

स्वर्गीय देशवल्लभ भास्करलाल स्मरणार्थे

तत्सत्परमात्मने नमः

मृत्युमर्षा

अथवा

श्री सनत्सुजात गीता.

:: अनुवादक ::

यति मुकुन्दाश्रमजी

व्याख्यानपाठ्यरूपति—अभात

प्रसिद्धकर्ता

छीरालाल भास्करलाल पटेल

(शेड नं. १८ ली. भावाणा)

अभात अने मुंबई.

अ. १९८६]

प्रथमावृत्ति

[अ. १९३०]

योग्य अधिकारि मूलतः

मूल्यामूल्य

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૫૧૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મૃત્યુમોક્ષા

વિષય ૫૨ : ૩૬૩

સ્વર્ગસ્થ કેશવલાલ માણેકલાલના સ્મરણાર્થે

તત્સત્પરમાત્મને નમઃ

મૃત્યુમીમાંસા

અથવા

શ્રી સનત્સુજાત ગીતા.

:: અનુવાદક ::

યતિ મુકુન્દાશ્રમજી

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ—ખંભાત

પ્રસિદ્ધકર્તા

હીરાલાલ માણેકલાલ પટેલ

(શેઠ પરભુ લીખાવાળા)

ખંભાત અને મુંબઈ.

સં. ૧૯૮૬]

પ્રથમાવૃત્તિ

[ઇ. ૧૯૩૦

ચોખ્ખા અધિકારીને મનનાર્થે ભેટ

મૂલ્યામૂલ્ય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૫૫-૧૬

મુદ્રણસ્થાન : 'વસંત' મુદ્રણાલય
મુદ્રક : ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
ધીકાંટા રોડ : : અમદાવાદ.

મૃત્યુમીમાંસા

સ્વર્ગસ્થ શેઠ માણેકલાલ મોતીલાલ

જન્મ
સં. ૧૯૨૮

અવસાન
૧૯૬૩

ૐ

તત્સત્પરમાત્મને નમઃ :

પ્રસ્તાવના

વિશ્વમાં વસનારાં સમગ્ર પ્રાણીઓ સુખનેજ ઇચ્છે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના ભેદને લઈ દરેક મનુષ્ય સુખની વ્યાખ્યા સ્વશુદ્ધિ પ્રમાણે જૂદી જૂદી કરે છે. જેથી જનપ્રવૃત્તિના સ્વરૂપમાં ભેદ પડે છે. છતાં સર્વનુંધ્યેય સુખ છે એ નિર્વિવાદ છે. જેમ વૃક્ષની પૂર્ણતા છતાં જે પરિણામ થાય તેને ફલ કહે છે. તેમ ક્રિયા પૂર્ણ થતાં જે પરિણામ આવે છે તેને પણ ફલજ્ઞ કહે છે. વૃક્ષને ક્યારે, વાડ અને મનુષ્ય એ ત્રણ મર્યાદામાં સંરક્ષિત રાખવામાં આવે છે તો અંતમાં અનેક સ્વાદુફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેજ રીતે માનવની ક્રિયાને પણ ત્રણ મર્યાદાવડે સંરક્ષિત રાખવામાં આવેતો તેમાંથી પણ અવિનાશી સુખ ફલે છે. ધર્મએ ક્યારાને સ્થાને પ્રથમ મર્યાદા છે. જેમ ક્યારે પાણીને રોકી વૃક્ષને પોષણ આપે છે તેમ ધર્મ પણ મનુષ્યના જીવન પ્રવાહને સંયમમાં રાખી સુખ ભોગવવાની લાયકાત બક્ષે છે. બીજી કુલ મર્યાદા તે મનુષ્ય ગમે તેવા નીચના સંસર્ગમાં ન જાય. કે કોઈ જાતના દુર્ગુણમાં ફસાઈ ન પડે તે રીતે રક્ષણ કરે છે. ત્રીજી રાજમર્યાદા મનુષ્યની નીતિનું રક્ષણ કરે છે. એમ ત્રણે મર્યાદાના પાલનથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ સુખ ભોગવવાને લાયક બને છે. મોટે જે જન આલોક અને પરલોકમાં સુખી થવા તથા પોતાની પ્રગતિ ઇચ્છતો હોય તેણે ત્રણે મર્યાદાનું કાળજી પૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ. તોજ લે સંપૂર્ણ સુખ અનુભવે છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યો ત્રણે મર્યાદાનું પાલન ઇચ્છે છે. પરંતુ ધર્માદિના અર્થો પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે. તે ઠીક નહિ. ધર્મનું સ્વરૂપ માનવ શુદ્ધિ સમજવાને લાયકજ નથી. કારણ કે તે ગમે તેવી વિશાળ મર્યાદા હોય તો પણ તેમાં સ્વાર્થના અંશો રહેલા

હોય છે. સ્વાર્થને વશ થએલી બુદ્ધિ નીતિને પણ ધારણ કરી શકતી નથી તો પછી ધર્મને તો સમજેજ ક્યાંથી ? તેના સ્પષ્ટ પુરાવો ધૃતરાષ્ટ્ર છે. તેના વિચારો વિશાળ છે. છતાં તે સ્વાર્થ વિવશ હોવાથી વિદુરે કરેલી નીતિને સમજ શક્યો નહિ. તેમ ધર્મથી તો તે શિથિલજ હતો. માટે આપણા તર્કથી કે બુદ્ધિથી ધર્મ વજેરનાં સ્વરૂપ ગોઠવી એમ માની બેસીએ કે અમે તે મર્યાદાનું પાલન કરીએ છીએ તો તે આપણો પ્રમાદ જ છે. અને પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે. એટલે આ મંથનો વિષય છે. મૃત્યુ એ દુઃખની પરાકાષ્ટા છે માટે એ દુઃખમાંથી બચવા ઉક્ત ત્રણે મર્યાદાનાં સ્વરૂપ શાસ્ત્રદ્વારા સમજ તેનું પાલન કરવું એ સુખેષુનો પરમ ધર્મ છે.

આપણા આર્ષગ્રંથોમાં એ મર્યાદાનાં સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટરીતે સમજાવવામાં આવેલ છે. પણ સર્વ ગ્રંથો સર્વ જોઈ શકે નહિ છતાં ત્રણે મર્યાદાનાં સ્વરૂપ સમજવા ઇચ્છનારે વાલ્મીકિરામાયણ અગર તુલસીકૃત રામાયણ વાંચી જે જે દાખલાઓ આવે તે કંઈ જાતની મર્યાદાના સ્વરૂપને સમજાવે છે તે સમજ દરેકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લેવું. તેમ કરવાથી આપણો માર્ગ સરલ થાય છે. અને તે પ્રમાણે ધર્માદિ સમજ તેનું પાલન કરવામાં પણ ઠીક પડે છે. માટે વિચાર-શીલોએ પોતાની બુદ્ધિ અને અભિમાન બાજુરાખી શાસ્ત્ર મર્યાદા પ્રમાણે ચાલવું ત્યારેજ યથાર્થ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

સનત્સુજાત મુનિએ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે જેના પ્રભાવથી તે નિર્ભય તત્વને સમજ્યો. નિર્ભય થએલો માણસજ જે કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે તેને પાર પાડે છે. માટે મનુષ્યને નિર્ભય થવાની ખાસ જરૂર છે. નિર્ભય થવાનો માર્ગ આ મૃત્યુમીમાંસામાં સ્પષ્ટ જતાવામાં આવેલ છે. તે પ્રમાણે આચરણુ રાખવાથી માણસસ્વ ઉત્તિને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

મનુષ્યને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે. જે માણસ અધિકારી ન બને તો તેને ગમે તેવી ઉત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય પણ

તેનો તે ઉપભોગ કરી શકતો નથી. અગર અધિકાર વિના ગમે તેવા શ્રેષ્ઠ માર્ગપર ચાલવાને શક્તિવાન થતો નથી. આ નિયમ વ્યવહાર અને પરમાર્થ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. જ્યારે ઠીક અધિકાર મેળવ્યા વિના વ્યવહાર સિદ્ધ થતો નથી તો પછી પરમાર્થમાં અધિકારની અગત્ય હોય તેમાં કહેવુંજ શું ?

અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વથી પ્રથમ સ્વવર્ણકર્મનું પાલન કરવાની ખાસ જરૂર છે. કાલબલને યોગે ત્રિવર્ણોમાં માત્ર બ્રાહ્મણોજ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. કેટલાએક ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો પણ જનોષ્ઠ થહેરે છે છતાં તે સર્વ દ્વિજે પોતપોતાનાં કર્મોથી દૂરજ છે. અને બાકીના વૈશ્ય ક્ષત્રિયોને તો શુદ્રકોટિમાં ગણી કર્મના અધિકારમાંથીજ કાઢી નાખ્યા છે. જેથી દિનપરદિન કર્મનો લોપ થતો જાય છે. તેની સાથે સર્વવર્ણમાં જે સંસ્કારોની જરૂર છે, તે સંસ્કારો ધણું-ખરું બ્રાહ્મણોમાંથીજ નીકળી ગયા છે. માત્ર ફારસરૂપે યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર વખતે તે એક સાથે કરી લેવામાં આવે છે. જેથી સંસ્કારોની જેવી અસર થવી જોઈએ તેવી થતી નથી. અને સંસ્કારહીન દ્વિજે જે શિથિલવૃત્તિથી કર્મ કરે છે તેની પણ અસર મન ઉપર થતી નથી. એટલે કર્મનું પ્રભુત્વ સમજવામાં આવતું નથી. જેથી કર્મ ઉપરની શિથિલ થએલી શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે પાછી પડતી જાય છે. તેથી કર્મકરવામાં જન પ્રવૃત્તિ પાછી પડે છે. બીજી બાજુ શરીરને સુખકરે તેવી સમવડવાળાં વિદેશી સાધનો આર્યાવર્તમાં એટલાં બધાં આવ્યાં છે કે તેના યોગે મનુષ્યોની ચિત્તવૃત્તિ વધારે ને વધારે ચંચળ થઈ અહિંરુપ બનતી જાય છે. એટલે ચિત્તની અકા-ગ્રતાના અભાવે જેવી ઈશ્વર ઉપાસના થવી જોઈએ તેવી થતી નથી. જેથી પરમાત્મા તરફનો પ્રેમ પણ વધતો નથી.

હાલમાં કેટલાએક સંપ્રદાયોમાં ભક્તિને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. અને ભક્તો પણ તેને અનુસરે છે. પણ તે ભક્તિનો પ્રવાહ મિથ્યાવાડાનો અગ્રહ, તિલક માળા, અને દર્શન તેજ પ્રદેશમાં અટકી

રહે છે. તેથી એ ભક્તો પણ નામનાજ હોય છે. તેઓનાં મન કર્મને અભાવે મલિન હોવાથી ભક્તિનો શુદ્ધ રંગ ચડતો નથી. તેથી જેમ કર્મને અનુસરનારા બ્રાહ્મણોની ક્રિયાઓ કારસરૂપ લાગે છે. તેમ ભક્તિને અનુસરનારા ભક્તોમાં પણ ઘેલછા દેખાય છે, એટલે ભક્તિ માર્ગમાં પણ માનવ ગતી થતી નથી.

એક બાબુથી કર્મ ઉપાસના પરની મનુષ્ય શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જાય છે. ત્યારે બીજી તરફથી વિદેશીઓ તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે તેમાં “ હિંદુસ્તાનનું સર્વ (ધર્મ, નીતિ, આચાર, રાજ્ય, સંસાર) ખરાબ છે ” એ ભાવનાને વધારે પોષણ મળ્યું જેથી વધારે ભણેલાઓના મનમાં એ વિચાર દઢ થયા કે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રકારના સુધારાની જરૂર છે. એથી તેઓ (એ. બી. સીના પદવીધરા) સંસારમાં, રાજ્યમાં, ધર્મમાં અનેક પ્રકારના સુધારા કરવા ચત્ન કરવા લાગ્યા. અને કેટલાએક બાબતોમાં તો સરકારની મદદ લઈ કાયદા કરાવી પ્રજાની ધર્મભાવનાને કચડવા તત્પર થયા. જે યુવકો સમવડની ટેવવાળા બન્યા હતા તેમને એ વાતો અનુકૂળ પડી જેથી તેઓ સુધારાને આશ્રયે ધર્મ કર્મને છોડી નામ માત્રની નીતિનો ડોળ કરી ઉભય બ્રષ્ટ બન્યા. આ રીતે જૂના વિચારનાં અને નવા વિચારનાં ભારત સંતાનોમાંથી અધિકારનું સ્વરૂપ સરી પડ્યું આથી ધર્મ, કુલ અને રાજ મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને દુઃખના સમુદ્રમાં ડબકાં ખાવા લાગ્યાં.

હિંદના ધર્માદિમાં સુધારાની જરૂર છે પણ તે સુધારા પશ્ચિમના વિચાર પ્રમાણે નહિ, કિન્તુ આર્યશાસ્ત્રને શરણે રહીને કરવા જોઈએ તેવી જાતના સુધારા કરવાનો સરલ અને સરસ ઉપાય એ છે કે ધર્મના મર્મ સમજનારા પાંડિતો અને નવા વિચારવાળાએ પરસ્પરની તિરસ્કાર વૃત્તિને દૂર કરી એક બીજાના વિચારોનો વિનિમય કરી જે નિયમો મનુષ્યના જીવનને વિકાસ કરનારા હોય તેને નક્કી કરી તે પ્રમાણે સર્વને ચલાવવા અને જાતે ચાલવા ચત્ન કરવો. એમ

કરવાથી ધીમે ધીમે મનુષ્યોમાં અધિકારની ચોખ્ખતા આવી જશે. એક તરફથી આવા પ્રકારનો અધિકાર મેળવવા યત્ન અને બીજી તરફથી પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં રાખી મનુષ્ય જીવનને સંયમમાં રાખે એવાં શાસ્ત્રોનું પરિશીલન કરી અંતઃકરણમાં ઉત્તમ સંસ્કારો પડતાં જે પ્રગતિને માટે આપણે યત્ન કરી રહ્યા છીએ તેનો યથાર્થ માર્ગ સહજે હાથમાં આવશે અસ્તુ.

આજકાલ એક એવા પ્રકારની માન્યતા દૃઢ થઈ ગઈ છે કે. આપણાં ધર્મપુસ્તકોનું વાંચન ગમતું જ નથી. તેથી આપણી પરમ હિતકારક જે વાતો છે તેનું રહે છે અજ્ઞાન અને વિદેશી સુખસગવડનો વધ્યો છે મોહ. એ જે વાતો ને લઈ કદિ આપણા ગ્રંથો વાંચે તો તેમાં તેને ખામીઓ જ દેખાય છે. કેટલાએક તો પોતાને એટલા બધા બુદ્ધિમાન સમજે છે કે મહર્ષિ વ્યાસની પણ ખામીઓ કાઢવા લાગે છે. એમ થવામાં કારણ તેમનું વૃથા અભિમાન જ છે એ જાતે જ ગુરૂ રહેવાને ઇચ્છે છે. બીજાને ગુરૂ કરવા કે માનવાનું તેમને ઠીક લાગતું નથી. જેના યોગે તેની એવી દૃષ્ટિ બંધાણી હોય છે કે તેને પોતાના કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ દેખાતો જ નથી. આ માન્યતાએ પણ ભારે હાનિ કરી છે એ વિચારવાનને સમજાય તેવું છે. માટે જિજ્ઞાસુએ એવી આંડ બરી વાતોને અલગ કરી સત્ય માર્ગનું અનુસંધાન કરવું

ઉપોદ્ધાતની આટલી બાબત બ્યાનમાં રાખી અધિકાર મેળવવા યત્ન કરી જનતા સહયુક્ત તરફ વળશે તો લખનારનો યત્ન સફળ થશે અસ્તુ.

આ પુસ્તકનાં મુદ્દો યથાશક્ય શોધવામાં આવેલ છે છતાં દૃષ્ટિ દોષથી ભૂલ રહે એ સ્વાભાવિક છે તો સુસો સુધારીને વાંચશે. કેટલાં એક સ્થળે ‘વગેરે’ શબ્દ છપાયો છે ત્યાં ‘વગેરે’ સુધારવું તથા શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે સુધારી પડી વાંચવું.

આ પ્રસ્તક છપાવવાનો ખર્ચ ખંભાતના શેઠ શ્રીયુત હીરાલાલ માણેકલાલ મોતીલાલ જેઓ પરજી બીખાવાળા કહેવાય છે તેમણે પોતાના સ્વર્ગીય લઘુબંધુ કેશવલાલ માણેકલાલના સ્મરણાર્થે આપી. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં પોતાના ધનનો સદ્દુપયોગ કર્યો છે. તેમને એવા પ્રકારનું વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાની સહજુદ્ધિ પરમાત્માઆપો એજ શુભેચ્છા ઇતિશમ્

ખંભાત
ચન્દનલક્ષ્મી પાઠશાળા
સં. ૧૯૮૬ વ્યાસપૂર્ણિમા

}

લી
યતિ મુકુન્દાશ્રમ
ખંભાત

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१५	विश्वहेतवे	विश्वहेत्वे
३	१६	शूद्रा	शूद्र
"	"	योनी	योनि
४	३	श्रुत्वा	श्रुत्वा
८	२०	क्षत्रिय	क्षत्रिय
१४	२५	आत्मन्येव	आत्मन्येव
१६	१६	विद्यया	विद्यया
१८	५	शक्ति	शक्ति
१८	१०	मश्नुते	मश्नुते
१६	४	मन्वित	मन्वि
१८	१३	आस्था	आस्था
२१	१०	श्रममनो	श्रम-मनो
२२	८	साक्षात्परात्म	साक्षात्परमात्म
२३	७	बुद्ध्या	बुद्ध्या
२३	६	मुक्ता	मुक्तो
२५	१	यमने	यम
२६	५	हवे	हवे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२७	६	अस्यत्ते क्षिप्यन्ते	अस्यते क्षिप्यते.
२८	१६	पुनर्नर्तन्ते	पुनर्निर्वर्तन्ते
२८	२२	हे	छे
३०	३	विवेकक्षिण	विवेकक्षीन
३०	१२	नश्च	नाश्च
३१	६	तेनी	तेनी,
३१	१८	तेथा	तेथी
३१	२१	दुःभनी	दुःभनी
३२	६	घरास्तु	धीरास्तु
३२	१८	प्राथना	प्रार्थना
३४	१८	प्रदश्यते	प्रदृश्यते
३५	११	विषयाशक्ता	विषयासक्ता.
३५	१८	सवै	स वै
३५	१८	ऐषः	एषः
३६	६	सवै	स वै
४०	२४	तपो	तयो
४२	५	ब्रहि	ब्रूहि
४२	२५	वावदुकाओ।	वावदुकाओ।
४३	७	सृष्ट	सृष्ट
४४	१८	भवती	भबति
४४	१८	नानेव	नानेव.
४५	५	ऽसृयो	ऽभयो
४६	५	ब्रह्म।	ब्रह्मा
४७	१५	अपनार	आपनार
४८	५	भविष्यात	भविष्यति
४८	६	परानन्द तनन्तं	परानन्दमनन्तं

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૯	૧૯	કમ	કર્મ
૫૦	૨૫	વિધિવદ્વતાનિ	વિધિવદ્વતાનિ
૫૧	૭	અગ્નિમાં	અગ્નિમાં
૫૧	૧૮	ન ની	નથી
૫૨	૪	સર્વારમ્ભ પરિત્યાગી	સર્વારમ્ભપરિત્યાગી
૫૨	૬	શુભાશુભ પરિત્યાગી	શુભાશુભપરિત્યાગી
૫૨	૬	ભક્તિ માન્ય	ભક્તિમાન્ય
૫૨	૬	સમેપ્રિયઃ	સ મે પ્રિયઃ
૫૨	૭	મિત્રારિ પક્ષ	મિત્રારિપક્ષ
૫૨	૮	સર્વારમ્ભ પરિ	સર્વારમ્ભપરિ
૫૨	૯	અસક્ત બુદ્ધિઃ	અસક્તબુદ્ધિઃ
૫૨	૨૪	ઉને।	બેઉને।
૫૪	૧૧	દેહને।	દેહને।
૫૪	૧૪	અનૃત્ય	અનૃત
૫૫	૧૭	પ્રાણીઓની	પાત્રોની
૫૬	૨	દૃશ્યતે	દૃશ્યતે
૫૬	૧૪	શકાય	શકાય
૫૮	૧૨	ચીત	ચિત
૫૮	૧૭	શ્રતિ	શ્રુતિ
૬૦	૬	ત્તથાધર્માન્	તથા ધર્માન્
૬૦	૧૦	ધર્માચરણુ	ધર્માચરણુ
૬૧	૯	પ્રાતં	પ્રોતં
૬૧	૨૧	કૂવાવો વાઓ	કૂવાઓ વાવો
૬૩	૨૦	કનો	કેનો
૬૩	૨૩	સ્વર્મે	સ્વર્ગે
૬૪	૫	થાઉં	થાઉં

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૪	૧૭	તમેવાધ્યાનં	તમેધ્વાનં
૬૫	૧૨	ખણુ	પણુ
૬૫	૨૪	તોં	તો
૬૬	૨૦	કયાય	કથય
૬૭	૧	વવરણુ	વિવરણુ
૬૭	૧૦	સંમાનાદ્વાદ્વાળો	સંમાનાદ્વાદ્વાળો
૬૭	૧૩	સંમાનના	સંમાનનાત્
૬૮	૩	ચલાથ	ચૈલાદિ
૭૪	૯	કુચ્ચન્તીતિ	કુર્ચન્તીતિ
૭૩	૧૫	ધ્રાહ્યણુ	ધ્રાહ્યણુ
૭૩	૧૬	હવિષને	હવિષને
૭૫	૪	માને	માન
૭૫	૧૬	સંવાસાત્	સંવાસાત્
૭૬	૧	રજ્જુષારે	રજ્જુરેષા
૭૮	૧૩	ધ્રાહ્લીઝકમી	ધ્રાહ્લીઝકમી
૭૮	૧૯	માનધર્મ	માનધર્મ
૮૨	૮	અંતરાળે	અંતકાળે
૮૩	૭	બ્રાહ્મણો	બ્રાહ્મણે
૮૩	૨૧	પોતાને આત્માને	પોતાને-આત્માને
૮૩	૨૬	ભવન્ત્ય,યેત્તરે	ભવન્ત્યયેતરે
૮૪	૨	વિદને	વિદ્ને
૯૦	૧	સ નાતન	સનાતન
૯૨	૧	છિદ્રને	છિદ્રને
૯૨	૮	સંભોગ સંવિ	સંભોગસંવિ
૯૩	૧	ચાનાદિ	ચાનાદિ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૩	૩	નસૂયા	નસૂયા
૯૪	૨૦	કહેવા	કહેવાં
૯૫	૧૧	ઉગટે	ઉલટે
૯૬	૧૮	આપવું	આપવું
૯૭	૯	સત્ય	સત્યં
૯૮	૮	મનસથેવ	મનસથૈવ
૯૯	૬	મૃક્ત	મુક્ત
૧૦૧	૨૩	પ્રાપ્તિ ભાસિક	પ્રાપ્તિભાસિકઃ
૧૦૮	૨૦	ક્ષપિત કલ્મષ	ક્ષપિતકલ્મષઃ
૧૦૯	૩	इतितु	इति तु
૧૦૯	૭	અથાતા	અથાતો
૧૧૧	૪	મહિના	મહિન્ના
૧૧૨	૭	અનંદ	આનંદ
૧૧૨	૭	જ્યોતિ	જ્યોતિ
૧૧૫	૧૯	નસાં	મનસો
૧૧૮	૨	વેદમાં	વેદનાં
૧૧૯	૬	મૂર્તિમાં	મૂર્તિમાં
૧૨૪	૯	ત્યા જ	ત્યારેજ
૧૨૬	૧૧	પડે	પાડે
૧૨૭	૧૪	સ્વાધ્યાયમિ	સ્વાધ્યાયમિ
૧૩૨	૧૨	તેડયના	તેડયનાય
૧૩૫	૧૯	મહત્સ્તરૂપં	મહત્સ્વરૂપં
૧૩૭	૨૦	સર્વ મિદં	સર્વમિદં
૧૩૮	૨	એનું	એવું
૧૩૯	૨૫	ભગવાનને	ભગવાનનેઃ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૨	૧૮	શરીએ	શકીએ છીએ
૧૪૨	૨૧	નથી	નથી
૧૪૩	૧૧	ફથિતા	કથિતા
૧૪૪	૧૫	માસંપિબતિ	માસં પિબતિ
૧૪૪	૨૧	વિષયોયોજના	વિષયોની યોજના
૧૪૪	૨૩	પ્રકાણે	પ્રમાણે
૧૪૫	૮	કર્મ પાપ	કર્મ-પાપ
૧૪૬	૫	ભગવંતં	ભગવંતં
૧૫૦	૨૨	લઘુતા માદ	લઘુતામાદ
૧૫૦	૨૪	યોમિનસ્તં	યોગિનસ્તં
૧૫૦	૧૬	બુદ્ધિશાળી જે-	મેને બદલે એક
		બ્રહ્મને મેળવે છે	વખત સમજવું
૧૫૩	૭	એગુષ્ટ માત્ર:	અંગુષ્ઠમાત્ર:
૧૫૬	૨૦	ભૂતોંમાં	ભૂતોમાં
૧૫૮	૫	ભૂતેષ્વ	ભૂતેષ્વ
૧૬૦	૩	નમરકારાત્મક	નમરકારાત્મક

મૃત્યુમીમાંસા

સ્વર્ગસ્થ કેશવલાલ માણેકલાલ પટેલ

જન્મ

અવસાન

૧૯૬૨

૧૯૮૨

॥ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ ॥

મૃત્ ભીમાંસા

અથવા

શ્રીસનત્સુજ તગીતા.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

॥ મઙ્ગલમ્ ॥

બ્રહ્મવિદ્યાપ્રદાતારં ત્રાતારં ભવવારિધૌ ।

સર્વાધારં નિરાધારં તં સદ્ગુરં નમામ્યહમ્ ॥

આ સંસારમાં દુખતા જીવેનો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાદ્વારા ઉદ્ધાર કરવાનેજ જેમનો અવતાર છે તે શ્રીમન્નગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજ શ્રીસનત્સુજતગીતાપર બાધ્ય કરતાં; શિષ્યોને શિક્ષારૂપ અને શિષ્યાચારના સંરક્ષણ માટે નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ કરે છે—

નમઃ પુંસે પુરાણાય પૂર્ણાનન્દાય વિષ્ણવે ।

નિરસ્તનિખિલધ્વાન્તતેજસે વિશ્વહેતવે ॥

અર્થ-પોતાના તેજવડે સર્વ અવિદ્યાઅંધકારનો નાશ કરનાર, જગતના કારણ પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ પુરાણ પુરૂષ શ્રી વિષ્ણુને હું નમસ્કાર કરું છું.

॥ નમ આચાર્યેભ્યો બ્રહ્મવિદ્યાસંપ્રદાયકર્તુભ્યઃ ॥

અર્થ—બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયને ચલાવનારા આચાર્યોને નમસ્કાર.

બ્રહ્મજિજ્ઞાસુઓને સુખ પૂર્વક સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે સંક્ષેપમાં શ્રી સનત્સુજ્ઞતગીતાનું વિવરણ કરવામાં આવે છે. આત્માસ્વતઃ સમ્યક્દાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે છતાં; આત્માનેજ આશ્રયે રહી, આત્માને વિષય કરનારી, સ્વાનુભવગમ્ય સાહાસ અવિદ્યાવડે, પોતાના સ્વભાવ સિદ્ધ, આનંદથી પ્રચ્યુત થઈ, અનાત્મ-જડ જે દેહાદિક તેને આત્મામાની તદ્રૂપ બનીજાય છે. એટલે સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ વિનાજ અનેક પ્રકારના અનર્થ-દુઃખની પરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે. અવિદ્યાપોષક કર્મોથી પરિકલ્પિત સાધનોવડે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કરવા ચત્ત કરે છે. લૌકિક અગર વૈદિક સકામ સાધનોવડે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કરવામાં આવે, છતાં પરમપુરુષાર્થ-જેને મોક્ષ-કહેવામાં આવે છે તે મળતો નથી. સંસારસમુદ્રમાં રાગદ્વેષરૂપ મગરોથી આમતેમ ખેંચાતો, દેવતા, મનુષ્ય, પશુ, વિગેરે ભિન્નભિન્ન યોનિઓમાં અથડાતો, મોહથી વારંવાર જન્મમરણને પામ્યાજ કરે છે. ભ્રમણ કરતાં કરતાં કાષ્ઠ વખત પુણ્યનો ઉદય થતાં, વેદોક્ત કર્મ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવા લાગે છે, જેથી રાગદ્વેષાદિમગ્ન દૂર થતાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. એટલે સંસારના પદાર્થો અનિત્ય સમગ્રથ છે. જેથી નિત્યાનિત્યનો વિવેક ઉદ્ભવે છે. વિવેકના બલથી આલોક અને પરલોકનાં વિષયસુખોમાં વૈરાગ્ય થાય છે. તેથી વેદાન્તવેદ બ્રહ્મભાવને પામવાની ઇચ્છાવાળો, વેદમાં કહેલ શમ, દમાદિ સાધનયુક્ત અધિકારીઃ બ્રહ્મવિદ્ આચાર્યને શરણે જઈ, વેદાન્તશ્રવણદ્વારા અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥ હું બ્રહ્મ છું એમ બ્રહ્મ સ્વરૂપને સમજી, અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ બ્રહ્માનંદમાં સ્થિર થાય છે. એજ વેદાન્તની રૂપ-રેખા-મર્યાદા છે. તે સર્વનું વિસ્તારથી ક્રમપૂર્વક ભગવાન સનત્સુજ્ઞત વર્ણન કરશે.

હરકોઈ પ્રકારે પોતાના પુત્રનું રાજ્ય કાયમ રહે એવા પ્રકારને ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં પ્રકટેલો મોહ; અને બળવાન પાંડવો રાજ્યને માટે પોતાના પુત્રને મારી નાખશે તે વિચારને લઈને તેના મનમાં થતો શોક; એ બેઉથી અભિતપ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે મહાત્મા વિદુરનાં નીતિ વચનો સાંભળ્યાં ખરાં પણ તેના મનને સંતાપ શરૂ નહિ. તરતિ શોકમાત્મવિત્ ॥ આત્માને જાણનાર શોકને તરી જાય છે. એ વેદોક્ત શ્રુતિ સાંભળેલી હોવાથી તેને એ વિચાર આવ્યોઃ અહ્મવિદ્યાના પ્રભાવ વિના શોક સમાશે નહિ તેથી વિદુરને કહેવા લાગ્યા કે—

અનુક્તં યદિ તે કિંચિદ્વાચા વિદુર વિદ્યતે ।

તન્મે શુશ્રુષવે બ્રૂહિ વિચિત્રાણીહ ભાષસે ॥

અર્થ—હે વિદુર ! હજી તમારે જો કંઈ કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોયતો, સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો જે હું તેને કહો કારણકે તમે મધુર આશ્ચર્યકારક વાતો કહો છો. એ પ્રમાણે વિદુરને કહ્યું. તે ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચનો સાંભળીને પરમ કરુણાવાળા સર્વજ્ઞ છતાં; વિશિષ્ટ અધિકારી પુરૂષ અહ્મવિદ્યાને ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય છે. એમ માની કહેવા લાગ્યા કે શૂદ્ધાયોનાવહં જાતો નાતોડન્યદ્વક્તુમુત્સહે ॥ હું શ્રદ્ધેનીમાં જન્મે છું માટે આથી બીજું વિશેષ કહેવાને ઇચ્છતો નથી. એમ કહીને પુનઃ પોતાના અંતઃકરણમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને હું કેવી રીતે અહ્મવિદ્યા વડે પરમાત્માના પરમપદ પૂર્ણાંદ સ્વરાજ્યમાં સ્થાપી શકીશ. વિચારમાળાને સુમેર સહજમાં આવ્યો. જાન્યોડ્ય ઉપનિષદનો ભૂમાનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ તેમને યાદ આવ્યો કે “જે ભૂમા-પરમાત્મા-અજ્ઞાનની પાર છે તે પરમાત્માને બીજો કોઈ આને ખતાવી શકવાને સમર્થ નથી. એમ નિશ્ચય કરી પોતાના યોગબળથી ભગવાન સનતસુજાતનું આગ્હાન કર્યું. સ્મરણ માત્રથી પ્રભુ પ્રકટ થયા. એટલે પ્રત્યુત્થાનાદિ વડે મહર્ષિની પૂજા કરીને વિદુરજી વિનંતી કરવા લાગ્યા કે—

भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
 यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥
 श्रुत्वायं यं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
 लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ तथैव च जरान्तकौ ॥
 विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये ।
 अरतिं चैव तन्द्नीं च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥

અર્થ—હે ભગવન ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં કોઈ એક સંશય છે. જે
 હું કહેવાને શક્તિમાન નથી એને આપજ કહેવાને ચોગ્ય છે. જેને
 સાંભળીને આ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય એટલે પછી
 તેને લાભ અને હાનિ, પ્રિય ને અપ્રિય, તેમજ વૃદ્ધ અવસ્થા ને
 મૃત્યુ, ભૂખ તેમજ તરસ, ભય તથા અભય, અપ્રીતિ ને તન્દ્રા, કામ
 ને ક્રોધ, ક્ષય અને ઉદય, તથા મદ અને ઉન્માદ એ સર્વ સહન
 કરવાનું સુલભ થાય. ધર્મ તથા અધર્મ જે સંસારનું કારણ છે અને
 જેનાથી સુખદુઃખ થાય છે તેનાથી તે મુક્ત થાય. તેવી બાબત
 ધૃતરાષ્ટ્રને આપ કહેવાને લાયક છે.

ગ્રન્થસંદર્ભને માટે આટલી બાબત કહ્યા પછી હવે મૃત્યુ-
 મીમાંસાને આરંભ થાય છે:—

वैशम्पायन उवाच—वैशम्पायन કહે છે.
 ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
 संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
 सनत्सुजातं रहिते महात्मा
 पमच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

અર્થ—ત્યાર પછી મનીષી અને મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પૂજા

કરીને, વિદુરનાં કહેલાં વાક્યનો સત્કારકરી એકાન્તમાં પર વિદ્યા-
બ્રહ્મવિદ્યા જાણવા માટે સનત્સુજાતને પૂછવા લાગ્યા-૧

વિવરણ-પ્રત્યેક ગ્રંથમાં અનુબંધ (અધિકારી, વિષય, સમ્યન્ધ
અને પ્રયોજન) હોય છે. આ પ્રકરણ વેદાન્તાનુસાર હોવાથી
વેદાન્તમાં જે અનુબંધ કહેલ છે તેજ અત્રે સમજી લેવાના છે.
તેનું સ્વરૂપ ભગવાન ભાષ્યકારે આરંભમાં કહેલુંજ છે અને અમે લીધું
પણ છે. છતાં અત્રે પુનઃ તેના ઉલ્લેખ અયોગ્ય નહિજ ગણાય.
કારણકે સાચા જિજ્ઞાસુને સાધનના અભ્યાસની બહુજ અગત્ય છે. પુનઃ
પુનઃ આવૃત્તિ એજ અભ્યાસ છે માટે ફરી કહેવામાં આવે છે.
ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ‘ મનીષી ’ એટલે શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાથી સંસ્કારી
બુદ્ધિયુક્ત હતા. તેથી તેમણે એકાન્તમાં પરાવિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યાનો જે
પ્રશ્ન કર્યો તેજ આ ગ્રંથનો વિષય છે. પરાવિદ્યા એટલે શ્રુતિમાં
પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી. શ્રુતિ કહે છે કે અથ પરાયયા તદક્ષરમષ્ટિ
ગમ્યતે ॥ જે પરાવિદ્યા વડે તે અક્ષરબ્રહ્મ જાણી શકાય છે. તે વિદ્યા
પૂછવાનો રાજાનો હેતુ એ છે કે ‘ બ્રહ્મરૂપ થવું ’ તે ઇચ્છાથી જ તેણે
પ્રશ્ન કર્યો. તો પરબ્રહ્મ થવાની ઇચ્છા એજ આનું પ્રયોજન છે.
બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ બતાવતાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે બ્રહ્મચિદબ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥
બ્રહ્મને જાણનારો બ્રહ્મરૂપે થાય છે. વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે-
સનત્સુજાતઃ પ્રોવાચ મૃત્યુર્નાસ્તીતિ ભારત ॥ હે ભરતવંશી રાજા ! મૃત્યુ
નથી એમ સનત્સુજાત કહે છે. આ શ્લોકમાના મૃત્યુઃ પદનો અર્થ
બંધન સમજવો. બંધન નામની કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ. એમ સાંભળીને
ધૃતરાષ્ટ્રરાજા સંસારના સંગથી રહિત હોવાથી પોતાને પાપનો ભય
નથી. એમ જાણીને સંતુષ્ટ થયા હતા. આથી જ્ઞાન સર્વ કર્મોનો સંહાર
કરવામાં કારણભૂત છે એમ દેખાડવામાં આવ્યું છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાં
કહ્યું છે કે-હત્વાપિ સ ઇમાંલોકાન્ ન હન્તિ ન નિબચ્યતે ॥ જ્ઞાની આ
લોકોનો નાશ કર્યા છતાં પણ તેને હણનાર ઠરતો નથી. તેમ તેના
પાપથી બંધાતોએ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનથી બંધનો નાશ થાય છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિ તમારે બંધન સમ્બંધી હકીકત સનત્સુજાત ઋષિને પૂછી હતી. શ્રીમદ્ભંકરાચાર્ય મહારાજ સનત્સુજાત શબ્દના રહસ્યને સમજાવતાં લખે છે કે-સનદિતિ સનાતન બ્રહ્મોચ્યતે હિરણ્યગર્ભાલ્લ્યમ્, તસ્માત્સનાતનાત્ બ્રહ્મણોમાનસાત્ જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિ-સમન્વિતઃ સુષ્ટુ જાત ઇતિ સનત્સુજાતઃ ॥ સનત્ એટલે સનાતન હિરણ્ય-ગર્ભ નામે બ્રહ્મ કહેવાય છે તે સનાતન બ્રહ્માના મનથી જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિ સહિત સારી રીતે જન્મ્યા માટે તેમનું નામ સનત્સુજાત. એવા ભગ-વાન્ સનત્સુજાતને રાજા એકાન્તમાં પૂછવા લાગ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ-ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે-ઓલ્યો.

સનત્સુજાત યદિદં શ્રુણોમિ

મૃત્યુર્હિ નાસ્તીતિ તવોપદેશમ્ ।

દેવાસુરા આચરન્બ્રહ્મચર્ય—

મમૃત્યવે તત્કતરન્નુ સત્યમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ-હે સનત્સુજાત “મૃત્યુ નથી” એવા તમારા ઉપદેશને મેં (વિદુરના મુખથી) સાંભળ્યો છે. પણ દેવો અને રાક્ષસોએ મૃત્યુને દૂર કરવા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું તો બેમાંથી સત્ય શું ?

વિવરણ-ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું હે કુમારમુનિ ! (નિત્યકુમાર જરા મરણ રહિત હોવાથી) તમે તમારા શિષ્યોને એવો ઉપદેશ કરો છો કે ‘મૃત્યુજ નથી’ એમ મેં વિદુર પાસેથી સાંભળ્યું છે. પણ શ્રુતિ કહે છે કે છુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ, મરીગએલાનો અવશ્ય જન્મ થાય છે. આ રીતે મરણ અને જન્મ એક બીજાની સાથે રહેલાં છે. જન્મ મરણના પ્રવાહરૂપી બંધ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે તે મિથ્યા છે એમ તમે દઢતા પૂર્વક કહો છો. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

ન નિરોધો ન ચોત્પપત્તિર્ન બદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥

અર્થ-નિરોધ નથી. ઉત્પત્તિ નથી, કોઇ બંધાએલો નથી, તેમ કોઇ પશુ સાધક નથી. કોઇ મુમુક્ષુએ નથી, તેમ કોઇ મુક્ત પશુ નથી આવી રીતની બુદ્ધિને પરમાર્થબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જેમ મૃત્યુ એ કાંઈ વસ્તુ નથી એમ વેદના આધાર પૂર્વક કહેવામાં આવે છે તેમ બીજી તરફથી મૃત્યુ છે એમ શ્રુતિ સ્મૃતિ કહે છે. વળી જો મૃત્યુ ન હોય તો ઇન્દ્રિ અને વિરોચને (દેવો અને અસુરોએ) મૃત્યુના અભાવ માટે શા સારુ ગુરૂ પાસે નિવાસ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું? છાન્દોગ્યમાં લખ્યું છે કે તજોમયે દેવા અસુરા અનુબુદ્ધિરે । દેવો અને અસુરો એ બેઉએ સાંભળ્યું કે ત્યાંથીમાંડીને તૌહ દ્વાત્રિશતં વર્ષાણિ બ્રહ્મચર્યમૂષતુઃ તે બેઉ જણાએ બીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. વળી આગળ જ્યાં શ્રુતિ કહે છે કે-‘एकशतं हवै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास’ ॥ બ્રહ્માની પાસે એક સો વર્ષ ઇન્દ્રે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. જો મૃત્યુ-બંધ ન હોય તો ઇન્દ્રને આમ કરવાની જરૂર શા માટે પડી? જે વસ્તુ મિથ્યા હોય તેનો નાશ કરવા યત્ન કરવો એ કોઈ રીતે યોગ્ય ગણાતું નથી. એક પક્ષ મૃત્યુ-બંધને માને છે ત્યારે બીજો પક્ષ મૃત્યુ નથી એમ કહે છે. તે બેઉ પક્ષમાં કયો પક્ષ સત્ય છે? તે મને કહો.

શ્રીસનત્સુજાત ઉવાચ-શ્રીસનત્સુજાત બોલ્યા-કહે છે.

અમૃત્યુઃ કર્મણા કેચિન્મૃત્યુર્નાસ્તીતિ ચાપરે ।

શૃણુ મે બ્રુવતો રાજન્યથૈતન્મા વિશક્ષિયાઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ-કોઇ (મૃત્યુ-બંધ-સત્ય છે એમ માની) કર્મ વડે અમૃત્યુ થવા ઇચ્છે છે. અને બીજા મૃત્યુ નથી એમ માને છે. એ બાબતમાં શંકા કરવાનું છોડી દઇને હે રાજા હું કહું તે તમે સાંભળો. ૩

વિવરણ-બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી મૃત્યુ-બંધ-નો નાશ થાય છે. તેથી મૃત્યુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને સાધનવડે તે બંધનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુ છે. આ પક્ષને માનનારા પુરૂષો અવિદ્યાગ્રસ્ત છે. તેથી પરમાર્થથી મૃત્યુનો સદ્ભાવ માનીને અમૃતત્વ-મોક્ષ-ને

માટે વેદમાં કહેલાં કર્મ કરે છે. તેમ જ વિષયના વિષથી અંધ થએલાઓ પણ એમ સમજે છે કે વિષય રહિત-નિર્વિષય મોક્ષ નથી. પણ કર્મ કરવાથીજ અમૃત્યુ-દેવભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં-વિષયમાં રાગવાળા પુરૂષો એમ કહે છે કે—

અપિ વૃન્દાવને શૂન્યે સૃગાલત્વં સ ઇચ્છતુ ।

ન તુ નિર્વિષયં મોક્ષં કદાચિદપિ ગૌતમ ॥

અર્થ—તે વૃન્દાવનના શૂન્ય-ઉજળડ-ભાગમાં સૃગાલ-શિયાળ થવાને ઇચ્છે છે, પણ વિષયરહિત મોક્ષને કદિ આહતા નથી. વળી પરમાત્મા સિવાય ખીજું નહિ જોનારા જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચય વડે-મૃત્યુ-અંધનો અભાવ કહે છે.

ખીજા જે અદ્વિતીય આત્મદર્શી છે તે ખીજું જોતાજ નથી તેથી ‘મૃત્યુ નથી’ એમ કહે છે. હે રાજન્! આ પક્ષોમાં વિરોધ ન આવે એવી રીતની જે બાબત હું તને કહું છું તે તું શ્રવણ કર. અને મારા કહેલા અર્થમાં તું કશી શંકા કરીશ નહિ.

કેવી રીતે?—

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते

मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि

सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય! તે બેઉ પક્ષ સત્ય છે અને સૃષ્ટિના આરંભ-કાલથી જ છે. જે મોહ છે તે મૃત્યુ છે. એમ વિવેકીઓ માને છે. હું પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું—અને સદા અપ્રમાદને અમૃતત્વ-મોક્ષ-કહું છું. ૪

વિવરણ—હે ક્ષત્રિયરાજા! એક પક્ષ કહે છે કે મૃત્યુ-અંધ નથી

અને બીજો પક્ષ કહે છે કે બંધ છે. એમાં તારે શંકા કરવી નહિ. કારણ કે બેઉ પક્ષ સૃષ્ટિની સાથે જ આત્મા આવે છે. અને તે બેઉ સત્ય છે. અત્રે એવી શંકાને અવકાશ છે કે વિરોધી બેઉ પક્ષો સત્ય કેમ હોઈ શકે? તેનું સમાધાન એ છે કે જો મૃત્યુ-બંધ પરમાર્થરૂપ હોય તો છે અને નથી એમ કહેવામાં વિરોધ આવે. પણ એવું છે નહિ. ત્યારે મૃત્યુ-બંધ એટલે શું? જે મોહ-મિથ્યાજ્ઞાન-અનાત્મામાં આત્મઅભિમાન એજ મૃત્યુ, એમ ફેટલાએક વિવેકીઓ માને છે. તે જીવની અવસ્થા ભેદે કરીને સંભવે છે. જીવ જ્યારે અજ્ઞાન દશામાં હોય છે ત્યારે તેને મૃત્યુબંધ છે. જ્ઞાન દશામાં તે નથી. પણ સનત્સુ-જાત તો કહે છે કે હું તો પ્રમાદનેજ મૃત્યુ કહું છું. સ્વાભાવિક પ્રહ-ભાવથી પ્રચ્યુતિ એજ પ્રમાદ. એજ મિથ્યાજ્ઞાન-મોહનું પણ કારણ છે. આત્મતત્ત્વનું અનવધારણ-આત્માનું અજ્ઞાન એજ મૃત્યુ-બંધ-છે. તેજ જન્મ મરણાદિ સર્વ અનર્થનું બીજ છે. તેને જ અનાદિ કાળનું અજ્ઞાન પણ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે મૃત્યુર્વે તમઃ તમ-અજ્ઞાન એજ મૃત્યુ-બંધ છે. સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા તેને અમૃ-તત્ત્વ-મોક્ષ-કહું છું શ્રુતિ કહે છે કે-પરં જ્યોતિરુપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણામિ નિષ્કલ્પતે । પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપને પામીને પોતાના સ્વરૂપે રહે છે. તેથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એજ મોક્ષ. વળી અનુગીતામાં કહે છે કે-

एको यज्ञो नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
यस्मिन्निष्ठा सर्वमिदं ग्रसित्वा स्वरूपसंस्थाश्च भवन्ति मर्त्याः ॥

અર્થ—જે હૃદયમાં સૂતો છે જેને હું એમ કહેવામાં આવે છે, જેમાં આ સર્વ (દશ્ય જગત) ગૃહણ કરીને સ્થિર થતાં મનુષ્યો સ્વસ્વરૂપને પામે છે. એજ એક યજ્ઞાર્થ યજ્ઞ છે. બીજો યજ્ઞ નથી. મોક્ષ નિત્ય હોવાથી બીજા ગામની પેઠે પ્રાપ્ત કરવા ગોચર નથી. ઘડાની પેઠે ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. દૂધમાંથી દહીં અને તેવો ત્રિશરી નથી. વાસણ માંજીને સાફ કરીએ તેવો સંસ્કાર્ય પણ નથી. અર્થાત્ ચારે

પ્રકારની ક્રિયાના ફલથી વિલક્ષણ છે. માટે કર્મ સાધ્ય નથી. અમૃત્યુઃ કર્મણા કેવિત્ । કર્મ વડે અમૃત્યુ છે એમ કોઈ કહે છે. પણ તે પક્ષ બરાબર નથી. એ વાત આગળ કર્મોદયે એ નવમા શ્લોકમાં શ્રી સનત્સુજાતજ કહેશે. એટલે ૨૫૪ થશે કે જ્ઞાનથીજ મોક્ષ છે. જ્ઞાન એજ અમૃત્યુનું કારણ છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ । સારી પેઠે જાણ ઉતરીને અવલોકન કરવું વિચારવું—એજ જ્ઞાન અને તેનાથી મોક્ષ—અમૃત્યુ.

પ્રમાદ એ મૃત્યુ-બંધ-છે. અપ્રમાદ એ અમૃત્યુ-મોક્ષ-છે એ શી રીતે જણાય ? એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે—

પ્રમાદાદ્વા અસુરાઃ પરામવ-

ન્નપ્રમાદાદ્બ્રહ્મભૂતાઃ સુરાશ્ચ ।

ન વૈ મૃત્યુર્વ્યાઘ્ર ઇવાત્તિ જન્તૃ-

ન્નાપ્યસ્ય રૂપમુપલભ્યતે દિ ॥ ૫ ॥

અર્થ—પ્રમાદથી અસુરો-રાક્ષસો મૃત્યુ-બંધને વશ થાય છે, અપ્રમાદથી દેવતાઓ બ્રહ્મભાવને પામે છે. મૃત્યુ કાંઈ વાધની પેઠે જીવોને ખાઈ જતું નથી. તેમ તેનું સ્વરૂપ પણ જોવામાં આવતું નથી. ૫

વિવરણ—સ્વાભાવિક બ્રહ્મભાવમાંથી પ્રચ્યુત થવાથી અને અનાત્મામાં આત્મભાવના કરવાથી વિરોધન વિગેરે અસુરો પરાલવ પામ્યા. શ્રુતિમાં અનુપલભ્યાત્માનં । આત્માને પામ્યા વિના, (ત્યાંથી આરંભ કરી) દેવા વા અસુરા વા તે પરામવિષ્યતિ । દેવો અથવા અસુરો પરાલવને પામશે. એમ છેવટે કહેલું છે. સ્વાભાવિક સમ્યક્દાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સ્થિર રહેવાથી ઇન્દ્રાદિ દેવો બ્રહ્મભૂત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે તં વા એતં દેવા આત્માનમુપાસતે તસ્માચ્ચ તેષાં સર્વે લોકા આપ્તાઃ સર્વે ચ કામાઃ । દેવતાઓ તે આત્માને ઉપાસે છે તેથી સર્વ લોકોની તેમને પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેમની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે.

અથવા ખીજે પ્રકાર અસુષુ પ્રાણેસુ ઇન્દ્રિયેષ્વેવ રમન્તે હત્યુસુરાઃ
 અનાત્મવિદો વૈષયિકાઃ પ્રાણિનોડસુરાઃ । પ્રાણો અને ઇન્દ્રિયોમાં રમે તે
 અસુર, અનાત્મવિદ્ વિષયાસક્ત જીવો તે અસુર, જીવ પ્રમાદથી અસુર
 થાય છે. એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, ઇર્ષ્યા વિગેરે
 આસુરી વૃત્તિઓને આધીન થાય છે. તેથી સ્વભાવિક બ્રહ્મભાવનાને
 ઓલંઘીને તિર્યગાદિ ચોનાને પામે છે. મૃત્યુ-અંધર્મા-આવે છે. બહુ-
 ચત્રાહ્વણોપનિષત્-તસ્માન્ન પ્રમાદેસ્તન્નાતીયાન્ન છત્યાયન્પૂર્વે ચેડત્યાયન્સ્તે પરાબ-
 મુઘઃ ॥ તેથી પ્રમાદ કરવો નહિ. અપ્રમાદી પોતાના સ્થાનથી વ્યુત
 થતો નથી. પોતાના સ્થાનથી બ્રજ થયા વિના કોઈ પરાભવ પામતું
 નથી. માટે પ્રમાદ ન કરવો. જ્ઞાની જીવો પ્રમાદ કરતા નથી તેથી
 બ્રહ્મભાવને પામે છે. સ્વસ્મિન્નાત્મન્યેવ રમન્તિ હત્યાત્મવિદઃ સુરાઃ । બ્રહ્મ-
 ભાવને પામનાર સુર કહેવાય છે. પોતાના આત્મામાં રમે તે આત્માને
 જાણનાર સુર-દેવો-કહેવાય છે. વળી કહેલું છે કે—

આત્મન્યેવ રતિર્યેષાં સ્વસ્મિન્બ્રહ્મણિ ચાચલે ।

તે સુરા इति विख्याताः सूरयश्च સુરા મતાઃ ॥

અર્થ—જેઓની આત્મામાંજ રતિ-પ્રીતિ-છે જે પોતાના બ્રહ્મરૂ-
 રૂપમાં અચલ છે તે પ્રસિદ્ધ દેવતા કહેવાય છે. પંડિતો એ દેવતા છે
 એમ કહે છે. જીવ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપજ છે. પરંતુ અવિદ્યાની ઉપાધિને
 લીધે જીવ પોતાને જૂદો માની લે છે. તેનુંજ નામ મિથ્યાજ્ઞાન. વિદ્યાના
 પ્રતાપથી ન્યારે તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.
 એજ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ. શ્રુતિ પણ કહે છે કેબ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ । બ્રહ્મ
 છતાં બ્રહ્મનેજ પામે છે.

કોઈ એમ કહે કે સર્વ જન્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ પ્રસિદ્ધ છે.
 છતાં પ્રમાદ એજ મૃત્યુ એમ કેમ કહો છો? તેનું સમાધાન આપે છે
 કે મૃત્યુ કાંઈ વાધની પેઠે પ્રાણીઓને આઈ જતું નથી. એટલે વાધની

પેઠે જો તેનું સ્વરૂપ દેખાતું હોત તો મૃત્યુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાત
પણ તેમ નથી માટે મૃત્યુ નથી,

શંકા—દેખાતું નથી એમ કેમ કહો છો સાવિત્રીના ઉપાખ્યાનમાં
કહેલ છે કે—

અથ સત્યવતઃ કાયાત્પાશબદ્ધં વશં ગતમ્ ।

અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચકર્ષ યમો બલાત્ ॥

અર્થ—તે પછી સત્યવાનના શરીરમાંથી; પાશવડે બાંધેલ, અધિન
ચએલ અંગુઠા જેવડા તેના જીવાત્માને યમરાજ બળથી બહાર ખેંચવા
લાગ્યા. આ શ્લોકમાં યમનું-મૃત્યુનું સ્વરૂપ કહેલું છે, તેના જવાબ
આપતાં કહે છે કે—

યમં ત્વેકે મૃત્યુમતોઽન્યમાહુ-

રાત્માવાસમમૃતં બ્રહ્મર્ચયમ્ ।

પિતૃલોકે રાજ્યમનુશાસ્તિ દેવઃ

શિવઃ શિવાનામશિવોઽશિવાનામ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—કેટલાએક પ્રમાદરૂપ મૃત્યુથી ભિન્ન એવા યમને મૃત્યુ
કહે છે. બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી આત્માનો અમૃતત્વમાં વાસ થાય છે. તે
યમરાજ પિતૃલોકમાં રાજ્ય કરે છે. પુણ્ય કર્મ કરનારાઓનું કલ્યાણ
કરે છે સુખ આપે છે, ને પાપીઓને દુઃખ આપે છે—અકલ્યાણ કરે છે.

વિવરણ—સાવિત્રીના આખ્યાનમાં મૃત્યુની વાત છે ખરી
તથાપિ તે સાક્ષાત્ મૃત્યુ નથી. ત્યારે મૃત્યુ કાણુ ? જે પ્રમાદ છે તેજ
મૃત્યુ. તેજ અજ્ઞાન-કારણુકે તે સાક્ષાર વિનાશનો હેતુ છે શ્રુતિ પણ
એમજ કહે છે કે ન ચેદિહાવેરીન્મહતી વિતષ્ટિઃ । આ જન્મમાં આત્મ-
સ્વરૂપ નહિ જોણે તો મોટું નુકસાન થશે. તેમજ બૃહદારણ્યમાં પણ
પ્રમાદ નામક અજ્ઞાનનેજ સાક્ષાત્ મૃત્યુ કહેલ છે યથામૃત્યુર્વૈ તમો

જ્યોતિરમૃતમ્ ॥ તમ-અજ્ઞાન મૃત્યુ છે અને જ્યોતિ-જ્ઞાન અમૃત છે. માટે પ્રમાદ એજ સાક્ષાત્ સર્વ અનર્થનું બીજ છે. તેથી પ્રમાદ કરવો નહિ. પણ સદા અદ્વિતીય સત્ત્વિદાનંદ બ્રહ્મભાવમાં સ્થિર રહેવું.

અજ્ઞાન-મૃત્યુ-એ બંધમાં કારણ છે. વિજ્ઞાન એ મોક્ષમાં હેતુ છે. એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે-અજ્ઞાનેનાશ્ચ જ્ઞાનં તેન મુચ્યન્તિ જન્તવઃ । અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન ઢંકાયું છે તેથી જીવો મોહ પામે છે. માટે પ્રમાદ એ મૃત્યું અને અપ્રમાદ એ મોક્ષ છે. મોક્ષ નિત્ય સિદ્ધ હોવાથી તે કર્મસાધ્ય નથી તેમ કર્મપ્રાપ્ય પણ નથી. કારણ કે તે નિત્ય પ્રાપ્ત છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે એષ નિત્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય ન કર્મણા વર્ધતે નો કનીયાન્ । તસ્યૈવ સ્થાત્પદવિત્તં વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન ॥ તે બ્રહ્મનો આ નિત્ય મહિમા છે જે કર્મથી વધતો કે ઘટતો નથી. જે તેના-બ્રહ્મના પદને જાણે છે. તે જાણીને પછી પાપકર્મથી લેપાતો નથી. તથા-તમેવ વિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડયનાય । તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વોત બ્રાહ્મણઃ । તે બ્રહ્મને જાણીને મૃત્યુને તરી જાય છે. જ્ઞાન સિવાય બીજો મોક્ષનો માર્ગ નથી. ધીર પુરૂષ તેને જાણીને જ પરમાત્મબુદ્ધિ કરે છે. માટે જ્ઞાન એજ મોક્ષનું સાધન છે. તે જ્ઞાન-મોક્ષ અથવા બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમ-જાવતાં શ્રુતિ કહે છે-ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યૈર્દેવૈઃ તપસા કર્મણા વા । જ્ઞાન પ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ તં પश्यते નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥ તે જ્ઞાન સ્વરૂપ, આંખવડે ગ્રહણ કરી શકાયું નથી, વાણીવડે જાણી શકાયું નથી, કોઈ દેવતાઓવડે જાણી શકાયું નથી, તપથી કે કર્મથી પણ સમજી શકાયું નથી; પણ જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જિજ્ઞાસુ જ્યારે ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે નિષ્કલ-સ્પુરણ રહિત બ્રહ્મને જુએ છે. તેમજ ભગવાન પણ મોક્ષનેજ જ્ઞાનનું સાધન કહે છે. કે-

અન્તવન્તઃ ક્ષત્રિય તૈ જયન્તિ લોકાક્ષનાઃ કર્મણા નિર્મિતેન ।
 एवं મૃત્યું જાયમાર્ન વિદિત્વા જ્ઞાનેન તિષ્ઠન્ન વિમેતિ મૃત્યોઃ ॥

અર્થ—હે રાજા ! કર્મવડે નિર્માણ થએલા અન્તવાળા લોકોને તે જનો જીતે છે. એ પ્રમાણે જન્મ મરણવાળાં કર્મને જાણીને જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા મૃત્યુથી બીંતા નથી. મોક્ષ ધર્મમાં પણ કહ્યું છે કે—

કર્મણા બધ્યતે જન્તુર્વિદ્યાયા ચ વિમુચ્યતે ।

તસ્માત્કર્મ ન કુર્વન્તિ યતયઃ પારદર્શિનઃ ॥

અર્થ—કર્મથી જીવાત્મા જન્મ મરણ રૂપ સંસારમાં બંધાય છે. અને જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને જાણનારા યતિઓ કર્મ કરતા નથી. જેવા જ્ઞાની તેવા કર્મકાંડી નથી કારણ કે જ્ઞાનવડે સંસાર દુર્ગ તરી જવાય છે યજ્ઞવડે નહિ. જ્ઞાન એજ મોક્ષનું સાધન છે એમ માનનારને સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરવાનું શ્રીવેદાચાર્ય મહર્ષિ મનુ કહે છે કે—

યથોક્તાન્યપિ કર્માણિ પરિહાપ્ય દ્વિજોત્તમઃ ।

આત્મજ્ઞાને શમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ॥

અર્થ—શ્રેષ્ઠદ્વિજ ! કહેલાં સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરીને વેદાભ્યાસ, શ્રમ-મનોનિગ્રહ અને આત્મજ્ઞાનમાં યત્ન કરનારો થાય. જ્ઞાન તેજ છે કે જે કેવલ મોક્ષરૂપ ફલને આપે, તેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષે વિમલ કૈવલ્ય જ્ઞાનના સાધનને જાણવા, સાંભળવા અને જેવા યત્ન કરવો. જે એક છે સર્વત્ર વ્યાપક છે. નિત્ય, નિર્મલ, આનંદરૂપ કેવલ ચિન્માત્ર છે તેજ જ્ઞાનનું દર્શન છે તેજ પરમજ્ઞાન અને એજ મોક્ષ કહેવાય છે. અને એજ નિર્મલ કૈવલ્ય બ્રહ્મભાવ છે. એ પરમતત્ત્વનો આશ્રય કરીને તત્પરાયણ થએલા તેમાં નિષ્ઠાવાળા યતિઓ મત્સર રહિત થઈને તે પદને પામે છે.

શંકા—ત્યારે શું કર્મનું અનુશાન ન કરવું? કર્મ ન કરવાં એમ નહિ પણ જ્ઞાનીને તે અનુષ્ઠેય નથી. ભગવાન વાસુદેવ પણ કહે છે કે—

યત્સ્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥

અર્થ—જે માણસ આત્મામાં પ્રીતિવાળો હોઈ આત્મામાંજ તૃપ્ત છે અને પોતાના સ્વરૂપમાંજ જીને સંતોષ છે તેને કોઈ કર્મ કરવાનું છેજ નહિ. તેમજ અહ્યાંડપુરાણમાં કહે છે કે કાવચેયા:—

કિમઘ નશ્વાધ્યયનેન કાર્યં કિમર્થવન્તશ્ચ મર્ત્યૈર્યજામઃ ।

પ્રાણં હિ વાપ્યનલે જોહ્વોમઃ પ્રાણાનલે જુહ્વીમોતિ વાચમ્ ॥

અર્થ—અમારે વેદના અધ્યયનનું શું પ્રયોજન છે? કયા અર્થને માટે અમે યજ્ઞનું યજન કરીએ? અમારા વ્યષ્ટિ પ્રાણને સમષ્ટિ અગ્નિમાં હોમીએ છીએ. અને પ્રાણાગ્નિમાં વાણીનો હોમ કરીએ છીએ. એમ બહુવચ્ચ આહ્વણોપનિષદમાં પણ કહેલું છે કે ‘ શા અર્થ સાઃ અમે ભણીએ ’ તેમ જ બૃહદારણ્યકમાં પણ વિદ્વાન માટે કર્મસંન્યાસ કહેલો છે. એતદ્વસ્મવૈતત્પૂર્વ વિદ્વાંસઃ પ્રજા ન કામયન્તે કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષાં નોડયમાત્માયં લોકેતિ તે હસ્મ પુત્રૈષણાયાશ્ચ ચિત્તૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ મિહાચર્ય ચરન્તિ ॥ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થએલી ન હોય તે પહેલાંજ વિદ્વાન્ પુરૂષ પ્રજ્ઞની કામના કરતો નથી. તે વિચાર કરે છે કે હું પ્રજાવડે શું કરી શકીશ. એનાથી આ આત્મા અથવા આલોક મગશે નહિ. એમ વિચાર કરીને તે પુત્રની એપણા, ધનની ઇચ્છા, ને લોકની એપણાનો પરિત્યાગ કરી ભિક્ષાર્યામાં ફરે છે. તેમજ લિંગપુરાણમાં પણ કહેલું છે કે—

જ્ઞાનામૃતે તૃપ્તસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય યોગિનઃ ।

નૈવાસ્તિ કિંશ્ચિત્કર્તવ્યમસ્તિ ચેન્ન સ તત્ત્વવિત્ ॥

અર્થ—જ્ઞાનરૂપ અમૃતથી કૃતકૃત્ય થએલા યોગીને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય છેજ નહિ. અને જે કોઈ પ્રકારનું કર્તવ્ય હોય તો તે તત્ત્વવિદ્ નથી. તથા અર્થવેદ કહે છે કે—નૈતદ્વિદ્વાનૃષિણા વિધેયે નરુન્ધ્યતે વિધિના શબ્દકારઃ ॥ જ્ઞાની ઋષિયોને કોઈ વિધિ અટકાવનાર નથી. ત્યારે કર્માનુષ્ઠાન કોણે કરવું? જે અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાનયોગની

ધમ્માવાળો છે. તેણે સર્વકર્મનું સર્વદા અનુદાન કરવું. જાનીએ નહિ. ભગવાન પણ કહે છે કે—

લોકેઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥

અર્થ—આ લોકમાં મેં પહેલાં બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહેલી છે. (૧) સાંખ્યોને માટે જ્ઞાનયોગ અને (૨) યોગિયોને માટે કર્મયોગ છે. યતિયોને આલોક કે પરસોડના અબ્યુદયની ધમ્મા હોતી નથી માટે તેમને કર્મની જરૂર નથી. ગૃહસ્થાશ્રમીઓને માટે કર્મની જરૂર છે. આ રીતે બેઉ યોગના અધિકારી પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી તેનું સાંકર્ય થતું નથી. વળી—જે પુરુષ જ્ઞાનમાં આરંભ થવાને ઇચ્છે છે તેને જ્ઞાનમાં આરંભ કરનાર ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા કર્મ કારણ છે. જ્ઞાનમાં રહે થએલાને શમ કારણ છે. તથા શ્રીવેદવ્યાસ પણ કહે છે કે—

દ્વાવિમાવય પન્થાનો યત્ર વેદાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

પ્રવૃત્તિલક્ષણો ધર્મો નિવૃત્તૌ ચ વ્યવસ્થિતઃ ॥

અર્થ—આ બે માર્ગો વેદમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. [(૧) પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ અને બીજો (૨) નિવૃત્તિધર્મ] પ્રવૃત્તિ લક્ષણવાળો ધર્મ નિવૃત્તિમાં વ્યવસ્થિત છે. ટુંકામાં બેઉ ધર્મ અનાદિ કાળના છે.

કોઈ એવો પૂર્વપક્ષ કરે કે—આરંભુએ પણ કર્મનું અનુદાન કરવું નહિ. કેમકે કર્મણા વચ્યતે જન્તુર્બિંદય્યા ચ વિમુચ્યતે । કર્મ વડે જીવ બંધાય છે ને જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે. તે વાત સત્ય છે. પણ જે પુરુષ ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી ફક્તની ધમ્મા વિના કર્માનુદાન કરે છે તેને તે કર્મ બંધમાં હેતુ થતું નથી. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે—

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસજ્જઃ સમાચર ॥

અર્થ—ઇશ્વરને અર્પણ કર્યા વિનાના અન્ય કર્મ આ લોકમાં અંધન કરનાર છે. માટે હે અર્જુન તું સંગનો-ફલનો-ત્યાગ કરીને પ્રભુ પ્રીત્યે કર્મ કર. વિહિત કર્મ ન કરવાથી, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી પુરૂષ અંધનમાં પડે છે. યસ્ય એ વિષ્ણુ-પરમાત્મ-સ્વરૂપ છે. તેમાં અર્પણ કરવાથી પુરૂષ અંધનમાં આવતો નથી. ત્યારે આવા કર્મનું અનુદાન શા માટે કરવું? જવાબ એ છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વયં કહે છે કે—

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥

અર્થ—કેવલ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોવડે યોગીઓ ફળનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરે છે. તે કેવળ મનની શુદ્ધિ માટે છે. કારણ કે યસ્ય, દાન અને તપ મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર છે. જેની જ્ઞાનમાં સ્થિતિ છે. અને જેણે કર્મફલનો ત્યાગ કર્યો છે. જેપ્રભુને માટે કર્મ કરે છે તે સર્વ કર્મ બ્રહ્મબુદ્ધિવડે લય પામે છે. એટલે જન્મ મરણમાં ફારણ થતાં નથી. તેમજ—

કષાયપક્તિઃ કર્માણિ જ્ઞાનં તુ પરમા ગતિઃ ।

કષાયે કર્મભિઃ પક્વે તતો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥

અર્થ—કર્મો-કષાયને-મનમાં રહેલા સૂક્ષ્મરાગને પકવનાર છે અને જ્ઞાન એ શ્રેષ્ઠ ગતિ છે. કર્મો વડે કષાયનો પરિપાક થતાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

એવી શંકા કરવામાં આવે કે કર્મો પણ મોક્ષમાં કારણ છે. કેમકે શ્રુતિ કહે છે કે-ચિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ જે પુરૂષ વિદ્યા-જ્ઞાન અને અવિદ્યા-કર્મ-એકોને સાથે જાણીને ઉપાસે છે તેમજ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ઝિજીવિષ્યેચ્છતં સમાઃ । આ સંસારમાં કર્મ કરતોજ

પુરુષ સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરે. તેમજ મહર્ષિ મનુ
પણ કહે છે કે—

તપો વિદ્યાચ વિપ્રસ્ય નિઃશ્રેયસકરે ઉમે ।

અર્થ—તપ—કર્મ—અને વિજ્ઞાન બેઉ પ્રાણીનું શ્રેય કરનાર છે.
પરંતુ એ શંકા બની શકતી નથી. કારણ કે પૂર્વ પરના અનુસંધાન
વિનાજ બ્રાન્તિ—બંધ—મૃત્યુ થાય છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા બેઉના વિષય
પણ ભિન્ન કહેલા છે. અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરીને વિદ્યાવડે સુખ અનુ-
ભવે છે. પ્રકાર આવો હોવાથી કર્મ જ્ઞાનના સમુચ્ચયને અવકાશ મળી
શકે તેમ નથી. વળી સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે તપસા કલ્મષં હન્તિ
વિદ્યામૃતમશ્રતે ॥ તપ વડે પાપનો નાશ થાય છે અને વિદ્યા—જ્ઞાનથી
મોક્ષ મળે છે. નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એજ તપ છે. તેથી અંતઃકરણની
શુદ્ધિ થાય છે. તેમજ આ સર્વ ઈશ્વર વડે ઢાંકવું વિશ્વને ઈશ્વર સ્વરૂપે
જોવું, આ રીતે સર્વને ઈશ્વર સ્વરૂપે જોનારો કૃતાર્થ થાય છે. ઈશ્વરને
જોનારો પોતાની આત્મ દૃષ્ટિને અખંડ રાખે છે. આ બાબત આત્મ
દર્શને માટે કહેવામાં આવી છે. જે પુરુષ આત્મ સ્વરૂપને આ પ્રમાણે
જાણતો નથી તેને શ્રુતિ આસા કરે છે કે તે સો વર્ષ સુધી કર્મ કરતો
જીવે. અર્થાત્ દેહાભિમાનીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરવાની
જરૂર છેજ. માટે એ શ્રુતિ વાક્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિનું સાધન છે
મોક્ષનું સાધન નથી. જો કે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેનૈતિ બ્રહ્મ-
ક્ષિત્પુણ્યકૃત્તૈજસશ્ચ ॥ એમાં ચ શબ્દ પડ્યો છે તેથી સમુચ્ચય જોવું
જણાય છે. તો પણ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિના વિનિયોગ પ્રમાણે જ યોજના
કરવી જોઈએ. અનુગીતામાં લગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કર્મનું શુદ્ધિ-
દારાજ મોક્ષમાં સાધનપણું છે યથા—

નિત્યનૈમિત્તિકૈઃ શુદ્ધૈઃ ફલસન્નવિવર્જિતૈઃ ।

સત્ત્વશુદ્ધિમવાપ્યાથ યોગારૂઢો ભવિષ્યતિ ॥

યોગારૂઢસ્તતો યાતિ તદ્વિષ્ણોઃ પ્તમં પદમ્ ।
 ગુરુમત્તયા ચ ધૃત્યા ચ ધર્મમ્ભક્ત્યા શ્રુતેન ચ ॥
 વિષ્ણુમ્ભક્ત્યા ચ સત્તતં જ્ઞાનમુત્પદ્યતેઽયમ્ ॥
 તસ્માદ્ધર્મપરો ભૂત્વા વેદાસ્તિક્યસમન્વિતઃ ॥
 કુર્વન્વૈ નિત્યકર્માણિ યથાશક્તિ સ બુદ્ધિમાન્ ।
 ફલાનિ પર આસાદ્ય વાસુદેવે પરાત્મનિ ॥
 શુદ્ધસત્ત્વો ભવત્યેવ યોગારૂઢશ્ચ જાયતે ।

અર્થ—ફલની આશા છોડીને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં યોગારૂઢ થવાશે. પછી યોગારૂઢ વિષ્ણુના પરમપદને પામે છે. ગુરુભક્તિથી, ધીરજથી, ધર્મમાં પ્રેમ રાખવાથી, અને શ્રવણ કરવાથી તથા વિષ્ણુ ભક્તિવડે નિર્મલજ્ઞાન પ્રકટે છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્વધર્મ પરાયણ થઈ વેદપર આરથા રાખી યથા શક્તિ નિત્યાદિ કર્મ કરવાં. તેનું ફલ વાસુદેવને અર્પણ કરવું તેથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં સહજે યોગારૂઢ થવાશે. એજ વાત ભગવાન સનાતનુજન પણ બીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં તદર્થમુક્તં એ રીતે કહેશે.

ક્રોધ એવો પૂર્વપક્ષ કરે કે—અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારાજ કર્મ મોક્ષનું સાધન થાય છે. એમ શા માટે? સત્ત્વ-અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના પણ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. એ વાત સત્ય છે કે જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે. પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના એ જ્ઞાનજ ઉત્પન્ન થતું નથી. એમ અમે કહીએ છીએ. કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનમુત્પદ્યતે પુંસાં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ ।

અર્થ—પુરૂષના પાપકર્મનેા ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ—

અનેકજન્મસંસારચિતે પાપસમુચ્ચયે ।

નાક્ષીણે જાયતે પુંસાં ગોવિન્દાભિમુખી મતિઃ ॥

જન્માન્તરસદસ્યે તપોધ્યાનસમાધિધિઃ ।

નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ॥

અર્થ—અનેક જન્મથી એકાં કરેલાં સંસારસમુદ્ધી પાપ-સમુચ્ચયના વિનાશ વિના પુરૂષની બુદ્ધિ ગોવિન્દ તરફ વળતી નથી. હજારો જન્મમાં તપ, ધ્યાન અને સમાધિ કરવાથી જે પુરૂષનાં પાપ નાશ પામી ગયાં છે તેનામાંજ શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રકટ થાય છે. શ્રી કૃષ્ણપરમાત્મા પણ કહે છે કે અનેક જન્મમાં પુણ્યને એકત્ર કરતાં કરતાં મોક્ષને પામે છે. તેમજ કૃષ્ણચાંદ્રાચણાદિ તપ કરનાર તપસ્વી કરતાં પણ કર્મ યોગી-નિષ્કામ કર્મ યોગી શ્રેષ્ઠ છે. પરાક્ષ્યાની કરતાં પણ તે ઉત્તમ છે. સકામ કર્મ કરનાર કરતાં પણ તે સારો છે. એટલા માટે હે અર્જુન તું કર્મ યોગી થા. તેમજ સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ । સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તદ્દુણ ॥ યતઃ પ્રવૃત્તિભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ પોતાપોતાનાં કર્મમાં પ્રીતિવાળો પુરૂષ સિદ્ધિને પામે છે. સ્વકર્મમાં પ્રેમ રાખનાર પુરૂષ જે રીતે સિદ્ધિ પામે છે તે પ્રકાર હે અર્જુન તું સાંભળ. જેનાથી ભૂત પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિ છે. જેના વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, પોતાના કર્મથી તેની અર્ચના કરનારો પુરૂષ સિદ્ધિને પામે છે. યોગ નિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનવડે જીવાત્મા વિદેહ કૈવલ્યને પામે છે. પણ તેનું અંતઃકરણ પરિપાક પામેલું હોવું જોઈએ. નહિ તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું કઠિણ છે. મહર્ષિ શ્રી યાગવલ્ક્ય કહે છે કે—તથાવિપક્કરણ આત્મજ્ઞાનસ્ય ન ક્ષમઃ । અપકવ અંતઃકરણુ આત્મજ્ઞાનને લાયક નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાનેજ નિત્યાનિત્ય વિવેકદ્વારા મોક્ષસાધન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે સત્વશુદ્ધિ સારૂ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી, મન, વાણી અને કાયાવડે શ્રી

સ્માર્ત કર્મ કરવાં. ક્યાં સુધી કરવાં ? તેનો જવાબ એ છે કે અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ આલોક અને પરલોકનાં સુખની આશામાં વિરાગ પામી યોગારૂઢ થવાય. યોગારૂઢ થવાનું લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહે છે કે—

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગસ્ત્વસ્તદાચ્યતે ॥

અર્થ—ન્યારે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં જોડાય નહિ. અને કર્મમાં પણ જોડાય નહિ અને સર્વ પ્રકારના સંકલ્પનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તેવી સ્થિતિવાળો પુરૂષ યોગારૂઢ કહેવાય છે. તેમજ યશ, દાન વગેરેથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરૂષ આ લોક અને પરલોકના સર્વ સુખ આશાનો પરિત્યાગ કરે છે. ત્યારે યોગારૂઢ થાય છે. પછી તેને શમ મનો નિગ્રહજ કરવાનો છે. કર્મ કરવાનાં નથી. તેથી શમ દમ્ભાદિ સાધન સંપન્ન યોગી શ્રવણ મનન દ્વારા એકાન્તમાં સ્થિત થઈને આત્માનુંજ અનુસંધાન કરતો આશા રહિત થઈ સર્વનો પરિત્યાગ કરે છે. કેવા પ્રકારથી યોગનું અનુધાન કરવું તે કહે છે. જે પ્રદેશમાં કાંકરા ન હોય, અગ્નિનો લય ન હોય, બહુ રેતી ન હોય, બહુ શબ્દ થતા ન હોય, અને લોકોપયોગી જલાશય નજીક ન હોય. મનને અનુકૂલ, પવિત્ર તેવા પ્રદેશમાં બહુ ઉંચુ નહિ તેમ છોક નિયું પણ નહિ તેવી રીતે પ્રથમ દર્ભનું તેના ઉપર મૃગયર્મ અને તેના ઉપર પવિત્ર વસ્ત્ર એવું સ્થિર આસન જમાવવું, તેના ઉપર સ્વસ્તિક અગર પદ્માસન કે જે ઠીક લાગે તે આસનવાળીને બેસવું. બેસતી વખત શરીર, ડોક અને માથું એક લાંઘનમાં સરખાં રાખવાં. પછી સર્વ કાર્ય અને કારણથી મુક્ત પૂર્ણાત્મામાં વૃત્તિ સ્થિર કરી; શરીરમાં શયન કરનાર, પૂર્ણાનંદ, નિરંજન, અપૂર્વ, અનપર, બ્રહ્મ; શ્રુતિ જેને નેતિ નેતિ કહીને સમજાવે છે તથા જે ભોગને સ્પર્શ કરતો નથી, જે સ્વરૂપનો ઉદય કે અસ્ત નથી એવું જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ-જેનો વાચક

જે છે તેનું ધ્યાન કરવું. તે વાન બ્રહ્માંડ પુરાણમાં કાવધેય ગીતામાં કહેલી છે કે—

તસ્માદ્વિમોક્ષાય કુરુ પ્રયત્નં દુઃસ્વાદ્વિમુક્તો ભવિતાસિ યેન ।

ઉન્નમ્રત્પશૂન્યં પરમં પ્રધાનમાનન્દમાત્રં પ્રણવં જુષસ્વ ॥

અર્થ—દુઃખમાંથી વિમુક્ત થવાય, તેટલા માટે—મોક્ષ સાર પ્રયત્ન કર. દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય એ છે કે જે બ્રહ્મ, જે જગત્ રહિત છે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તે આનંદ માત્ર પ્રણવનું અનુસંધાન કર. એ રીતે અનુસંધાન કરતાં બ્યારે આત્માનેજ સાક્ષાત્પ્રમાત્રમ સ્વરૂપ જાણીશ. ત્યારે અજ્ઞાન અને તેના કાર્યનો નાશ થતાં, શોક રહિત કૃતકૃત્ય થઈશ. બૃહદારણ્યકમાં પણ કહે છે કે—આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુ સંજ્વરેત્ ॥ પુરૂષ બ્યારે પોતાનાજ આત્માને ‘આ હું છું.’ એમ પરમાત્મ સ્વરૂપે સમજે ત્યારે જ્ઞાની ઈચ્છા કરતો કેાની કામના માટે શરીરને બાળે—ચિન્તામાં પડે ? તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષને હર્ષ શોક થતો નથી દશાવાસ્ય ઉપનિષતમાં કહે છે કે—યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપસ્યતઃ ॥ જે જ્ઞાનીને સર્વ ભૂતો આત્મા રૂપજ થયાં ત્યાં તે એકજ આત્માને જોનારાને મોહ કે શોક ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. વળી કંઠવલ્લીમાં પણ કહે છે—તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગદ્ગ્વરેષ્ઠં પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશૌકો જહાતિ ॥ નિચાચ્ય તં મૃત્યુમુત્ત્વાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ધીર પુરૂષ તે દુર્દર્શં ગૂઢ બુદ્ધિ રૂપ ગ્રુહામાં રિચર, કારણ કાર્ય સંધાતમાં બ્યાપક, સનાતન બ્રહ્મ, આત્મામાં મનોવૃત્તિને સ્થિર કરીને (અધ્યાત્મ યોગથી) સાક્ષાત્ કરીને હર્ષ તથા શોકને ત્યજ દે છે. તે આત્માને જાણીને મૃત્યુના મુખથી મુક્ત થાય છે. ઉપાસક બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણીને કશાથી બંધ પામતો નથી. જ્યારે ચિજજડ ગ્રંથી બેદાય જાય છે, સર્વ સંશયો નાશ પામી જાય છે અને કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે

ત્યારે પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ શ્રી ભગવાન પણ કહે છે કે—અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽઅવિકારીઽયમુચ્યતે । તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ । एतद्वृद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ તે પરમાત્મા અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, અને અવિકારી કહેવાય છે તેથી એ પ્રમાણે એને જાણીને તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી. હે અભુક્ત બુદ્ધિમાન એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને જાણીને કૃતકૃત્ય થાય છે. તેમજ કાવધેય ગીતામાં પણ—आत्मनः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चन । मृत्योः सकाशान्मरणादथवान्यकृताद्धमयात् ॥ ન જાયતે ન પ્રિયતે ન વધ્યો ન ચ ધાતકઃ । न बद्धो बद्धकारी वा न मुक्ता न च मोक्षदः ॥ પુરુષઃ પરમાત્માયં યત્તતોઽન્યદસન્ન તત્ । अज्ञानपाशे निभिन्ने च्छिन्ने महति संशये ॥ शुभाशुमे च संकीर्णे दग्धे बीजे च जन्मनाम् । प्रयति परमानन्दं तद्विष्णोः परमपदम् ॥ આત્માને જાણનારે પોતાના શોકને તરી જાય છે. અને મૃત્યુ તરફથી આવનાર મરણનો ભય, કે ખીજ કાઢ તરફથી આવનાર ખીજ પ્રકારનો ભય તે કશાથીએ ખીતો નથી—ડરતો નથી. તે પરમાત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી, વધ કરવા યોગ્ય નથી, તેમ કાઢનો ધાતક પણ નથી, તે ંધાયલો નથી, તેમ કાઢને ંધન કર્તા પણ નથી, તે મુક્ત પણ નથી ને મોક્ષ આપનાર પણ નથી. એજ પરમાત્મા પુરૂષ છે. તેનાથી લિન્ન બધું અસત્ય છે. જ્યારે અજ્ઞાન પાશ બેઠાઈ જાય છે. અને મહાન સંશયો છેદાય છે, શુભાશુભ કર્મ વેરાઈ જાય છે. પુરૂષ બજેલા ખીજ જેવો રહે છે. ત્યારે પરમાનંદને પામે છે. એજ વિજયનું પરમ પદ છે. મહાત્મા મનું પણ કહે છે કે—

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

तद्वच्चक्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥

અર્થ—સર્વ જ્ઞાનોમાં આત્મજ્ઞાન ઉત્તમ કહેલું છે. તેથી સર્વ પ્રકારની વિદ્યામાં તે મુખ્ય છે. તેથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે. તેના-

થીજ જન્મની સફલતા થાય છે અને બ્રાહ્મણને જન્મ વિશેષ સફલ થાય છે અને દ્વિજ (ત્રિજાતિ) તેને પામીને કૃતકૃત્ય થાય છે. બીજા પ્રકારથી નહિજ. માટે વિગ્નાથીજ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તેજ પૂર્ણ સ્વરૂપ-પરમાત્માને જાણવા ' તેજ હું છું ' બીજા કશાનું ચિંતવન કરવું નહિ. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—તમેવધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વોત બ્રાહ્મણઃ । નાનુષ્યાયાદ્વદ્ન શબ્દાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ તમેવૈકં જાનયાત્માનમન્યા વાચો વિમુક્ષય ॥ એતજ્ઞેયં નિત્યમેવાત્મસંસ્થં નાતઃ પદં વેદિતવ્યં હિ કિંચિત્ ॥ અર્થ—ધીર બ્રાહ્મણ તેનેજ જાણીને નિશ્ચય કરે છે. બહુ શબ્દોનું ચિંતન કરવું નહિ. તે વાણીને થકવનાર છે. તે એકજ આત્માને જાણુ. બીજા વાતોને છોડી દે. આત્મામાં રહેનારને હમેશાં એ આત્માજ જાણવા યોગ્ય છે તેનાથી બિન્ન કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય નથી. ભગવાન વાસુદેવ પણ કહે છે કે—

સંકલ્પમભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥

સનૈઃ સનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિઃપ્રહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥

અર્થ—સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ કામનાનો પરિત્યાગ કરીને ચારે તરફથી મન વડે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિયમમાં રાખીને ધૈર્ય પૂર્વક શુદ્ધિ વડે ઉપરામ થવું. મનને આત્મામાં સ્થિર કરીને કાંઈપણ ચિંતવન કરવું નહિ. આવી રીતે વર્તવાથીજ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. અને શુદ્ધ ચિત્તમાં જ્ઞાન પ્રકટે છે ત્યારે પ્રમાદ જાય છે—અંધ-નાશ પામે છે. માટે પ્રમાદ એજ અંધ અથવા મૃત્યુ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

એ રીતે શાસ્ત્રાર્થ કહીને હવે ચાલતી વાત ઉપર આવે છે. કે પ્રમાદ એજ સર્વ અનર્થનું બીજ છે. માટે પ્રમાદનેજ હું મૃત્યુ કહું

હું. યમને નહિ છતાં યમની જે વાત કહેવામાં આવે છે. તે યમ સ્વરૂપ આત્મામાં અન્વય રૂપે નહિ પણ વ્યતિરેક રૂપે કહેવેલ છે. તેથી મૃત્યુ આત્માની ઉપર પોતાની સત્તા કરીને રહેલું છે. જેમ દોરડીમાં સર્પની કદપના કરવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં પણ યમની કદપના કરવામાં આવી છે તેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ને આત્માનું અનુસંધાન કરવાથી યમ આદિ કદપના જાલનો નાશ થઈ જાય છે, ને મોક્ષ મળે છે. યોગીઓને યમનો ભય રહેતો નથી શ્રુતિ કહે છે કે—ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ । તેને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ નથી. એવી શંકા કરવામાં આવે કે જ્યારે યમને કંટોળ છે ત્યારે ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે કાંઈપણ જાતનું કાર્ય કરી શકે નહિ. તેના જવાબ એ છે કે યાદશોયક્ષ સ્તાદશો વલિઃ ॥ જેવો યક્ષ તેવો બલિ. જેમ કાંઈને સર્પ કરડયો હોય અને તે પોતાને ગરડ માનીલે એટલે સર્પનું ઝેર ઉતરી જાય તેમ કલ્પિત યમમાં પણ એક જાતની શક્તિ રહેલી છે. એ વિષય વિષથી અંધ થએલ પોતાના આત્માથી ભિન્ન જોનારની દષ્ટિમાં પ્રમાદથી જૂઠ્ઠા મૃત્યુ નામે દેવ છે. તે મનુષ્યની ભુદ્ધિમાં રહે છે, મહાપિ મનુ કહે છે કે—

યમો વૈવસ્વતો રાજા યસ્તવૈષ હૃદિ સ્થિતઃ ।

તેન ચેદવિવાદસ્તે મા ગર્જાં મા કુરુન્ગમઃ ॥

અર્થ—જે વૈવસ્વત નામે યમરાજા છે તે તારા હૃદયમાંજ રહેલ છે જો તેની સાથે તારે વિવાદ ન હોય તો પછી ગંગા કે કુશક્ષેત્રમાં જવાની જરૂર નથી. જે અમૃત સ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં જેનું ચિત્ત રમણ કરે છે તે પુરૂષ બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. તેને મૃત્યુ સાથે વિવાદ નથી. કંઠવત્સલીમાં કહેલ છે કે—ક્ષતં મદામદં દેવં મવન્યો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ મારા સિવાય બીજો કોણુ તે મદ અને અમદ (અવિદ્યાના સંસર્ગથી સ્ત્રી, ધન, પુત્ર વગેરેનો મદ અને જ્ઞાન સ્વરૂપે અમદ) એવા દેવને જાણવાને યોગ્ય છે. કાંઈ નહિ એજ અધ્યસ્ત યમરાજા પિતૃ

લોકમાં રાજ્ય કરે છે. જેમ એકજ દોરડી સર્પ રૂપે ને લાકડી રૂપે દેખાય છે તેમ એકજ ચમદેય પુષ્પશાળીને સિવ-કલ્યાણ રૂપે અને પાપીને અશિવ-ભયંકર રૂપે દેખાય છે,

એ રીતે પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે એમ મૃત્યુનું સ્વરૂપ નક્કી કરીને હવે તેના કાર્યને બતાવે છે.

આસ્યાદેષ નિઃસરતે નરાણાં

ક્રોધઃ પ્રમાદો મોહરૂપઃ મૃત્યુઃ ।

અહંતેનૈવ ચરન્વિમાર્ગા-

અ ચાત્મનો યોગમુપૈતિ કિંચિત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—અહંકારની આરાથીજ મનુષ્યોને ક્રોધરૂપ, પ્રમાદરૂપ અને મોહરૂપ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ અહંકારને આધીન થવાથીજ અવળે માર્ગે ભટકે છે. કાંઈ જીવ આત્મ યોગને-સ્વસ્વરૂપને પામતો નથી. ૭

વિવરણ—જે પ્રમાદ નામે અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુ છે. તે પ્રથમ આસ્ય રૂપે-અભિમાનરૂપે પરિણામ પામે છે. એજ અહંકાર. કહેલું છે કે—

સર્વાર્થાક્ષેપ સંયોગાદસુધાતુસમન્વયાત્ ।

આસ્ય હત્યુચ્યતે ધોરો અહંકારો ગુણો મહાન્ ॥

અર્થ—સર્વ વિષયોના સંયોગથી અસુ ધાતુ પૂર્વક જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને આસ્ય કહેવાય છે તે અહંકાર નામનો ધોર ગુણ છે. એ અહંકારમાં સ્થિત જીવાત્માને અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે. તેથી એ ઇચ્છાનુસાર પોતાના વિષયમાં-કામનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ને તેમાં જે વિઘ્ન આવી પડે છે તો તેથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે પ્રમાદ થઇ મોહ થાય છે તે અહંકારના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી અભિમાનની

ભાવના દરેક વચાથી હું જાણ્યું છું, હું ક્ષત્રિય છું, હું કુળજા છું, હું સ્થૂલ છું, અમુકનો પુત્ર ને અમુકના પુત્રનો પુત્ર છું એમ માની રાગ દ્વેષ પૂર્વક શ્રૌતસ્માર્તથી વિપરીત માર્ગે ચાલે છે આત્માની સાથે પર-માત્મ યોગને જરાપણ અનુભવતો નથી. અથવા અવિદ્યા, કામ અને કર્મ એ સંસારની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. તેમાં પ્રથમ અવિદ્યા પછીથી કર્મને ત્યાર પછી કામનું સ્વરૂપ કહે છે—અસ્યત્તે ક્ષિપ્યન્તેડનેન સંસારે પ્રાણિનઃ ક્ષિપ્યન્તઃ કામઃ ॥ જેના વડે પ્રાણીઓને સંસારમાં ફેંકવામાં આવે છે તેને કામ કહે છે. અથવા મુખની પેઠે સર્વ ખાધ જનારા હોવાથી તે કામ કહેવાય છે. માટેજ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહેલું છે કે કામને ક્રોધ બહુ ખાનારા છે. ક્રોધથી તેની પૂર્તિ થતી નથી. એ કામમાંજ મૃત્યુ રહેલું છે. તેથી અહંકાર રૂપ અજ્ઞાનને વશ થઈ અહંતા મમતા રૂપ જે ચિદાભાસ તે વડે ઉત્તરે રસ્તે ફરે છે.

જેમ અજ્ઞાનનો અભિમાની દેવતા યમ છે ને ક્રોધાદિકનું અભિમાન રાખનારા દેવો યમના દાસ છે. એ અધિ દૈવસ્વરૂપ છે તેમ અજ્ઞાનથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ તેથી જીવનું મૃત્યુ થાય છે એ અધ્યાત્મ બાબત છે. એવી શંકા કરવામાં આવે કે—તમે કહો છો કે અજ્ઞાન આત્મામાં રહેલું છે તો પૂછવાનું એ કે, એ અજ્ઞાન આત્માથી જૂદું છે કે આત્મા રૂપ છે ? જો આત્મ રૂપ છે એમ કહેશે તો મુક્તને પણ ફરીને બંધનનો સમય આવી લાગશે. ને જો જૂદું માનીશું તો સાંખ્યાચાર્યની માનેલી પ્રકૃતિની પેઠે તેનું પણ અનિત્યપણું સિદ્ધ થશે તેનું સમાધાન આપે છે કે જીવો જ્યારે અહંકારની સાથે સંગ કરે છે અર્થાત્ વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માંડે છે. પરંતુ મુક્ત દશામાં તો અહંકારનો આશ્રય કરનાર જે ચિદાભાસ તેનો નાશ થઈ જાય છે. નેકેવળ શુદ્ધ આત્માજ રહે છે તે આત્માથી અજ્ઞાનનો ફરીને ઉદય થતોજ નથી. તેમ તેનાથી જૂદું પણ અજ્ઞાન રહેતું નથી આવો ભાવ છે. જો કે અહંકારનો સુષુપ્તિમાં લય થઈ જાય છે ખરો, પણ ત્યાં સક્ષમ રૂપે રહે છે. તેથી જ્ઞાન થતું નથી ને જ્ઞાન વિના ક્રોધ પ્રાણી

આત્માની સાથે એકતા પામતો નથી. એટલા માટે અહંકારના નાશની
પહેલાં જીવાત્મા ક્રોધાદિમાં રહેલા મૃત્યુની સાથે જોડાય છે.

તે મોહિતા તદ્દશે વર્તમાના

इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।

ततस्तं देवा अनुपरिप्लवन्ते

अतो मृत्युं मरणादभ्युपैति ॥ ૮ ॥

અર્થ—ક્રોધાદિકથી મોહ પામેલા જીવો મૃત્યુને વશ થઈને
અહીંથી મૃત્યુને પામે છે (યમલોકમાં જાય છે) ને પુનઃ ત્યાંથી
પાછા પડે છે. ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ તેની પાછળ પાછળજ જાય
છે ને મરણથી મૃત્યુને પામે છે.

વિવરણ—સંસારાસક્ત જીવો અહંકારાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા
અજ્ઞાનથી મોહ પામીને દેહને વિષે આત્મભાવના કરતા મૃત્યુને વશ
અહીંથી ધૂમાદિ માર્ગે પરલોકમાં જાય છે ને ત્યાં જેટલો તેમનો કર્મ
ભોગ હોય તેટલો ભોગવી લે છે ત્યારબાદ ફરીને આકાશ, વાયુ, વૃષ્ટિ,
ધાસ, અન્ન, શુક્ર, શોષિતાદિ ક્રમથી દેહગૃહણ કરવાને પડે છે. શ્રુતિ
પણ કહે છે કે—તસ્મિન્યાવત સંપાતમુષિત્વાથૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે ॥
તે લોકમાં ફક્ત ભોગ થતા સુધી રહીને પછી તેજ માર્ગથી પાછો
આવે છે. ત્યાર પછી દેહ ગ્રહણ કરવાના સમયમાં તેને ઇન્દ્રિયાદિ
દેવો પણ અનુસરે છે—કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સ્પષ્ટ થાય
છે કે ઇન્દ્રિયોના ગુણને અનુસરવાથી મૃત્યુ આવે છે. પુનઃ જન્મ
થાય છે ને ફરી મરણ આવે છે. જેમ જીવ જન્મ મરણને પામે છે
તેમ ઇન્દ્રિયો પણ તેને અનુસરે છે શ્રુતિ કહે છે કે—તમુક્કામન્તં
પ્રાણોનુક્કામન્તિ । પ્રાણાનુક્કામન્તં સર્વે પ્રાણા અનુક્કામન્તિ ॥ જીવ દેહમાંથી
બહાર નીકળે છે કે તેની પાછળ પ્રાણ પણ બહાર નીકળી જાય છે.
ને પ્રાણો જેવા બહાર નીકળે છે તેની પાછળ ઈન્દ્રિયો પણ બહાર

નીકળી જાય છે. જન્મ અને મરણના બંધનમાં ફસાએલો જીવાત્મા સંસાર ચક્રમાં ફર્યાજ કરે છે કદિપણ તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.

મૃત્યુ શબ્દનો અર્થ અજ્ઞાન ને વિસ્મૃતિ પણ છે. મૃત્યુરત્યન્ત વિસ્મૃતિઃ ॥ અત્યંત ભૂલી જવું તેનું નામ મૃત્યુ છે. અજ્ઞાન પરમાત્મ સ્વરૂપને ભૂલાવે છે માટે તેને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે. તેમજ યમ પણ પૂર્વના શરીરને ને પ્રત્યક્ષ આત્માને ભૂલાવે છે તેથી તેને પણ મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે આ રીતે બેડ સમાન છે. તેમાં મુખ્ય મૃત્યુ અજ્ઞાનને સામાન્ય મૃત્યુયમ છે. જીવ જ્યાંસુધી પરમાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી ત્યાંસુધી ત્રણ પ્રકારના તાપથી પીડાતો મગર જેવા રાગાદિથી આમતેમ અથડાતો જગત્માં સંસરે છે.

એ પ્રમાણે અવિદ્યા અને કામ તેને બંધનના હેતુ કહીને હવે કર્મ બંધનમાં કારણ છે એ કહે છે.—

કર્મોદયે કર્મફલાનુરાગા-

સ્ત્રાનુયાન્તિ ન તરન્તિ મૃત્યુમ્ ।

સદર્થયોગાનવગમાત્સમન્તા-

ત્પવર્તેતે ભોગયોગેન દેહી ॥ ૧ ॥

અર્થ—કર્મ ફળના ઉદય સમયે કર્મ ફળમાં પ્રીતિવાળા જીવો શરીરનો ત્યાગ કરી તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા ભોગનેજ ભોગવવા સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે. પણ મૃત્યુને તરતા નથી. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ યોગને નહિ જાણનારા જીવો ભોગ ભોગવવા સારૂ દેવ, મનુષ્ય અને પશુ પક્ષીયોની યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કર્યા કરે છે.

વિવરણ—કર્મથી મોક્ષ પમાય છે એવો જે પક્ષ ત્રીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે તેનું અહીં નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. કર્મફળમાં આસક્તિ રાખનારા જીવો કર્મફળ ભોગવવાને બંધાએલા છે એટલે તે મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી પરમાત્મા જે સત્ ચિત્ત ને

આનંદ રૂપ છે તેને-બ્રહ્મલાકને-તે જાણતા નથી. એટલે રસ બુદ્ધિથી ભોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આંધળો જેમ ખાડા, ટેકરા, કાંટા વગેરેમાં અથડાય તેમ ભોગાસક્ત જીવ પણ વિવેકહિન હોવાથી સર્વત્ર ભટકે છે.

કાંઈ એવો આક્ષેપ કરેકે જીવને જીવતાં દુઃખ છે મૃત્યુ પછી કશું છે નહિ માટે મુક્તિ સાર ખટખટ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ આ વિચાર ઠીક નથી. કેમકે અનેક જાતનાં કર્મો જ્યારે પાકીને ફળ આપે છે ત્યારે ફળ ભોગવવાની વાસનાથી જીવ આ દેહ છોડી સ્વર્ગમાં જાય છે તેથી કાંઈ તે મૃત્યુને તરતો નથી અર્થાત્ તેનો સ્થૂલ દેહ નાશ પામે છે સૂક્ષ્મ શરીર નાશ પામતું નથી. એ સૂક્ષ્મ અથવા વાસનામય શરીર છે ત્યાંસુધી બંધનમાંથી મુક્ત થવાતું નથી. મરણ પછી-સ્થૂલ શરીરના નાશ પછી જીવનું અસ્તિત્વ છે કે નથી તેનો વિચાર કર્યો છે ત્યાં નચિકેતાએ યમરાજાને એ પ્રશ્ન કર્યો છે કે “કેટલાએક કહે છે કે મૃત્યુ પછી જીવનું અસ્તિત્વ નથી ત્યારે કેટલાએક કહે છે કે-હા, હોવડ જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી જીવ આ શરીર છોડીને બીજો દેહ ધારણ કરે છે એમ સમજાવતાં કહે છે કે—યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેડનુસંયંતિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ કેટલાએક જીવો શરીર ગ્રહણ કરવાને માટે સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ જંગમ રૂપ થાય છે ને કેટલાએક સ્થાવર જન્મને પામે છે. જેવાં શુભાશુભ કર્મ હોય છે તે પ્રમાણે ગતિ પામે છે. આ શ્રુતિ પુનર્જન્મને સિદ્ધ કરનારી છે. તેથી જ્ઞાન વિના કે યમાદિ યોગ વિના જીવ મૃત્યુ-બંધનમાંથી મુક્ત થતો નથી. વળી—

તદ્વૈ મહામોહનમિન્દ્રિયાણાં

મિથ્યાર્થયોગેડસ્ય ગતિર્હિ નિત્યા ।

મિથ્યાર્થયાંગાભિહતાન્તરાત્મા

સ્મરન્નુપાસ્તે વિષયાન્સચન્તાત્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તે પુરુષની ઇન્દ્રિયોની ગતિને મિથ્યાવિષયમાં હમેશાં ચલાવનારો મોહ છે. મિથ્યા વિષયોથી જીતાએલો આત્મા સંપૂર્ણભાવથી કેવળ વિષયોનું સ્મરણ કરી તેને જ સેવે છે—

વિવરણ—રાગથી પરાભવ પામેલી ઇન્દ્રિયોની વિષયમાં પ્રવૃત્તિ તેનું જ નામ મોહ કહેલ છે. જેની વિષયમાં વાસ્તવ શુદ્ધિ નથી તેની ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરતી નથી. તેની વિષયમાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યગાત્મામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી મોહમાંથી નિવૃત્તિ થાય છે. બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તે પ્રવૃત્તિ કરનારો અદ્વિતીય પરમાત્માને સાક્ષાત્ જાણતો નથી કહ્યું છે કે—સ્ત્રીપિન્ડસમ્પર્કકલુષિકૃતચેતસો વિષયવિષાન્ધા બ્રહ્મ ન જાનન્તિ ॥ સ્ત્રીના શરીરના સંપર્કથી મલિન ચિત્તવાળો ને વિષયના વિષથી આંધળો થએલો બ્રહ્મને જાણતો નથી. તેથી મહામોહને વશ પડેલાની ફરી ફરીને વિષયમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. મહાત્મા મનુ કહે છે કે—

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ મૂય એવાભિવર્ધતે ॥

અર્થ—કામીએનો કામ ઉપભોગ કરવાથી—ભોગવવાથી કદિ શાન્ત થતો નથી. જેમ અગ્નિ હવિષરૂડે વધે છે તેમ કામ પણ ફરીફરીને વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ નામના મિથ્યા વિષય ઉપર પ્રીતિ થાય છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ જીવ તેને મેળવવા સાફ ગતિ કરે છે તેથી તેને નિયત સંસારમાં આવવું પડે છે. એ મિથ્યા વિષયોના સંયોગથીજ દુષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. વરતુત; વિષયો કલ્પિત છે. અક્ષપાદાચાર્ય કહે છે કે—દોષનિમિત્તં રૂપાદયો વિષયાઃ સંકલ્પકૃતાઃ । રૂપ વગેરે વિષયો સંકલ્પથી થએલા છે અને રાગાદિ દોષમાં નિમિત્ત કારણ છે. જીવાત્માનું મન જ્યારે રાગાદિમાં જોડાય છે ત્યારે તેના મંગથી તે ધાયલ થઇ જાય છે. ત્યારે તે વારંવાર વિષયોનું જ સ્મરણ કરીને તેઓની જ સેવા કરી કરે છે. પરમાત્માનું ચિંતન

કરતો નથી. પ્રકાર આવો હોવાથી વિષયોનેતો તદ્દન બૂલી જ નવા જોઈએ.
વિષયોનું સ્મરણ કરવાથી શું થાય ? તો કહે છે સાંભળો—

અભિધ્યા વૈ પ્રથમં હન્તિ ચૈનં
કામકોષી મૃત્ત ચૈનં તુ પશ્ચાત્ ।

एते बालान्मृत्यवे प्राययन्ति
धारास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥

અર્થ—પ્રથમ વિષયોનું ચિંતન એ જીવાત્માને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલાવે છે. પછી કામ અને ક્રોધ તેને પકડીને છેવટ તે મૂઢને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દે છે. પણ જે ધીર પુરૂષો છે તે મૃત્યુને તરી જાય છે.

વિવરણ—પ્રથમ જીવાત્મા વિષયોનું ચિંતન કરે છે. વિચારવાનેા તે સમજાશે કે વિષયનું ચિંતન એજ આત્માથી વિમુખતા છે. એનુંજ નામ સ્વરૂપચ્યુતિ પણ કહી શકાય. વિષયનું ચિંતન કરનારને તેની પાસે લક્ષ જઈને કામ તેને હણે છે. કામથી હણાએલાને ક્રોધ હણે છે ક્રોધને વશ થએલાને—વિવેકહીનને મૃત્યુ ગળી જાય છે. કંઠવક્ત્રીમાં કહે છે કે—પરાચઃ કામાનનુયન્તિ બાલાસ્તે મૃત્યોર્યન્તિ વિતતસ્ય પાશમ્ ।

અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા ધ્રુવમધ્રુવેષ્વિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥ જે વિવેકહીન બહારના વિષયોને અનુસરે છે તે મૃત્યુના વિસ્તારેલા જરા મરણાદિ પાશમાં બંધાય છે. ધીર પુરૂષો નિત્ય સ્વસ્થસ્વરૂપને જાણીને અનિત્ય ભોગની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. જેથી ધીર પુરૂષ વિષયોને જીતીને પરમાત્માને પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને મૃત્યુને તરી જાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—નિચાચ્ય તં મૃત્યુમુખાત્રમુચ્યતે ॥ તે આત્માને નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને મૃત્યુ—બંધને તરી જાય છે.

ધીર પુરૂષો વિષયોને જીતીને મૃત્યુને કેવી રીતે તરે છે તે કહે છે—

યોઽમિધ્યાયન્તુ તાતેષુ મિહન્યા-

દનાચારેણાપ્રતિબુદ્ધ્યમાનઃ ।

સ વૈ મૃત્યુરિવાત્તિ મૃત્વા

શ્વૈર્વિદ્વાન્યોઽમિહત્તીહ કામાન ॥ ૧૨ ॥

અર્થ- જે પુરુષ આત્માનું ધ્યાન કરતો, અનાચારરૂપ અને નાશ પામનારા વિષયોને જાણી નાશ કરે છે તે પુરુષ મૃત્યુને પણ મૃત્યુ-બનીને ગણી જાય છે. આવો વિદ્વાન પુરુષજ કામનાઓનો નાશ કરે છે.

વિવરણ-જે પુરુષ આત્માને નિત્ય, પવિત્ર અને સુખરૂપ સમજી તેનું ધ્યાન-ચિંતન કરે છે. અને વિષયોને અનિત્ય-ઉત્પન્ન થઈ થઈને નાશ પામનારા તથા અપવિત્ર અને દુઃખરૂપ સમજે છે. તે અનાદરથી તેનો ત્યાગ કરે છે અથવા તેના તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખે છે. તેને ખરાબ સમજે છે તે પુરુષ મૃત્યુનું પણ મૃત્યુ બનીને મૃત્યુને ખાધ જાય છે. કહે છે કે—

વિષયપ્રતિસંહારં યઃ કરોતિ વિવેકતઃ ।

મૃત્યોર્મૃત્યુરિતિ રુચાતઃ સ વિદ્વાનાત્મવિત્કવિઃ ॥

જે વિવેકથી વિષયોનો પ્રતિ સંહાર કરે છે. તે મૃત્યુનું મૃત્યુ, આત્મવિત્ત વિદ્વાન અને કવિ છે. એ રીતે વિદ્વાન અનાદર વિગેરે સાધનોથી કામને હજી છે. અર્થાત્ પોતાની પાસે સ્ત્રી વિગેરે વિષયો પોતાની મેજે આવી પડે તો પણ તે પદાર્થોને તુચ્છ સમજીને જે વિચારજ કરતો નથી તે વિષયનો જય કરી શકે છે.

જે પુરુષ વિષયોનો નાશ કરી શકતો નથી તે શું કરે છે ?—

કામાનુસારી પુરુષઃ કામાનનુ વિનશ્યતિ ।

કામાન્વ્યુદસ્ય ધ્રુનુતે યત્કિંચિત્પુરુષો રજઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—વિષયોને અનુસરનારો પુરૂષ વિષયોની સાથે સાથેજ નાશ પામે છે. પણ જો સર્વ કામનાઓનો નાશ કરે છે તો પુરૂષ રજોગુણને પણ હણે છે.

વિવરણ—જે પુરૂષ વિષયનું ચિંતન કરીને કામાનુસારી થાય છે. તે પુરૂષ કામના સાથેજ મરણ પામે છે, પૂન્યપાદ ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે—

શબ્દાદિભિઃ પञ्चભિરેવ પञ्ચ પञ્ચત્વમાણુઃ સ્વગુણેન વદ્ધાઃ ।

કુરૂ માતરૂ પતરૂ મીન મૃજા નરઃ પञ્ચભિ રશ્ચિતઃ કિમ્ ॥

અર્થ—પોતાના ગુણથી બંધાયેલ હરણ, હાથી, પતંગ, માછલું અને બ્રમર; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયોમાંથી એક એકને લઇને પંચત્વ-મરણ પામે છે તો પાંચે વિષયથી બંધાયેલો પુરૂષ મૃત્યુ પામે તેમાં શંકાજ શી ? પણ જે પુરૂષ વિષયમાં દેખ દર્શન કરીને તેનો પરિત્યાગ કરે છે તેની વિવેક બુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે જેના પ્રભાવથી જન્મ જન્માન્તરનાં ઉપાર્જિત કરેલ પુણ્ય પાપ રૂપ કર્મ (રજોગુણ) નાશ પામે છે.

જે પુરૂષો આ દેહની કામનાવાળા છે તેમણે કામના કેમ તજવી ? તેનો જવાબ આપે છે—

દેહોઽપ્રકાશો ભૂતાનાં નરકોઽયં પ્રદશ્યતે ।

ગૃધ્યન્તે એવ ધાવન્તિ ગચ્છન્તઃ શ્વમ્નમ્નુશ્વાઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જે આ ભૂતોનો દેહ દેખાય છે તેજ તમરૂપ નરક છે. છતાં સ્ત્રીઆદિકના દેહને સુંદર સમજીને તેને ધ્રુવે છે. તેથી આધિ-જ્ઞાની પેડે ખાડા વિગેરે જોયા વિનાજ દોડે છે.

વિવરણ—કામનાઓ પ્રાણીમાત્રને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એ અજ્ઞાનને લીધે મનુષ્યને સારાસારનું જ્ઞાનજ રહેતું નથી. એટલે

દેહબુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય રહે છે. તેજ અધિકારરૂપ નરક છે. ભગવાન મનુ કહે છે કે--અસ્થિસ્થૂળં સ્નાયુવન્દં મંજરોપેતવેષ્ટિતમ્ । વર્માપિન્દં દુર્ગન્ધિપૂર્ણં મુત્રપુરિષયોઃ ॥ જરાશોકસમાવિષ્ટં રાગાયતનમાંતુરં । રજસ્વલ્લમ્-મિત્યં ચ મૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥ હાડકારૂપ થાંભલા, નસોથી બધિલ, માંસ અને લોહીથી વીંટાળેલ, ચામડાથી મટેલ મૂત્ર અને વિષારૂપ દુર્ગંધીથી પૂર્ણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને શોકથી યુક્ત, રોગના સ્થાનરૂપ, આતુર, અનિત્ય તથા ભૂતોનાં રહેઠાણ રૂપ આ દેહનું અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ. આ પ્રકારે અત્યંત ખીલતિસત છતાં મનુષ્ય તેમાં મોહ કરે છે. અને તેથી મત્ત થએલો પુરૂષ જેમ અજ્ઞાનને લીધે મદિરા-મત્ત પુરૂષ આંધળાની પેઠે કૂવા વિગેરે જોયા વિનાજ તે તરફ દોડે છે અને તેમાં પડે છે તેમ વિષયાશ્ચક્ર પશુ નરકમાં પડે છે. અર્થાત્ વારંવાર જન્મ મરણ પામતો મિથ્યા પદાર્થ ઉપર મમતા કરીને સંસારમાં બટક્યા કરે છે.

જે આ રીતે ઇચ્છાકરી તેની પાછળ દોડે છે તેનો દેહ નિરર્થક છે તે કહે છે—

અમન્યમાનઃ ક્ષત્રિય કશ્ચિદન્યં

નાધીયતે તાર્ણે ઇવાસ્ય વ્યાઘ્રઃ ।

ક્રોધાલ્લોભાન્મોહ મયાન્તરાત્મા

સવૈ મૃત્ સ્ત્વચ્છરાંરે ય એષઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય કોઈ અવિવેકી પરમાત્મ સમ્બન્ધી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને જાણતો નથી તેથી તે પડંગવેદને જાણતો હોય છતાં તેનો દેહ ધાસના વાધ જેવો નિરર્થક છે. ક્રોધ, ને લોભથી મોહ અને લાચ જેના અંતરાત્મા બન્યા છે. એજ તારા શરીરમાં મૃત્યુ છે.

વિવરણ—જે સ્ત્રી આદિક કામનાઓની ઇચ્છા કરીને તેની પાછળ દોડે છે. તે વિષયાન્ધને તેનાથી બુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપ સમ-

જવાબ આપતું નથી. એટલે પરમાત્માને સમજવનાર અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું અધ્યયન તે કરતો નથી તે કદાપિ વેદ વેદાંજ જાણ્યો હોયતો પણ તેનું શરીર ધાસના બનાવેલા વ્યાધના જેવું નકાર્યું છે. ભગવાન વસિષ્ઠ કહે છે કે—

चतुर्वेद्यपि यो विप्रः सूक्ष्मं ब्रह्म न विन्दति ।

वेदभारभराक्रान्तः सर्वे ब्राह्मणगर्दभः ॥

અર્થ—જે બ્રાહ્મણ ચાર વેદને જોણે છે છતાં સૂક્ષ્મ બ્રહ્મને જાણ્યો નથી તે વેદના ભારથી લદાએલ બ્રાહ્મણ ગર્દેહ છે. એટલે તેનો દેહ નિરર્થક છે દેહ નિરર્થક છે એટલુંજ નહિ પણ તેની એવા પ્રકારની જે સ્થિતિ તેજ મૃત્યુ છે. તારા શરીરમાં ક્રોધ અને લોભના હેતુથી મોહ અને ભય જે આત્મા રૂપે દેખાય છે તેજ તારૂં મૃત્યુ છે. અર્થાત્ જે અણતેન્દ્રિય છે ને ક્રોધ લોભને વશ થઈને વિષયમાં રહે છે—વિષયને સેવે છે— એજ તેનું મૃત્યુ છે, માટેજ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે—આત્મેવ જ્ઞાત્મનો બન્ધુરાત્મેવ રિપુરાત્મન; ॥ આત્મા એજ આત્માનો બંધુ—મિત્ર છે ને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે ટુંકામાં તમેજ તમારા શત્રુને તમેજ તમારા મિત્ર છો.

અથવા બીજી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે—જે મનુષ્યની ચિત્ત-વૃત્તિ કામનાને આધીન નથી તેને મૃત્યુ થું કરી શકે ? કાંઈ નહિ. જેમ ખડનો બનાવેલો વાધ પુરૂષને કાંઈ કરી શકતો નથી. તેમ મૃત્યુ પણ તેને કાંઈ કરી શકતું નથી. તેથી કામનાઓનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન તેને દૂર કરવું. અને અન્ય સ્ત્રી આદિક વાસનાઓ તરફ જે દ્રશ્ય રાખી તેઓને સંભારવાં નહિ. એ રીતે કરવાથીજ કામનાનો નાશ થાય છે મહર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે કે—

अमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।

अपुनः स्मरणं मन्ये साधो ।वस्मरणंवरः ॥

तथापि तव न स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥

અર્થ—આકાશમાં જેમ લાલ, લીલા, પીળા વિગેરે રંગના ભ્રમ થાય છે. તે મિથ્યા છે. વસ્તુતઃ આકાશ પોતે કાંઈ તેવું છેજ નહિ. તેમ આ સર્વ જગત ને માટે પણ ભ્રમ પેદા થયો છે. વસ્તુતઃ જગત્ જેવો કોઈ પદાર્થ છેજ નહિ. માટે હે સાધુ પુરૂષ તેને ફરીને સંભારવું નહિ એજ તેને બૂલી જવાનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. એમ હું માનું છું. તેમ તમને પણ સર્વ વસ્તુને બૂલ્યા સિવાય સ્વાસ્થ્ય મળવાનું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ કામનાઓને વિચારી દેવાથી અજ્ઞાન થવાનો સંભવજ રહેતો નથી. કારણ કે વિષયોના વિચારો કરવાથીજ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્યારે કયા ઉપાયથી મૃત્યુનો વિનાશ થાશે છે તે કહે છે—

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा

ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः ।

विनश्यते विषये यस्य मृत्यु-

मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણીને જે જ્ઞાન વડે આત્મામાં નિષ્ઠા કરે છે તે મૃત્યુથી બીતો નથી. જેમ દેહાભિમાની મૃત્યુની નજરે પડવાથી નાશ પામે છે તેમ મૃત્યુ પણ જ્ઞાનીની નજરે પડતાંજ નાશ પામે છે.

વિવરણ—જન્મ મરણનું બીજ પ્રમાદ નામનું મૃત્યુ છે અને તે કોષાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે દોષોનો પરિત્યાગ કરીને શમ દ્વિમાદિથી જે સમ્યક્દાનંદ રૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સ્થિર થાય છે તે મૃત્યુથી ડરતો નથી. શ્રુતિ કહે છે છે કે-આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન બિભેતિ કુતશ્ચ ન હતિ ॥ બ્રહ્મના આનંદને જાણીને વિદ્વાન્ કોષથી બીતો નથી. જ્ઞાની પુરૂષ જ્યારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે પ્રમાદ-મૃત્યુ-બંધ-નાશ પામી જાય છે. જેમ મૃત્યુની નજરે પડેલો

મૃત્યુ નાશ પામે છે તેમ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ નાશ પામે છે. નામ મહોદધિમાં કહે છે કે—

જ્ઞાનસંસ્થાનસન્નાયો મૃત્યુર્મૃત્ ।

મૃત્ હર્ન્તીતિ વિખ્યાતઃ સ વીરો વીતમત્સરઃ ॥

અર્થ—જ્ઞાનની પરંપરામાંથી ઉપજેલ, જ્ઞાનવજ્રને ધારણ કરનાર જ્ઞાનાગ્નિ મૃત્યુને હણે છે. એ રીતે જે મૃત્યુ-બંધ-ને હણે છે તેજ વીર મત્સર રહિત કહેવાય છે.

શરીરમાં ‘હું’ એવા પ્રતીતિના વિષય રૂપ જે અંતરાત્મા છે. તે આત્માત્મા એટલે શરીરની અપેક્ષાએ કાંઈક આંતર ચિત્ત છે. એ અંતરાત્મા આંતરચિત્ત ને આત્મામાં જડ શરીર તેની (ચિત્ત અચિત્તની) ગ્રંથી તેનું નામ જીવ કહેવાય છે. તે જીવને ન્યારે મોહ થાય છે. ત્યારે મિથ્યા વસ્તુને તે સત્ય માનવા લાગે છે એજ તેનું અવગું જ્ઞાન છે. તે મિથ્યા જ્ઞાનના મોગથી શુકનચિકા ન્યારે તે પોતાને બંધાએલો માને છે. જે દેહમાં પોતે વાસ કર્યો છે તેનાથી પોતે અલગ છે છતાં દેહરૂપે પોતાને સમજે છે. ને મૃત્યુ ને આધીન થાય છે. પણ જ્ઞાનીનું તેમ થતું નથી.

કર્મથી મૃત્યુ-બંધ-થાય છે અને જ્ઞાન નિષ્ઠને મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. હુંકામાં જ્ઞાન એજ મોક્ષનું સાધન છે એ વાત સાંભળ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે.

યાનેવાહુરિજ્યયા સાધુલોકા—

ન્દિજાતીનાં પુણ્યતમાન્સનાતનાન ।

તેષાં પરાર્થ કયયન્તીહ વેદા

ઈતદ્વિદ્વાન્નૈતિ કથં નુ કર્મ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—દ્વિજાતિમાં જે સાધુ-ધર્મને અનુસરનારા છે તે પવિત્ર, સનાતન, સાશ લોકો જે છે તેને યજ્ઞ વડે પ્રાપ્ત કરે છે. બ્રહ્મ લોક સુધીની પ્રાપ્તિ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ સંસારમાં વેદો કહે છે. છતાં વિદ્વાનો બ્રહ્મલોક સુધીનાં સાધન રૂપ કર્મોને કેમ અનુષ્ઠેય મણુતા નથી ?

વિવરણ—અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો ઉપાસના પૂર્વક કરવાથી તે કર્મ દ્વારા, દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણને મહાન પુણ્યવાળા સનાતન લોકો પ્રાપ્ત થવાની વાતો વેદમાં વર્ણવી છે. એમ વેદ જાણનારા કહે છે. વળી તે તે લોકોમાંથી કર્મે કર્મે સુક્તિ થાય છે એમ પણ વેદોજ વદે છે આવું જાણતાં છતાં પણ શામાટે કર્મને શરણે જતા નથી ? અર્થાત્ મોક્ષની સિદ્ધિ કર્મથી થતી હોય તો પછી જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે ?

એ પ્રમાણે પૂછવાથી ભગવાન કહે છે==

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત બોલ્યા—કહે છે.

एवं ऋविद्वान्परियाति तत्र

तयार्यजातं च वदन्ति वेदाः ।

स नेहायाति परं परात्मा

प्रयाति मार्गेण निहन्त्यमार्गान् ॥૧૮॥

અર્થ—એ પ્રમાણે બ્રહ્મલોકના સાધનરૂપ કર્મમાં અવિદ્વાન પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને ભોગ તથા મોક્ષનાં પ્રયોજનો વેદો કહે છે. તે વિદ્વાન આ લોકમાં આવતો નથી. પણ માર્ગ વડે અન્ય માર્ગોને ઉત્સંધીને છેવટ પરબ્રહ્મને પામે છે,

વિવરણ—બ્રહ્મલોકાદિના વિષય સુખની ઇચ્છાવાળો અવિદ્વાન

પુરુષ તે તે લોકને પ્રાપ્ત કરાવનારાં જે સાધનો છે તેને અનુસરે છે. પણ વિદ્વાનો તેને અનુસરતા નથી. કારણ કે અવિદ્યાના દોષોને તે જાણે છે. કર્મ માર્ગને અનુસરનાર ક્રમ પ્રમાણે મુક્તિ મેળવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહે છે કે—અનન્દા નામ તે લોકા અન્વેન તમસા શ્રુતાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્ત્યવિદ્વાંસોઽબુધા જનાઃ ॥ કામનાવાળો પુરુષ આ લોકમાંથી મરણ પામીને તમસ્ યુક્ત અંધકારથી આવૃત લોક જે આનંદ આપનાર નથી તેને પામે છે. તે અવિદ્યાન અજ્ઞાની મનુષ્યો છે. પુરુષાર્થનું પ્રયોજન પણ અવિદ્યાનોને માટેજ વેદો કહે છે વિદ્વાનોને નહિ. તેથી વિદ્વાન્ બ્રહ્મલોકાદિનાં અનિત્ય સુખમાં કે તેનાં સાધનોમાં—કર્મોમાં—પ્રવૃત્તિ કરતો નથી એટલે આ લોકમાં આવતો નથી. પણ પરમાત્માને પોતાના આત્મ સ્વરૂપે જાણીને બ્રહ્મ રૂપ થઈ તેનેજ પામે છે એ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ રૂપ માર્ગ વડે, સંસારના હેતુ રૂપ અન્ય માર્ગોને અમાર્ગ બનાવે છે.

અથવા एवं हि विद्वान्परिधाति तत्र એવા પાઠમાં સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારો વિદ્વાન્ બ્રહ્માદિ લોકમાં તે ઉપાસનાના ફલને ભોગવે છે. તે પુરુષ કર્મિની પેઠે આ લોકમાં આવતો નથી. પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી વિરૂદ્ધ માર્ગોનો નાશ કરે છે. અને પરમાત્મા થઈ કાલ વડે કાલે કરીને પરબ્રહ્મને પામે છે. એવો અર્થ કરવો.

વેદોમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ભોગો અને મોક્ષને માટે કર્મોનો ઉપદેશ કરેલો છે. અજ્ઞાનથી દેહને આત્મા માની ખેંઠેલો જીવાત્મા જે કામના રહિત થતો નથી તો તે જીવ સુષુપ્ત્તા નામની નાડી વડે તે તે લોકોમાં જવાના માર્ગોને ઉલ્લંઘીને બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે. અને બ્રહ્મ લોકમાંથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—શતં ચૈકા હૃદયસ્ય નાહ્યો । તપોર્ષ્વમાયન્ન મૃતસ્વમેતિ ॥ હૃદયની અંદર એકસોને એક નાડીઓ છે તેઓમાં સુષુપ્ત્તા નામની નાડી વડે જીવ ઉપર ચઢીને અમૃતપણાને—મોક્ષને—પામે છે. વળી બૃહદારણ્યકમાં

પણ કહ્યું છે કે—તથા પેશસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદાયાન્યન્નવંતરં કલ્યાણ-
તરં રૂપં કુસ્તે એવમેવેદં શરીરં નિહત્ય વિદ્યાં ગમયિત્વાન્યન્નવતરં કલ્યાણતરં
રૂપં કુસ્તે પિત્ત્યં ગાંધર્વં વા દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વેતિ તુ કામયમાનોથા
કામયમાનોયો ડકામો નિષ્કામ આત્મકામઃ સ્થાનં તસ્ય પ્રાણં ઉત્ક્રામંત્યત્રૈવ સમ-
વનીયંત ઇતિ ॥ જેમ સોની સુવર્ણનો થોડો થોડો ભાગ લઇને બીજી
પૂર્વની રચના કરતાં નવીનજ વધારે સુંદર ઘાટ ધડે છે એમ આ આત્મા
પણ પાંચ ભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કરીને—આત્મોપ સંહારદ્વારા તેને
અચેતન બનાવીને બીજું નવીનજ સુંદર રૂપવાળું શરીર નિર્માણ કરે
છે પિતૃ લોકના ઉપભોગને યોગ્ય, ગંધર્વ લોકના ઉપભોગને યોગ્ય,
ધ્રુવ લોકના ઉપભોગને યોગ્ય, દેવલોકના ઉપભોગને યોગ્ય, પ્રજાપતિના
લોકના ઉપભોગને યોગ્ય અથવા તો બીજા ભૂતોના ઉપભોગને યોગ્ય
કર્મ પ્રમાણે અને શાસ્ત્ર શ્રવણથી સંપાદન કરેલા જ્ઞાન પ્રમાણે બીજું
શરીર નિર્માણ કરે છે. આ સર્વ શરીર કામનાને લઇને બને છે. પણ
જે જીવાત્મા આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ કામનાથી રહિત હોય છે તે
આત્મ કામ (પૂર્ણ કામ) ગણાય છે. તેના પ્રાણ-ઈન્દ્રિયો-શરીરમાંથી
બહાર નીકળી જતા નથી પણ આત્મામાંજ લય પામે છે.

એ પ્રમાણે પ્રમાદ-અજ્ઞાન-એજ મૃત્યુ-બંધ છે અને અપ્રમાદ
સ્વરૂપમાં સ્થિતિ—એ અમૃતત્વ છે એમ બતાવીને; તે મૃત્યુ કામાદિ
રૂપે તારા શરીરમાં છે. તેજ સર્વ પ્રકારના અનર્થોમાં કારણ છે એમ
સ્પષ્ટ કરીને; કેવી રીતે એ મૃત્યુ નાશ પામે એવો પ્રશ્ન કરી.
મૃત્યુની ઉત્પત્તિને સમજીને જેની જ્ઞાનમાં સ્થિતિ થાય છે તે તેનાથી
બીતો નથી એમ આત્મજ્ઞાનથી મૃત્યુનો વિનાશ સિદ્ધ કરાને; બ્રહ્માદિ
લોકની પ્રાપ્તિ એ પુરૂષાર્થ છે એ અવિદ્વાનોને માટે છે ને અવિદ્યા
યુક્ત હોવાથી અપુરૂષાર્થ છે એમ સમજીવી જ્ઞાન માર્ગથીજ મોક્ષ
છે એમ ઉપદેશ કર્યો. તેમાં જીવ અને પરમાત્માનું ઐક્ય કથન
કરવામાં આવ્યું. એ અભેદને સહન ન કરી શકવાથી—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર—ઓલ્યો—કહે છે.

કોઽસૌ નિયુક્ત તમજં પુરાણં

સ ચેદિદં સર્વમનુક્રમેણ ।

કિં વાસ્ય કાર્યમથવા મુક્તં ચ

તન્મે વિદ્વન્બ્રહ્મિ સર્વં યથાવત્ ॥૧૯॥

અર્થ—તેજ ને અનુક્રમે સર્વ ઉત્પન્ન કરી તેમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે અજન્મા પુરાણ પુરૂષને જગત્ રૂપે થવાની પ્રેરણા કોણુ કરે છે ? એનું એવું કયું કાર્ય છે કે તે પ્રવેશ કરે અથવા કયા સુખ સાદે તેમ કરે હે વિદ્વાન્ એ સર્વ બાબતો આપ મને યથાર્થ રીતે કહો.

વિવરણ—ધૃતરાષ્ટ્ર શંકા કરે છે કે સત્યાદિ લક્ષણુ પરમાત્માજ કમથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ પંચ બ્રૂતાત્મક જગત ઉત્પન્ન કરીને તેમાં પેશી સ્થૂલ શરીરના અભિમાન પૂર્વક સંસારમાં જન્મ મરણના ચક્રમાં ફરે છે તો એ અજર પુરાણુ પુરૂષને એમ કરવાની પ્રેરણા કોણુ કરે છે ? ને એમ કહેશે કે તે પોતાની મેળેજ પ્રવેશ કરે છે તો તર્ક એ થશે કે તેને બિન્ન બિન્ન યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાનું કારણુ શું છે ? અથવા જૂદિ જૂદિ યોનિમાં ન ફરવાથી અને પોતાના મહિમામાં સ્થિર રહેલ એ મૌન સ્વરૂપને શું દુઃખ લાગ્યું તે ભ્રમણ કરવાનો આરંભ કર્યો ? હે વિદ્વાન્ એ સર્વ બાબત મને બરાબર સમજાય તેમ કહો. તથા બ્રહ્મવિદોમાં કમળ સ્વરૂપ ભગવાન્ યાગવલ્ક્ય તેનાથીજ સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ એમ કહીને કહે છે કે તેજ જીવ સ્વરૂપે થયા ને એમજ હોયતો તે બ્રહ્મ પાપયોનિમાં શા માટે જન્મે છે. તે ધૃત્વર પોતેજ શા માટે અનિષ્ઠ ભાવને પામે છે—અનુસરે છે. એને એ પ્રમાણે યોજનાર કોણુ છે ? એ રીતે આપે કહેલ બ્રહ્મ જીવવાદ પક્ષમાં વાવડકાઓ કહે છે. માટે આપ સ્પષ્ટ કરો.

વાવડુકાઓ—તર્ક કરનારાઓ—એમ કહે છે કે—પરમાત્મા અજ્ઞાનને લીધે જીવાત્મા બની જાય છે એ વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે પરમાત્મા બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. માટે બીજાઓ તેને પ્રેરણા કરી શકે નહિ. છતાં કોઈ તેમ કરનારો માનશે તો યોગક્રાંતી પરંપરા (બીજો, ત્રીજો, ચોથો) થતાં અનાવસ્થા થશે. તમે કહેશો કે પરમાત્મા બીજા કોઈ પણ યોગક્ર વાના પોતેજ આ સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વિશ્વ રૂપે ક્રમે કરીને થાય છે શ્રુતિ કહે છે કે તત્સર્વં તદેવાનુપ્રાવિશત્ ॥ પરમાત્મા આ જગતને સરજીને તેમાંજ દાખલ થાય છે. પરંતુ આમાં પણ દૂષણ આવશે. કેમકે પરમાત્મા પૂર્ણ કામ છે તેને કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોતું નથી. લોકમાં કહેવત છે કે—પ્રયોજનમનુદ્દિશ્ય ન મન્હોપિ પ્રવર્તતે । મૂખં માણુસ પણ પ્રયોજન વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. એ ન્યાય પ્રમાણે પ્રયોજન વિના કોઈ પણ રીતે પરમાત્માની વિશ્વ રૂપે થવાની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તમે કદાચ કહેશો કે—લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥ લોકમાં જેમ રમત ગમત આનંદને માટે કરવામાં આવે છે. તેમ ઇશ્વર પણ કેવળ રમત ગમતને માટેજ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાંજ એ વિકલ્પને અવકાશ છે કે લોકમાં રમત ગમતો સુખની ઇચ્છાથી કરવામાં આવે છે. પરમાત્માને કોઈ સુખની ઇચ્છા નથી. તેમજ કોઈ પોતે પોતાની જાતને દુઃખમાં નાખે નહિ માટે પરમાત્મા સૃષ્ટિ રચે એ વાત સંભવતી નથી. તેમજ જીવ બ્રહ્મનો અભેદ પણ સંભવતો નથી. પણ ભેદ માનવાથીજ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા સંભવે છે એ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું ત્યારે—

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત બ્રાહ્મણ—કહે છે.

દોષો મહાનત્ર વિભેદયોગે

જ્ઞાનાદિયાગેન ભવન્તિ નિત્યાઃ

તથાસ્ય નાધિક્યમપૈતિ કિંચિ-

દનાદિયોગેન ભવન્તિ પુંસઃ ॥૨૦॥

અર્થ—એ વિભેદ યોગમાં—જીવ પરમાત્માના ભેદમાં—મહાન્ દોષ આવશે. અનાદિ યોગ વડે જીવો નિત્ય થશે. (વેદનો એ સિદ્ધાન્ત નથી) તેથી પરમાત્માની અધિકતાનો જરા પણ નાશ થતો નથી અને દેહધારીઓના અનાદિકાળના અજ્ઞાનથી પરમાત્મા દેહ સાથે જોડાય છે. ૨૦

વિવરણ—પરમાત્મા નિયોજક છે અને જીવ નિયોજ્ય છે. એવા એ પ્રકાર એક કૃત્ર્યના સંભવતા નથી માટે જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ છે. આવા પ્રકારના વિકલ્પ પૂર્વક પૂર્વ પક્ષ કરવામાં આવે પણ તે ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે બ્રહ્મમાં ભેદની કલ્પના કરવામાં આવે તો મહાન્ દોષ એ આવે છે કે અદ્વૈતવાદી જૂઠું બોલનારને અવૈદિક થાય છે. કારણ કે વેદનો સિદ્ધાન્ત અભેદ છે. તેથી વેદ હૃદય પરમાર્થ અદ્વૈત છે તેનો બાધ થાય છે. તેમજ બ્રહ્મ બહુ રૂપે પરિણામ પામે છે એમ માનવામાં અનિત્યતાદિ દોષ આવે છે ને અસ્થૂલાદિ કથન કરનાર શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે.

કદિ એમ કહેવામાં આવે કે બ્રહ્મના ભેદ અમે માનતા નથી પણ જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ માનીએ છીએ. તો તેમાં પણ મહાન્ દોષ આવે છે શ્રુતિ કહે છે કે—‘યદા હ્યેવૈષ એતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતે । અથ તસ્ય મયં ભવતી’ । ‘મૃત્યોઃસમૃત્યુમાપ્રોતિ ય ઇહ નાંનેવ પશ્યતિ’ । ‘અથ ચોડન્યાં દેવતામુપાસ્તે અન્યોડસાવન્યોડહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુઃ’ । ‘અથ ચેડન્યથાતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષધ્યલોકા ભવન્તિ’ । ‘ન્યારે જીવ અને પરમાત્મામાં જરાપણ ભેદ કરે છે—માને છે—તેને ભય થાય છે. જે આ વિશ્વમા ભેદોને જીએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે. જે પોતાનાંથી જૂદા દેવની ઉપાસના કરે છે અને હું જૂદો છું ને દેવ લિન્ન છે તે પશુની પેઠે કશું જાણતો નથી જે પરમાત્માને બીજા પ્રકારથી (ભેદથી) જાણે છે તે ક્ષય લોકને પામે છે અથવા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ માનવાથી પણ ‘તત્ત્વમસિ’

‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ ‘યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ’ ‘ય આત્મા સર્વાન્તરઃ’ ‘એષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ’ ‘અયમેવ સ યોડયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ્’ ‘ઇદં સર્વં યદયમાત્મા’ ‘એષત આત્મા સર્વાન્તરઃ’ इति ‘ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવતે અહં વૈ ત્વમસિ’ इति ‘સવા એષ મહા-નજ આત્માજરોડમૃતોડસૃયો બ્રહ્માભયં વૈ બ્રહ્માભયં હિ વૈ બ્રહ્મેતિ’ ॥ ‘તે તું છે. હું બ્રહ્મ છું. આ આત્મા બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મ સાક્ષાત્ અપરોક્ષ છે. જે આત્મા સર્વાન્તર છે. આ તારો આત્મા અન્તર્યામિને અમૃત છે. જે આ આત્મા અમૃત રૂપ છે. આ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે સર્વ છે તેજ આ. જે આ સર્વ છે તે આત્મા છે. આ તારો આત્મા સર્વાન્તર છે. હે ભગવાન્ તું તે હું છું અથવા હું તેજ તું છે. તે આ મહાન્ અજ આત્મા અજર, અમર અને અભય છે. બ્રહ્મ અભય છે. નિશ્ચય બ્રહ્મ અભય છે. ઉપર કહેલ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણુ આદિનો વિરોધ આવે છે.

કદિ કોઇ એમ પૂછે કે જ્યારે સર્વત્ર અભેદજ છે તો પછી તમારા પક્ષમાં જીવ ઇશ્વરાદિ વ્યવહારનો ભેદ કેવો છે અને તેઓનું નિત્યત્વ કેવા પ્રકારનું છે ? તેનો જવાબ આપે છે કે—અનાદિ અવિદ્યાના યોગથી જીવ અને ઇશ્વર નિત્ય છે શ્રી ભગવાન્ કહે છે કે—પ્રકૃતિ પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદો ડભાવપિ પ્રકૃતિને અને પુરુષને બેઉને અનાદિ જાણુ. આ માયા—અવિદ્યા સાક્ષાત્ જગતનું કારણ છે એ એકજ સર્વાત્મિકા ને સર્વની નિયામિકા છે. માહેશ્વરી અનાદિ સિદ્ધ શક્તિ આકાશ નામની દિવિ—નભમાં પ્રકાશે છે—શોભે છે—તે અનાદિ માયાના યોગથી જીવાદિ નિત્ય થાય છે પરમાત્મા અદ્વિતીય છે તથાપિ માયા વડે બહુરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. સંભળાય છે (વેદમાં) એકસ્ય માયયા બહુરૂપઃવમ્ । તેમજ ‘રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ’ ‘ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપઈયતે’ ‘એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ’ ‘એકં સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ’ ‘એકં સન્તં બહુધા કલ્પયન્તિ’ ‘એકો દેવો બહુધા નિવિષ્ઠઃ’ ‘એકઃ સન્

બહુધા વિચાર: ‘ ‘ ત્વમેકોડસી બહુનુપ્રવિષ્ટ: ’ ‘ અજાયમાનો બહુધા વિજા-
યતે’ इति अर्थ—દરેક શરીરમાં તેવા તેવા પ્રકારના આકારવાળો થાય છે.
પરમાત્મા પોતાની માયાવડે જૂદા જૂદા આકારને પામે છે. સર્વજૂતો-
માં એકજ દેવ ગૂઢ છે. એકજ સત્ વિષ્ણો બહુ પ્રકારે કહે છે. એક
છે છતાં બહુરૂપે કલ્પના કરવામાં આવે છે. એકજ દેવે બહુ પ્રકારે
પ્રવેશ કરેલો છે. એક છતાં અનેક પ્રકારે વિચારેલ છે. ધણામાં
પ્રવેશ કરનાર તમે એકજ છો. જન્મ્યા વગરજ બહુ પ્રકારે પ્રકટ
થાય છે. તેમજ મોક્ષ ધર્મમાં કહેલ છે કે—

एक एव हि भूतत्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

અર્થ—એકજ આત્મા સર્વ જૂતોમાં રહેલો છે. એક છે છતાં
જૂદા જૂદા પાણી ભરેલાં કુંડામાં જેમ એક ચન્દ્ર અનેક રૂપે દેખાય
છે તેમ આત્મા પણ બહુ રૂપે ભાસે છે. તેમજ યાગ્યલ્ક્ય કહે છે
કે—आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथा मैकोऽप्यनेकस्य
जलाधारेष्विवांशुमान् । इति ॥ જેમ એકજ આકાશ ધણી ઉપાધિઓમાં
જૂદું દેખાય છે તેમ એકજ આત્મા શરીરની ઉપાધિથી લિન્ન દેખાય
છે અથવા જેમ જૂદાં જૂદાં જલપાત્રોમાં એક સૂર્ય બહુ રૂપે દેખાય
છે તેમ એકજ આત્મા પૃથક્ પૃથક્ શરીરોમાં અનેક રૂપે ભાસે છે.
તથા કાવધેય ગીતામાં કહે છે કે—

एकश्च सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।

आभाति परमात्मापि सर्वोपाधिषु संस्थितः ।

ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आकाशमिव कुंभेषु बुद्धिगम्यो न चान्यथा ॥

અર્થ—ધણાં જલપાત્રોમાં એકજ સૂર્ય બહુ રૂપે દેખાય છે
તેમ સર્વ ઉપાધિઓમાં સ્થિત એકજ પરમાત્મા બહુ રૂપે ભાસે છે

અહાજ સર્વ શરીરોમાં અંદર અને બહાર સ્થિત છે. જેમ ધટની અંદર અને બહાર આકાશ રહ્યું છે તેમ પણ એ વાત બીજી રીતે સમજાય તેવી નથી કિન્તુ બુદ્ધિ ગમ્ય છે. તેમ પરમેશ્વર કહે છે કે—નિત્યઃ સર્વગતો હ્યાત્મા કૂટસ્થો દોષવર્જિતઃ । एकः सन्निभद्यते शक्त्या मायया सर्वभावनः ॥ સર્વત્ર વ્યાપક આત્મા નિત્ય, કૂટસ્થ અને દોષ રહિત છે. એક છે છતાં પોતાની માયા શક્તિથી સર્વ પદાર્થ રૂપે બેદ પામે છે—બહુ રૂપે થાય છે. માટે એકજ પરમાત્મા માયાવડે બહુ રૂપોને ધારણ કરે છે. માટે સર્વનું કારણ પરમાત્મા છે તેજ કાર્ય રૂપ જીવાત્માને માયાવડે પ્રેરે છે. પરમાર્થ દષ્ટિએ તો તે સંસરતો નથી ને સંસારતોએ નથી. કાવષેય ગીતામાં કહે છે કે—ન જાયતે ન મ્રિયતે ન બંध्यો ન ચ घातकः । न बद्धो बन्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः । पुरुषः परमात्मा तु यत्ततोऽन्यदसृष्टा तत् । इति ॥ તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, વધ કરવા લાયક નથી, ક્રોધનો ધાત કરતો નથી તેને બંધન નથી તેમ ક્રોધને બંધ કરના નથી તેમ મુક્ત પણ નથી અને મોક્ષ અપનાર પણ નથી. જે પુરૂષ છે તેજ પરમાત્મા છે તેના સિવાય બધું અસત્ છે. તેમજ ભગવાન કહે છે કે—अहं प्रशस्ता सर्वस्य मायातीतस्व भावनः । न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत्प्रभुः ॥ સ્વભાવથી માયાતીત છતાં હું બધાનો શાસક છું. વસ્તુતઃ પ્રભુ સંસારમાં આવતાએ નથી ને ક્રોધને સંસારમાં નાખતાએ નથી. માયા નિમિત્તે બેદથી પરમાત્માના કાર્ય કારણ બેદો જણાય છે છતાં પરમાત્મ સ્વરૂપમાં ક્રોધ પ્રકારની અધિકતા થતી નથી. સંસાર માયા-મય હોવાથી પરમાત્મા કૂટસ્થ રૂપ છે છતાં માયાના યોગથી ધણા જીવો થાય છે અથવા પરમાત્માની જે અનાદિ સિદ્ધ માયા તેના યોગથી બહુ થાય છે. એ સર્વ બાબત અનુગીતામાં કહેવામાં આવી છે—

अज्ञानगुणरूपेण तत्त्वरूपेण च स्थितम् ।

ममत्वे यदि संसारो नोच्छिद्येत कथञ्चन ॥

અવિદ્યાશક્તિ સંપન્નઃ સર્વયોનિષુ વર્તતે ।
 તસ્યાજ્યં સર્વવિદુષાં મોહનં સર્વં દેહિનામ્ ॥
 તન્નાશેન મ ।નાત્મા રાજતે નામ્ર સંશ્ચયઃ ।
 અહંકારસ્ય વિજયે જ્ઞાત્મા સિદ્ધો ભવિષ્યતિ ॥
 સિદ્ધે ચાત્મનિ નિર્દુઃસ્વી પૂર્વબોધો ભવિષ્યાત ।
 પૂર્ણબોધં પરાનન્દ મનન્તં લોકભાવનમ્ ॥
 ભજત્યવ્યભિચારેણ પરમાત્મનમચ્યુતમ્ ।
 તન્મદક્તસ્તત્પ્રસાદેન જ્ઞાનાનલ સમન્વિતઃ ॥
 અસ્થિલં કર્મ દગ્ધવાન્યૈર્વિષ્ણવાશ્ચયમમૃતં શુભમ્ ।
 પ્રાપ્નોતિ સર્વસિદ્ધાર્થમિતિ વેદાનુ શાસનમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—અજ્ઞાન ગુણ રૂપવડે તત્ત્વરૂપથી સ્થિત છે. જ્યાંસુધી
 મમત્વ છે ત્યાંસુધી સંસાર કોઈ રીતે ઉગ્રછેદ થતો નથી. અવિદ્યા
 શક્તિ યુક્ત તે સર્વ યોનિમાં સ્થિત છે. સર્વ દેહીઓને મોહ કરનાર
 તેજ છે માટે વિદ્વાનોએ તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તે અહંકારનો
 નાશ કરવાથી મહાન્ આત્મા પ્રકાશે છે એમાં કોઈ જાતની શંકાને
 અવકાશ નથી. અહંકારના વિજયથી આત્મા સિદ્ધ થશે. આત્મસિદ્ધિ
 થવાથી આનંદ રૂપનું જ્ઞાન થશે. પછી પુરૂષ પૂર્ણ બોધ સ્વરૂપ, પરમા-
 નંદ, અનન્ત લોકના ભાવરૂપ, અચ્યુત પરમાત્માને અવ્યભિચાર
 ભાવથી ભજે છે. એ રીતે પરમાત્માની ભક્તિ કરનારો ભક્ત પરમા-
 ત્માની કૃપાથી જ્ઞાનાગ્નિવડે સર્વ કર્મોને બાળીને, સર્વ અર્થને સિદ્ધ
 કરનારે વિષ્ણુનું અમૃતપદ છે તેને પામે છે. એમ વેદનું શાસન છે.

તેજ પ્રભાણે પરમશુરે ભગવાન્ પરાશર પણ આત્માથી જિત્ત
 સર્વ મિથ્યા છે એમ દેખાડે છે—

જ્ઞાન સ્વરૂપમત્યન્તનિર્મલં ॥

તમેવાર્થ સ્વરૂપેણ જ્ઞાનિદશ્યન્તઃ સ્થિતમ્ ॥

અર્થ—પરમાર્થ દષ્ટિથી જોતાં અત્યન્ત નિર્મલ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. તેજ વિષય સ્વરૂપે જ્ઞાન્તિ દર્શનથી જાણે છે. આ જગત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે પણ અજ્ઞાનથી વિષય રૂપે જોઇને મોહ રૂપ સમુદ્રમાં બટકે છે. જે જ્ઞાની પુરૂષ તે શુદ્ધચિત્તથી સર્વ વિશ્વને પરમાત્મ સ્વરૂપે જ્ઞાનમય જુએ છે. ભગવાન જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેથી સંપૂર્ણ જગત્ વસ્તુ-જૂત નથી. તેથી પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી વિગેરે જે ભેદો જાણે છે તે જ્ઞાનથીજ પ્રકાશે છે. જ્યારે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે ને સર્વ દોષ રહિત પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. ત્યારે સર્વ જ્ઞાનો સંકલ્પ વૃક્ષનાં જ છે. વસ્તુમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે. સદા આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત કોઈક વસ્તુ છે ને જે બીજી વારંવાર જાય છે તે તેવું છેજ નહિ તો પછી તેનું અસ્તિત્વ ક્યાંથી હોઈ શકે ? નથીજ. પૃથ્વીમાંથી ઘડો થાય છે. ઘડાથી કપાલ (કાચલાં) કપાલનું ચૂર્ણ તેમાંથી આણું એમ માણસો પોતાના કર્મથી અચળ આત્મામાં પોતાના નિશ્ચયથી જુએ છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં કશું નથી. તેથી હે દ્વિજ ! વિજ્ઞાન સિવાય જરાપણ, કોઈ ઠેકાણે, કોઈ સમયે, વસ્તુ-બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. એકજ વિજ્ઞાન પોતાના કમ ભેદથી બિન બિન ચિત્તવડે બહુરૂપે જાણે છે.

જે પરમાત્મા જ્ઞાન રૂપ, વિશુદ્ધ, મલરહિત, વિશોક, સર્વ દોષ-રહિત, અસંગ, એક ને પરમ પરમેશ્વર વાસુદેવ છે તેનાથી જૂદું બીજું કંઈ નથી. આ સદ્ભાવ રૂપ જ્ઞાન મેં તમને કહ્યું. તેમજ જેવું સત્ય છે તે બીજી આ અસત્ય છે તે, જે ભુવનનો આશ્રય થઈ જેના વડે સર્વ વ્યવહાર થાય છે તે પણ મેં કહ્યું. હે રાજા સંક્ષેપથી તું મારી પાસેથી પરમાર્થ સાંભળ, પરમાત્મા પ્રકૃતિથી પર, શુદ્ધ, નિર્ગુણ, એક, વ્યાપક અને સમ છે. આત્મા જન્મ અને વૃદ્ધિથી

રહિત છે. સર્વત્ર વ્યાપક અને અવ્યય છે. નામ, જાતિ વિગેરેથી પર જ્ઞાનમય વ્યાપક છે. આત્મા યોગવાનુ નથી તેમ યુક્ત પણ નથી. ને કાંઈને જોડતો પણ નથી. તે આત્મા બીજા દેહમાં છતાં તે એકજ છે. બેદ ભાવથી મિથ્યા દ્વૈતને જોનારાઓ જે જુએ છે તે પરમાર્થ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે હે મહા બુદ્ધિવાનુ તેનો તને ઉપદેશ કર્યો. જેમ એકજ આકાશ ઘોળું, નીલ, આદિ બેદ યુક્ત ભાસે છે તેમ અનેક રૂપે એક છતાં આત્મા પૃથક્ પૃથક્ ભાસે છે તેનું કારણ જ્ઞાન્તિ છે વસ્તુતઃ સંપૂર્ણ પરમાર્થ રૂપ એકજ આત્મા છે. આ સંસારમાં એક અવ્યયુતજ છે તેનાથી બિન્ન બીજું કાંઈ નથી હું, તું, તે સર્વ આત્મ રૂપજ છીએ માટે બેદકારક જે મોહ છે તેનો ત્યાગ કર. જે જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું તેના વડે-પરમાર્થ દષ્ટિથી બેદનો પરિત્યાગ કરી સ્વરૂપના યથાર્થ બોધથી આજ જન્મમાં મોક્ષ મેળવી શકાય છે. હે વિપ્રવર્ય સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારા વિગેરે જ્યોતિષો વિષ્ણુ છે. સર્વ ભૂરાદિ લોકો પણ વિષ્ણુ છે. વન, પર્વત, દિશાઓ, નદીઓ, સમુદ્રો, જે છે, જે નથી તે સર્વ વિષ્ણુ છે. સર્વ ભૂતના વિસ્તાર રૂપ આ જગતુ વિષ્ણુ રૂપ છે તેથી બુદ્ધિમાને સર્વ અબેદ રૂપથી આત્મ સ્વરૂપે જોવું. બેદભાવને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનનો અત્યંત નાશ થવાથી આત્માનો અને બ્રહ્મને કલ્પિત બેદ શું કરી શકશે ? કાંઈ નહિ. પરમાત્માની ભાવના કરતો કરતો તે પરમાત્મ રૂપ થાય છે. બેદ તો તેના અજ્ઞાનથી દેખાય છે. જ્ઞાન એજ પરબ્રહ્મ છે. બંધને માટે જ્ઞાનની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે આ સર્વ જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનથી પર બીજું કાંઈ નથી. હે મૈત્રેય વિદ્યા અને અવિદ્યા પણ જ્ઞાન રૂપજ છે.

તથા આ સર્વ બાબત ભગવાનુ સનતસુજાતે કહી છે તેમજ કાવષેય ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

वेदान्पठध्वं विविद्वत्तानि कृत्वा विवाहंच मखैर्यजध्वम् ।
उत्पाद्य पुत्रान्वयसो विरामे देहं त्यजध्वं नियतास्तपोभिः ॥

કિમથ નશ્વાદ્યયનેન કાર્યં કિમર્થવન્તશ્ચ મર્ત્યૈર્યજામઃ ।

પ્રાણંહિ વાપ્યનલે જોહવીમઃ પ્રાણાનલે જોહવીમીતિવાચમ્ ॥

અર્થ—વેદોને બણે, વિધિ પ્રમાણે વ્રત અને વિવાહ કરીને યજ્ઞો કરે, પુત્રની ઉત્પત્તિ કરીને, નિયમ પૂર્વક તપવડે બાકીની વય પૂર્ણ કરીને દેહનો પરિત્યાગ કરે. (એવાં પ્રકારના વિધિ વચન સાંભળી સંસારથી ઉપરામ પામેલો પુરુષ વિચાર કરે છે કે) મારે વેદનું અધ્યયન કરીને શું કરવું છે. કયા અર્થને માટે યજ્ઞ કરું. પ્રાણને અગ્નિમાં હોમું અને વાણીને પ્રાણાગ્નિમાં હોમું છું. એ રીતે કૃતકૃત્ય થએલાને યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનનો અભાવ છે એમ બતાવે છે. પુણ્યનો ફલ થવાથી સ્વર્ગમાંથી ને વેશ્યાના ગૃહમાંથી જરૂર પડવું પડે છે. મનુષ્યલોકમાં વૃદ્ધાવસ્થાનું અને જન્મમરણનું દુઃખ છે. એ રીતે યજ્ઞાદિ સાધ્ય લોકોનું અનિત્યત્વ અને દોષો બતાવીને તેનો ત્યાગ બતાવ્યો. યજ્ઞવેદમાં સત્ય પરં પરમ્ ॥ સત્યજ ઐષ્ટ છે એમ સત્યનું મહાત્મ્ય બતાવીને સંન્યાસનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્ત્વમાનશુઃ । પરેણ નાકં નિહિતં ગુહાર્યાં વિભ્રાજતે યજ્ઞતયો વિશન્તિ ॥ વેદાન્તવિજ્ઞાનણુનિશ્ચિતાર્યાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ । તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ इति ॥ અર્થ—કર્મવડે, પ્રજાવડે કે ધનવડે મોક્ષ મળતો નથી પણ મહાત્માઓ ત્યાગવડે મોક્ષને મેળવે છે. સ્વર્ગના સુખથી પર બુદ્ધિમાં સ્થિત આનંદ પ્રકાશે છે. તેમાં બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર માટે યત્ન કરનારા સંન્યાસીઓ પ્રવેશ કરે છે. વેદાન્તના ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા જ્ઞાનમાં નિશ્ચયવાળા, રાગાદિ કરાચથી રહિત, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, સંન્યાસીઓ બ્રહ્મજ્ઞોકમાં જાય છે. કાર્યબ્રહ્મના અન્તકાલે સર્વ મુક્ત થાય છે. તેમજ બૃહદારણ્યકમાં પણ કહે છે કે—एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेष्वायाश्च वितैष्वायाश्च लोकैष्वायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥ અર્થ—એ આત્માને જાણીને વિદ્યાનો પુત્રની ઇચ્છાથી, ધનની ઇચ્છાથી લોકની ઇચ્છાથી, ઉત્થાન ખામીને ભિક્ષાવૃત્તિથી રહે છે. તેમજ ભગવાન વાસુદેવ કહે છે કે—

ચિત્તીયતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિવ્રહઃ ।
 શરીરં કેવલં કર્મ વન્નાપ્નોતિ કિલ્લિષમ્ ॥
 અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
 સર્વારમ્ભ પરિત્યાગી યો મદ્ભક્ત સમેપ્રિયઃ ॥
 યો ન દૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઠ્ઠસતિ ॥
 શુભાશુભ પરિત્યાગી ભક્તિ માન્યઃ સમેપ્રિયઃ ॥
 માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિ પક્ષયોઃ ।
 સર્વારમ્ભ પરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥
 અસક્ત બુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।
 નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥
 સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
 અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

અર્થ—જેણે સર્વ પ્રકારની આશાને છોડી દીધી છે, અંતઃકરણ
 અને બાહ્યકરણનો જેણે નિરોધ કર્યો છે. સર્વપ્રકારના પરિવ્રહનો
 જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે. કેવલ શરીરસ્થિતિ પ્રયોજનને લાઇ જે નિરા-
 લિમાનથી કર્મ કરે છે તે કર્મ કરે છે છતાં પુન્યપાપને પામતો નથી.
 દેહ, ઇન્દ્રિયાદિના વિષયમાં સ્પૃહા રહિત, બાહ્યારને અંદરથી પવિત્ર,
 આવિપડેલા કાર્યમાં કેમ વર્તેલું તે બાણુવામાં ચતુર, શત્રુ મિત્રના
 પક્ષથી રહિત, ભયરહિત, સર્વ પ્રકારના કર્મ ફલની ઇચ્છા પૂર્વક આરંભ
 નહિ કરનાર એવો જે મારો ભક્ત તે મને પ્રિય છે. જે ઇષ્ટ-પ્રિયની
 પ્રાપ્તિથી પ્રસન્ન થતો નથી. અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં તેનો દ્વેષ કરતો
 નથી. પ્રિયના વિયોગ માટે જે શોક કરતો નથી. જેની પ્રાપ્તિ નથી
 તેની ઇચ્છા કરતો નથી, શુભ-કલ્યાણ-પુણ્ય, ને અશુભ-અમંગલ-
 પાપ એ બંને પરિત્યાગ કરનાર ભક્તિયુક્ત મને પ્રિય છે. જેને

માન અને અપમાન સરખાં છે, અર્થાત્ માન અપમાનથી જેનામાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, મિત્ર અને શત્રુનો પક્ષ જેને સમ છે, (ગમીની દૃષ્ટિથી તે કોઈ શત્રુએ નથી તેમ મિત્ર પણ નથી એ વાત બીજાની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.) સર્વ પ્રકારના અધરંબનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે. સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં જેની શુદ્ધિ આસક્તિ રહિત છે, જેણે પેતાના આત્માને છૂટી લીધો છે, જેની સર્વ પ્રકારના ભોગમાંથી રપ્પા જતી રહી છે તે પુરુષ સંન્યાસ વડે નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પામે છે. સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે આવ અર્થાત્ જન્મ મરણાદિ રહિત હું એકજ વિશ્વમાં આપક છું. મારાથી બિન બીજું કંઈ નથી એમ જાણ્યું. એવા પ્રકારના નિશ્ચયવાળા પુને હું સર્વ પ્રકારના પાપથી-ધર્મ ધર્મથી મુક્ત કરીશ માટે શોક કરીશ નહિ.

તેમજ અનુગીતામાં પણ કર્મ પ્રયોજનને અભાવ ભગવાને બતાવ્યો છે.

नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभि ।

यः स्यादेकासने लीनस्तृष्णीं किंचिदचिन्तयन् ॥

અર્થ—જે કોઈ પ્રકારનું ચિંતન કર્યા વિના એક આસને આત્મામાં લીન થઈ મૌન રહે છે તે ધર્મ નથી, અધર્મો નથી તેમ શુભાશુભી પણ નથી. યોગ પ્રવૃત્તિ લક્ષણવાળો છે ને જ્ઞાન સંન્યાસ લક્ષણ સંપન્ન છે. તેથી શુદ્ધિમાને જ્ઞાનને આગળ કરીને સંન્યાસ ગૃહસ્થ કરવો.

તથા શાન્તિપર્વમાં ભગવાન વ્યાસે શુક પ્રતિ કહ્યું છે કે—

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्કर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

અર્થ—જીવાત્મા કર્મથી બંધાય છે અને વિદ્યા-જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે તેથી બ્રહ્મ સ્વરૂપને જાણનારા યતિઓ કર્મ કરતા નથી. એ વૃત્તિ પ્રથમથીજ સ્વયંબ્રહ્માએ વિહિત ગણેલી છે. પૂર્વના પરમ ઋષિઓએ એનું આચરણ કર્યું છે. સંન્યાસી ઉત્તમ પરંસ્થાનને પામે છે. તેથી તેજ ભાવને અનુસરનારા જોયા અને સાંભળ્યા છે.

દેવર્ષિ નારદ પણ સર્વ કર્મ સંન્યાસ બતાવે છે.—

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ સંન્યસ્ય વિપુલં તપઃ ।

સંન્યસ્ય વિવિધા વિદ્યાઃ સર્વ સંન્યસ્ય ચૈવ હિ ॥

અર્થ—સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરીને, વિપુલ-અગ્રાધ તપનો સંન્યાસ-ત્યાગ-કરીને, વિવિધ-પ્રકારની વિદ્યાનો ત્યાગ કરીને, તેમજ સર્વનો ત્યાગ કરીને, એક આત્માથી કૃતકૃત્ય થઇ દેહનો આશ્રય કરીને સર્વ દિશામાં ફરવાને શક્તિમાન થાય છે. માયાના ગુણમય પાશોનો પરિત્યાગ કરીને તથા શુભાશુભ કર્મોનો પણ ત્યાગ કરીને, સત્યને અનૃત્ય બેઢને છોડીને પુરૂષ નિર્ગુણ થાય છે. હે તાત્ પરિ-ગૃહને છોડી દહને જિતેન્દ્રિયથા આલોક અને પરલોક-ઉભયમાં અભય પૂર્વક અશોક સ્થાનમાં સ્થિર થા. સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કરનારજ્ઞાનનો અધિકારી છે. બીજનો જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી એમ ભગવાન બૃહસ્પતિ કહે છે—

પ્રસૃતૈરિન્દ્રિયૈર્દુઃસ્વી તૈરેવ નિયતઃ સુસ્વી ।

રાગવાન્ પ્રકૃતિં હ્યેતિ વિરક્તો જ્ઞાનમાણુયાત્ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોની વિષયમા પ્રવૃત્તિ એ દુઃખી થવાની દશા છે ને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે સુખી થવાનો માર્ગ છે. રાગી પુરૂષ પ્રકૃતિને પામે છે અને વિરક્ત જ્ઞાનને પામે છે.

તેમજ બ્રહ્માએ મુનિઓને કહ્યું છે કે—સર્વ આશ્રમીઓને સર્વ કર્મ ત્યાગ કરવાનો અધિકાર છે.

ગૃહસ્થો વ્રજચારી વા વૈશ્યઃ ૫૫ વા પુનઃ ।

ય ઇચ્છેન્મોક્ષમાસ્વાતુમુચર્મા વૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥

અર્થ—ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી અથવા વાનપ્રસ્થ જે કોઈ મોક્ષમાં સ્થિર થવાને ઇચ્છે તેમણે ઉત્તમ વૃત્તિ-સંન્યાસનો આશ્રય કરવો. એ બ્રાહ્મણનું એક સુખ ૩૫ પદ છે. એજ વિરક્તોની ગતિ છે ને એજ સનાતન ધર્મ છે. તેથી વિદ્વાન અને મુમુક્ષુને સર્વ કર્મ સંન્યાસનો અધિકાર છે.

જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે મોટો ભેદ માનીને જે પાછળથી તેની એકતા માનવામાં આવે તો મોટો દોષ આવી પડે. કારણ કે એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ ૩૫ થવું એ અસંભવીત છે. માટે જીવાત્માને પરમાત્માનો વાસ્તવ ભેદ નથી. ત્યારે તેઓની વચ્ચે ભેદ કેમ થાય છે. આવો પ્રશ્ન ઉઠેતો તેનો ઉત્તર એવો છે કે—અનાદિ કાળના બોમ્બવર્ગની સાથે એટલે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એવાં શરીરોની સાથે સમ્બન્ધ થવાથી નિત્ય એવા પરમાત્મા પોતેજ ઘટાકાશની પેઠે અને જલચંદ્રની પેઠે અનેક જીવો ૩૫ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ આકાશ એકજ છે પરંતુ ઘટ, મઠ વગેરે ઉપાધિથી અનેક હોય તેમ જાસે છે તેમ ચન્દ્ર પણ એકજ છે તો પણ જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓની ઉપાધિથી જૂદો જૂદો જાસે છે. તેમજ પરમાત્મા પણ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરની ઉપાધિથી જૂદો જૂદો જાસે છે. આમ ઉપાધિને લીધે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે જે ભેદ થાય છે તેથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ઉણપ થતી નથી. પ્રાણીના કંપથી પ્રાણીમાં રહેલો ચન્દ્ર કંપવા લાગે છે ત્યારે કોઈ મુખ્ય ચન્દ્ર કંપતો નથી તેમજ ઘટાકાશ ન્યારે ચાલતું હોય ત્યારે મુખ્ય આકાશમાં પણ કંઈ ચાલવા-પાણું સંભવતું નથી તેમજ જીવાત્માને દુઃખાદિક થવાથી કંઈ પરમાત્માને દુઃખાદિક થવાનો સંભવ નથી શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે—

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते एक-... ॥

પ્રાણી માત્રના આત્મા રૂપ પરમાત્મા એકલાજ પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં પ્રકાશી રહેલા છે. તે પ્રાણીમાં રહેલા ચંદ્રમાની પેઠે એક રૂપે અને અનેક રૂપે જોવામાં આવે છે—યથા હ્યયં જ્યોતિરાત્મા વિસ્વવાનપો મિત્રા बहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते मेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ જેમ જ્યોતિ રૂપ સૂર્ય નાનાયણુ એકલા છે તો પણ જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરીને અનેક રૂપે જણાય છે. તેમજ અજન્મા એવા પરમાત્મા શરીરોની ઉપાધિને લીધે એક છતાં પણ અનેક રૂપે જાણે છે.

घटसंवृत्तमाकाशं नीयमाने यथाघटे ।

घटो नीयते नाकाशं तद्वज्जीवો नभोपमः

અર્થ—જે ઘટમાં આકાશ જરેલું હોય છે. તેમાં રહેલા ધડાને લઈ જઈ શકાય છે પરંતુ આકાશને લઈ જઈ શકાતું નથી. તેમ જીવ પણ આકાશના જેવો છે. ઉપાધિ રૂપ શરીરને ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય છે પણ તેમાં રહેલા જીવાત્માને કાંઈ ઠેકાણે લઈ જઈ શકાતો નથી અર્થાત્ આકાશની પેઠે જીવ વ્યાપક છે.

આ રીતે શ્રિતિઓ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ઔપાધિક ભેદ દર્શાવી આપે છે. એ જીવ ધ્રુવરના કલ્પિત ભેદથીજ સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે અને પરમાત્માને શરીરનો સમ્બન્ધ થવામાં હેતુ અનાદિ કાળનું અજ્ઞાન છે.

એ રીતે એકજ પરમાત્માનું માયાના-અજ્ઞાનના યોગથી બહુ રૂપત્વ કહ્યું હવે ધ્રુવર જગતનું કારણ થાય છે તે પણ માયા ઉપાધિથીજ છે એ બતાવે છે—

યદેતદદદા મગવાન્સ નિત્યં

વિકા યોગેન કરોતિ વિશ્વમ્ ।

તથા ચ તદ્વચ્ચિકારતિ સ્મ મન્યે

તદર્થયોગે ચ મવન્તિ વેદાઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—જે આ પ્રપંચ દેખાય છે તે પરમાર્થ ભૂત ઇશ્વર રૂપ છે. તે પરમાત્મા વિકારના યોગથી ઇક્ષિણાદિ પૂર્વક વિશ્વ બનાવે છે—કરે છે. તે સર્વ પરમાત્માની શક્તિ માયાજ કરે છે. પરમાત્મા નહિ એમ હું માનું છું સમ્વિદાનંદ પરમાત્મા સ્વતઃ કારણ નથી માયા સર્વ કરે છે તેમાં વેદો પ્રમાણ છે.

વિવરણ—દષ્ટિગોચર થતાં સર્વ પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન ઐશ્વર્યાદિ સમન્વિત પરમેશ્વર છે. સંપૂર્ણ વિશ્વ તેમાં અધ્યસ્ત-કલ્પિત—છે ટુંકામાં પરમાત્માજ પોતાની માયા શક્તિના પ્રભાવથી જગત રૂપે બાંધે છે. અને તેમાં—માયાના સદ્ભાવમાં વેદો પ્રમાણ રૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—इन्द्रो मायामिः पुरुरूप इयते ॥ પરમાત્મા માયાવડે જીવ રૂપે થયા—તેમજ અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ ॥ એથી માયી—પરમાત્મા—આ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે. માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । અને માયાવાળાને મહેશ્વર જાણે. देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । પરમાત્માની પોતાની શક્તિ પોતાના ગુણોથી ઢંકાએલી છે. તેમજ ભગવાન્ વાસુદેવ કહે છે કે देवि देषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ મારી આ ગુણ—સત્ત્વ, રજઃ ને તમ—યુક્ત દેવી માયા દુઃખથી પથ જીતવી કઠિણ છે. જજોડપિ સ્વભવ્યાત્મા મૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ । પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંમવામ્યાત્મ-માયયા ॥ જન્મ રહિત છતાં, અવ્યય આત્મા અર્થાત્ જ્ઞાન શક્તિના ક્ષય વગરજ, ભૂતોનો ઇશ્વર છતાં, મારી વૈષ્ણવી માયાને વશ કરીને એજ મારી માયાવડે દેહવાન્ જેવો ઉત્પન્ન થાઉં છું. મયાવ્યક્તેજ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સ્વરાચરમ્ । મારી સત્તાથી પ્રકૃતિ સ્થાવર જંગમ—જડ ચૈતન્ય સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ—

માયા તવેયમજ્ઞાતપદાર્થાનતિમોહિની ।
 અનાત્મન્યાત્મવિજ્ઞાનં યયા મૂઢોઽધિરોહતિ ॥
 ઇયમસ્ય જગદ્દાતુર્માયા કૃષ્ણસ્ય ગહ્વરી ।
 ધાર્યધારકભાવેન યયા સંપીઢિતં જગત્ ॥
 અહો સ્મ દુસ્તરા વિજ્ઞાનેષુત્તેયતિગહ્વરી ।
 યયા મોહિતચિત્તસ્તુ ન વેત્તિ પરમેશ્વરમ્ ॥

અર્થ—તમારી આ માયા અજ્ઞાત પદાર્થોને અતિ મોહ કરનારી છે. એ માયાવડે અનાત્મામાં મૂઢપુરુષો આત્મજ્ઞાન જાણે છે—અર્થાત્ અવિવેકથી અનાત્મ-જડ-પદાર્થોને આત્મા સમજે છે. આ વિશ્વને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની માયા ગંભીર છે. તેણે ધાર્ય ધારક ભાવવડે જગતને દુઃખમાં નાંખ્યું છે. વિજ્ઞાની એ ગંભીર માયા દુસ્તર છે. તેમાં મોહ પામેલું ચીત્ત પરમેશ્વરને જાણતું નથી.

પ્રથમ જીવ અને પરમાત્માની એકતા કહી. હવે જગત્ પણ પરમાત્મારૂપ છે એ સ્પષ્ટ કરે છે—ચોતરફ જોવામાં આવતું જગત્ વિકાર રહિત પરમાત્મારૂપ છે. માટે નામ અને રૂપ મિથ્યા છે શ્રુતિમાં આ લોકમાં જ્યાં મિથ્યા વસ્તુનો અનુવાદ કરવો હોય ત્યાં ફક્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. યથાશ્રુતિ-યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર ઇતરં પદ્યતિ ॥ જ્યાં દ્વૈતજેવું થાય છે ત્યાં ઇતરરૂપ થએલો જીવ ખીજાને જીએ છે. અર્થાત્ ભેદદષ્ટિ કરે છે. તેમજ અહમચ્ચ સ્વજ્ઞે ગજમિવાદ્રાક્ષમ્ । મેં આજે સ્વપ્રમાં હાથીનાજેવું જોયું. ઉક્ત શ્રુતિ અને વાક્યમાં મિથ્યા શબ્દનો અનુવાદ કરવાને ફક્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ સંસાર પરમાત્મારૂપ છે એમાં પણ શ્રુતિ પ્રમાણ છે. હૃદં સર્વં યદયમાન્મા । આ જે સર્વ દેખાય છે તે પરમાત્મારૂપ છે. બ્રહ્મવેદં વિશ્વમ્ । આ વિશ્વ બ્રહ્મરૂપજ છે. સર્વં સ્વભિદં બ્રહ્મ । આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મરૂપજ છે. એમ શ્રુતિઓ પ્રપંચનું બ્રહ્મથી અભિન્ન-

પણ જ કહે છે. મૂળશ્લોકમાં જે વિકારપદ છે તેનો અર્થ માયા જાણ્યો. માયાના સમ્બન્ધથી જ પરમાત્મા જગતને સર્જે છે. પરમાત્મા આ વિશ્વને ધન્દ્રજાળની પેઠે ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સુવર્ણમાંથી જેમ કડાં કુંડળ વિગેરે પરિણામ રૂપે થાય છે તેમ પરમાત્મા જગતરૂપે વિકાર પામતા નથી જગત અને પરમાત્મા એ વિકાર વિકારી બાવ નથી. કારણ કે એમ માનવાથી પરબ્રહ્મમાં પણ અનિત્યપણાનો દોષ આવી પડે. કદિ કોઈ એવો વિકલ્પ કરે કે આ જગત જડ છે માટે તેનું કારણ પણ જડ હોવું જોઈએ કારણ કે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે સમાનતા હોય છે. તેથી સંસારનું કારણ એટલું હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તે જડ રૂપ જગતથી વિલક્ષણ છે પંડિત શ્રી નીલકંઠ તેનું સમાધાન આપે છે કે પરમાત્માની શક્તિ પરમાત્માથી અલિન છે તે પરમાત્મામાં સ્વપ્ન પેઠે જગતની પ્રતીતિ કરાવે છે. ને વેદો પણ એમ જ માને છે. શ્રુતિ—દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણિર્નિગૂઢામ્ ॥ પરમાત્માની પોતાની શક્તિ તેના પોતાના ગુણોથી ઢંકાએલી છે. પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે ॥ એમની પરાશક્તિ અનેકરૂપે સાંભળવામાં આવે છે, કદિ કોઈ એવી શંકા કરે કે શક્તિ ભોગ્ય વસ્તુ હોવાથી આત્મા તેના સ્વામિ છે. તેથી શક્તિ અને શક્તિમાન વચ્ચે ભેદ ગણ્યો જોઈએ. સમાધાન એ છે કે શક્તિ શક્તિમાનથી જૂદી જોવામાં આવતી નથી. જેમ બાળવું અને પ્રકાશવું એ અગ્નિની શક્તિ છે તે કોઈ અગ્નિથી જૂદી નથી. વેદો પણ કહે છે કે—बहुस्याम् । હું બહુ રૂપે થાઉં. પ્રજાયેય । હું પ્રજાને સરજું. સઘ્ન ત્યચ્ચામવત્ । પરમાત્મા આકાશ વાયુ રૂપી નિત્ય અને તેજ, પાણી તથા પૃથ્વીરૂપી અનિત્ય પદાર્થરૂપે થયા.

‘પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે’ એ રીતે મૃત્યુનું સ્વરૂપ કહીને તેમજ તેના કાર્યથી અનેક પ્રકારના અનર્થ થાય છે તે દેખાડીને; જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા પુરૂષને મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. એમ જ્ઞાનથીજ અભય સ્વરૂપને સિદ્ધ કર્યું. , સર્વ વિશ્વ બ્રહ્મ રૂપ છે અને જીવ પણ બ્રહ્માલિન છે ’ એવા પ્રકારનો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણને અનુ-

બવથી નહીં કરેલો નિશ્ચય એજ જ્ઞાન છે. તે તત્ત્વને પણ સમજાવવામાં આવ્યું. એ નિર્ણય થઈ ગયા પછી કર્મ સ્વરૂપના વિદ્યાન આટે ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—

ધૃતરાષ્ટ્રુવાચ-ધૃતરાષ્ટ્ર-પૂછે છે—

યસ્માદ્ધર્માનાચરન્તીહ કેચિ—

તથાધર્માન્કેચિદિત્થરન્તિ ।

ધર્મઃ પાપેન પ્રતિહન્યતે વા

ઉતાહો ધર્મઃ પ્રતિહન્તિ વાપમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—કેટલાએક ક્રમ મુક્તિને માટે અગ્નિહોત્રાદિ ઉપાસનાવાળાં કર્મો-ધર્મો ૨૨ણુ કરે છે; અને કેટલાએક આલોકમાં અધર્મ, પાપ કર્મ કરે છે. તો તેઓનો ધર્મ પાપવડે નાશ પામે છે કે તેમનો ધર્મ પાપનો નાશ કરે છે અથવા સમાન બળથી એકનો નાશ થાય છે.

વિવરણ—અસાનીને પુન્ય અને પાપ એકથી સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. તેથી એક બીજાથી એક બીજાનો નાશ થતો નથી. પણ જ્ઞાની જ્ઞાનાગ્નિના પ્રભાવથી એકનો-પુણ્ય-પાપનો-નાશ કરે છે એવા પ્રકારનો ઉત્તર ભગવાન સનત્સુજાત આપે છે.

સનત્સુજાત ઉવાચ-સનત્સુજાત-બોલ્યા-કહે છે—

તસ્મિન્સ્થિતો વાપ્યુર્ધર્મં હિ નિત્યં

જ્ઞાનેન વિદ્વાન્માતેહન્તિ સિદ્ધમ્ ।

અધાન્યયા પુણ્યમુપૈતિ દેહી

તથાગતં પાપમુપૈતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—પુણ્ય પાપરૂપ કર્મમાં સ્થિત હતાં વિદ્વાન જ્ઞાનવડે નાશ

કરે છે એ વાત વેદાદિમાં સિદ્ધ છે અને અવિદ્યાન દેહી પુણ્ય પાપનાં ફળને ભોગવે છે એ બાબત પણ સાત્ત્વ સિદ્ધ છે.

વિવરણુ—વિવેકવાળો વિદ્યાન શુભાશુભ કર્મ કરે છે છતાં જ્ઞાનથી તેનો નાશ કરે છે એ વાત વેદ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રુતિ—મિથતે હૃદયગ્રન્થિ । ચેતનને અભિમાનની ચિન્ત્નઞ્ચ અંથી નાશ પામે છે તેનાં કર્મ ક્ષય પામે છે. યથા પુષ્કરપલાશ આપો ન શ્લિષ્યન્તે એવમેવંચિદિ પાપં કર્મ ન શ્લિષ્યતે ॥ જેમ કમલ પત્ર જળને સ્પર્શ કરતું નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનને જાણનારને પાપ કર્મ સ્પર્શ કરતાં નથી. તથ્યેષીકાતૂલમગ્નૌ પ્રાતં પ્રદ્યૈતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્મનઃ પ્રદ્યન્તે ॥ જેમ સળીતું તૂલ-૩-અગ્નિમાં નાખવાથી બળી જાય છે તેમ એ જ્ઞાનીનાં સર્વ પાપ બળી જાય છે. તથા વિદ્વાનપુણ્યપાપે વિધૂય નિરજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ તેમ વિદ્યાન પુણ્ય પાપને ખંખેરી નાખીને. માયા રહિત થઈ પરમાત્માને પામે છે. અશ્વ ઇવ રોમાણિ વિધૂય પાપમ્ ॥ ઘોડાના રોમની પેઠે પાપને ખંખેરી નાખીને. ચયૈર્વાંસિ સર્મિદ્ધોડર્મિર્મ-સ્મસાત્કુલ્તેડર્જુન ॥ જેમ સળગેલો અગ્નિ લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરે છે તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મ કરે છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનીને પુણ્ય પાપ અડતાં નથી.

અજ્ઞાની પુણ્યપાપના ફળને ભોગવે છે એ બાબત પણ શ્રુતિ વગેરેથી સિદ્ધ કરે છે—યથા જ્ઞાપૂર્ત મન્યમાના વરિષ્ઠં નાન્યચ્છેયો વેદ્યન્તે પ્રમૂઢાઃ ॥ મૂઢ પુરૂષો અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્ય, વેદ આરાતું પાલન, અતિથિનો સત્કાર, વૈશ્વદેવ એ ઇષ્ટ કર્મો તથા કૂવાવો, વાઓ, તળાવો, દેવમંદિરો, અનદાન, બગીચાઓ વિગેરે પૂર્ત કર્મોને શ્રેષ્ઠ માનીને અન્ય-બીજા શ્રેયને જાણતા નથી. તેવા પુરૂષો પુણ્યના પ્રભાવથી સ્વર્ગ લોકને પામી પોતાના પુણ્યનું ફળ ભોગવીને પુનઃ મૃત્યુ લોકમાં આવે છે. તેમજ અનન્દા નામ તે લોકો અન્ધેન તમસાદૃતાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચાત્સહનો જનાઃ ॥ આત્માનું ઢંળન કરનારા—

દેહાભિમાન પૂર્વક કર્મ કરનારા-દેહમાં આત્મ શુદ્ધિવાળા મૃત્યુ પામીને
અસાનાશ્વત અંધ-જડ-લોકને પામે છે તેમ શ્રી વાસુદેવ કહે છે—

ત્રૈવિદ્યા માં સોમયાઃ પૂતપાપા યદ્દૈરિદ્ધ્યા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।
સૈ પુણ્યમાસાદ્ય ારેન્દ્રલાકમશ્રંતિ દિષ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥
સૈ તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશ્વાલં ક્ષીણે પુણ્યં મર્ત્યલોકં વિશ્નન્તિ ॥

અર્થ—ઋક, યજુ અને સામવેદને જાણનારાઓ સોમરસનું
પાન કરીને પાપ રહિત થઇને યજ્ઞવડે પૂજન કરી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે
પ્રાર્થના કરે છે. તે પોતાના પુણ્યથી સ્વર્ગ લોકને પામીને દેવાના
અલૌકિક ભોગોને ભોગવે છે તે વિશાળ સ્વર્ગ લોકનાં સુખ ભોગવતાં
જ્યારે પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુ લોકને પામે છે. એમ
અસાની પુણ્ય પાપને ભોગવે છે.

અસાનીને પુણ્ય પાપનું ફળ મળે છે કે એકથી બીજાનો નાશ
થાય છે તેનો જવાબ આપે છે—

ગત્યોભયં કર્મણા શ્રુજ્યતેઽસ્થિરં
શુભસ્ય પાપસ્ય સ ચાપિ કર્મણા ।

ધર્મેણ પાર્પ પ્રણુદતીહ વિદ્વા—

ન્ધર્મો બલીયાનિતિ તસ્ય વિદ્વિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તે પુણ્યનાં અને પાપનાં ફલ આપનારાં લોકમાં જઇને
પુણ્યાપુણ્ય કર્મો વડે પોતાનાં અસ્થિર કર્મ ફળને ભોગવે છે. આ
લોકમાં જે ધર્મ વડે પાપનો નાશ કરે છે તે વિદ્વાનનો ધર્મ
બંધવાળો જાણુ.

વિવરણ—પુણ્યશાળી અથવા પાપી જીવાત્મા તે તે લોકમાં
જઇને પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફલ ભોગવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં
લખ્યું છે કે—યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્મિલ્લોકે જુહોતિ ॥ હે

ગાર્ગી એ અક્ષરને જે જાણતો નથી તે આલોકમાં પડે છે—જન્મે છે. અથ વેડન્યથાતો વિદુઃસ્વતાલાદત્તૈ ક્ષયલોકા મવન્તિ । મહાન્દોષમાં પશુ કહે છે કે—પરમાત્માથી બીજા પ્રકારે જાણે છે તે ક્ષય લોકમાં નાશવંત લોકમાં હોય છે તે વિદ્વાન્ ધર્મવડે પાપનો નાશ કરે છે. આલોકમાં જે વિદ્વાન્ ઇશ્વર અર્થે કર્મ કરે છે તેને માટે કહે છે કે—તદર્થમુક્તં તપ એતદિજ્યા તામ્યામસૌ પુણ્યમુપૈતિ વિદ્વાન્ । પુણ્યેન પાપં વિનિહત્ય પ્રજ્ઞાત્સ જાયતે જ્ઞાનવિદીપિતાત્મા ॥ વિદ્વાન તપ અને યજ્ઞ એ બેઉ જ્યારે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરે છે ત્યારે તેને, પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પુણ્યથી પાપનો નાશ કરીને તે પુરૂષ જ્ઞાનના પ્રકાશ રૂપ આત્મા થાય છે. વિદ્વાન જ્ઞાનવડે આત્માને પામે છે. ને જે સકામી હોય છે તો સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છા કરે છે. આ લોકમાં કરેલાં સર્વ કર્મને લઇને સ્વર્ગમાં જાય છે ત્યાં તે સુખનો અનુભવ કરીને પુનઃ આલોકમાં આવે છે. જેની ધર્મમાં સ્પર્ધા નથી અર્થાત્ જે નિષ્કામ છે તેનો ધર્મ વિજ્ઞાનના સાધન રૂપ થાય છે. અને ધર્મમાં જેની સ્પર્ધા છે જે સકામી છે તેનો ધર્મ જ્ઞાનનું સાધન થતો નથી જે પુરૂષ ઇશ્વરને માટે કર્મ કરે છે તેનો ધર્મ બળવાળો છે એમ જાણવું. જે કેવલ સકામ કર્મ કરનાર છે તેનો ધર્મ પાપ કરતાં બળવાળો નથી તેથી તેને પાપ અને પુન્ય બેઉનો અનુભવ થાય છે. એક વડે બીજાનો નાશ થતો નથી.

કેનો ધર્મ સ્વર્ગાદિના સાધન રૂપ થાય છે અને કેનો ધર્મ ચિત્ત શુદ્ધિકારા જ્ઞાનના સાધનરૂપ થાય છે તે બે શ્લોકથી કહે છે—

યેષાં ધર્મેષુ વિસ્પર્ધાં બલે બલવતામિવ ।

તે બ્રાહ્મણા इतः प्रत्य स्वर्मेयान्ति प्रकाशताम् ॥ ૨૫ ॥

યેષાં ધર્મે ન ચ સ્પર્ધાં તેષાં તજ્ઞાનસાધનમ્ ।

તે બ્રાહ્મણા इतो मुक्ता स्वर्गे यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—જેમ બળવાળાને બળવાન ઉપર સ્પર્ધા હોય છે તેમ જેઓની ધર્મમાં ચડસા ચડસી છે તે બ્રાહ્મણો અહિંથી ધૂમાદિ માર્ગે જઈ સ્વર્ગમાં નક્ષત્રાદિ રૂપે પ્રકાશને પામે છે. અને કર્મ ફળમાં જેની સ્પર્ધા નથી તેઓને ધર્મ જ્ઞાનના સાધન રૂપ થાય છે. તે બ્રાહ્મણો આલોકમાંથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગ—સુખરૂપ પૂર્ણાનંદ બ્રહ્મને પામે છે.

વિવરણ—જે લોક વિષય પરાયણ છે અને સ્વર્ગમાં વસીને ઉર્વશી વિગેરે અપ્સરાઓના ભોગની વાતો સાંભળીને; તેના સાધન રૂપ જ્યોતિષોમાદિ ધર્મસાધનોની સ્પર્ધા કરે છે અર્થાત્ આનાથી હું ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ કરીને વધારે સુખી થાઉં એમ ચડસ રાખે છે. જેમ લોકોમાં બળવાન રાજા બીજા બળવાળા રાજાને જોઈને વિચાર કરે કે હું આના કરતાં વધારે બળ સંપાદન કરીને, તેને જિતી તેના કરતાં વધારે સુખી થાઉં એમ સ્પર્ધા કરે છે, તે ફલ સંગી બ્રાહ્મણો ધૂમાદિ માર્ગે સ્વર્ગમાં જઈ નક્ષત્રાદિ રૂપે પ્રકાશને પામે છે. કહે છે કે—અથ યદ્મે દ્વિષ્ટાપૂર્તે દત્તમિત્યુપાસતે તે ધૂમમભિસંભવન્તિ । જેઓ ધ્વિષ્ટાપૂર્ત અને દત્ત કર્મની ઉપાસના કરે છે તે ધૂમ માર્ગે સ્વર્ગને પામે છે ત્યાંથી આરંભ કરીને એ સોમો રાજા તદેવાનામન્નં તં દેવા મક્ષયન્તિ અવત્સંપાત-મુષિત્વાયૈતમે વાપ્યાનં પુનાર્નિવર્તન્તે ॥ તેનો સોમ રાજા છે તે દેવાનું અન્ન છે તેને દેવો ભક્ષણ કરે છે જ્યાં સુધી તેનાં પુણ્ય છે ત્યાં સુધી વસીને પુનઃ તેજ માર્ગેથી પાછો આવે છે. એમ કહેલું છે. જેઓની વિષયના અનિલ ફલમાં સ્પર્ધા નથી તેઓ ફલની ઇચ્છા વગરજ ધન્યર અર્થે કર્મ કરે છે તેથી તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. એટલે તે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. ભગવાન પોતેજ શુદ્ધિકારા જ્ઞાન સાધન કહે છે—પુણ્યેન પાપં વિનિહત્ય• એ મંત્ર આગળ કહેવાઈ ગયો છે જે યજ્ઞાદિ કર્મ વડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થયા છે ને પરમાત્માને પોતાના આત્મા રૂપે જાણે છે તે બ્રાહ્મણો પૂર્ણાનંદ બ્રહ્મને પામે છે. સ્વર્ગથી બ્રહ્મપદનું વિલક્ષણપણું બતાવે છે. ત્રિવિદ્યું એટલે આધ્યાત્મિક, આધિ દૈવિકને આધિ ભૌતિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપોથી,

અર્થે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી, અગર જાત્રી, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓથી મુક્ત થઈ સ્વસ્વરૂપ પામેલાનું રક્ષણ કરે તે; અગર વિવેકાદિ સાધના વડે બ્રહ્મસ્વરૂપ થએલા અધિકારીનું રક્ષણ કરે તે.

પુણ્ય કર્મ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે અને પાપ કર્મ કરવાથી નરક મળે છે તે બંને લોકો નાશવંત છે. જીવાત્મા પોતાના કર્મ વડે તે તે લોકમાં જાય છે અને પુણ્ય અથવા પાપ ક્ષય થાય ત્યારે પાછા આલોકમાં અવતાર ધારણ કરે છે. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારાનુસાર જે જાતિમાં જન્મ્યો હોય તેને અનુસાર કર્મો કરવા માટે છે અર્થાત્ કર્મનિષ્ઠ પુરુષ કર્મમાંથી છૂટતો નથી. આવી સ્થિતિ છે છતાં વિદ્વાન કર્મ કરીને તેનું અભિમાન રાખતો નથી; તેથી વિવેકી જીવાત્મા પુણ્ય કર્મ કરીને પાપનો નાશ કરે છે પણ અવિવેકી જીવાત્મા સાહિમાન કર્મ કરીને તેનાથી સ્વર્ગ, ધન; ધાન્ય, પશુઓ વગેરેની ઇચ્છા કરે છે, માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે અધર્મ નહિ પણ ધર્મ બળવાન છે. તેથી ધર્માચરણ કરનારના કાળે કરીને રાગાદિક દોષો દૂર થાય છે. પછી મોક્ષ મળે છે. આમ ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા કર્મ પણ પરંપરાએ મોક્ષમાં કારણ છે.

બળસંપન્ન મલ્લ વગેરેને જેમ હું વધારે બળવાન છું આવી સ્પર્ધા હોય છે, તેમ યમાદિ વ્રતમાં પણ વિશેષ ચડસાચડસી હોય છે. જેમ વિશ્વામિત્રને તપ કરવાનો આમહ હતો તેમ. યોગી એવા બ્રાહ્મણો સગુણ બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણનારા આ દેહમાંથી છૂટા થઈને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ત્યાં ગયા પછી તેઓ પૂજ્ય થાય છે ને છેવટ બ્રહ્મની સાથે મુક્તિ પામે છે. જે કર્મદ્વારા બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે તેને મુક્તિ મળતી નથી. પરંતુ બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામેલા મનુષ્યો તો ફરીને જન્મતા નથી.

હવે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થાથીજ સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરીને, વેદાન્ત

મવશ્ય કરી પોતાના મહિમામાં-સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત રહેનાર પરમહંસ-
પરિભ્રાજકાચાર્ય વિદ્વાનના આચારને કહે છે—

તસ્ય મન્યક્સમ ચારમાદુર્વેદવિદો જનાઃ ।

તૈર્ન મન્યેત મૃયિષ્ઠં વાક્ષમાધ્યાન્તરં જનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—વેદને જાણનારા વિદ્વાનો તે વિરક્તના મથાથ આચારને
કહે છે. એ યોગીને પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર વિગેરે આધ્યાન્તર માણસો
અને બહારનાં ખીન્ન માણસો બહુ ન માને; તેવી રીતે તે યોગી
સર્વથી અગ્રોચર રહે છે.

તેના નિવાસ કેવા દેશમાં હોય તે કહે છે—

યત્ર મન્યેત મૃયિષ્ઠં પ્રાવૃષીષ તૃણોદકમ્ ।

અન્નપાનં ચ બ્રાહ્મણસ્તજ્જીવેન્નાનુસંજ્વરેત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—જે દેશમાં મૃગાદિને પીડા કરવામાં આવતી ન હોય
અને વર્ષા ઋતુમાં જેમ તૃણ-જલ બહુ હોય છે તેમ જેના ધરમાં
સંન્યાસી બ્રાહ્મચારીઓને પુષ્કળ અન્ન મળતું હોય તેના ગૃહમાં રહીને
અન્નપાનાદિથી પોતાની આ જીવિકા કરવી. સંતપ્ત થવું નહિ. અન્ન
પાનાદિ રહિત દેશમાં નિવાસ કરવાથી દેહ યાત્રાની સિદ્ધિ થતી નથી
અને એક પ્રકારની ચિન્તા રહે છે તો યોગ સિદ્ધિ થતી નથી, માટે
તેવા દેશમાં નિવાસ કરવો નહિ.

તેવા દેશમાં પણ કેવા મનુષ્યોની સમીપમાં રહેવું તે કહે છે—

પ્રદેશમાનસ્ય પ્રયચ્છત્યશ્નિર્વં મયમ્ ।

આતેરિક્તિમિવાર્વન્સ શ્રેયાન્નેતરો જનઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—જે પ્રદેશમાં પોતાનો મહિમા ન કહેવાથી અશુભ ભય
આવી પડે છે અને અપમાન પામે છે (છતાં પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ
કરતો નથી) તેજ મોક્ષને પામે છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. ખીન્ને મનુષ્ય નહિ.

વિવરણ—જે પુરુષ બીજા દેશમાં પોતાના મહિમાને ગુપ્ત રાખીને, ગમે તે પહેરીને ગમે તે ખાધને, ગમે ત્યાં સુધ રહીને, સમગ્ર લોકને પોતાના આત્મા રૂપે જ્ઞેતો; જડની પેઠે, મૂઢની માફક, બાલકની જેમ અથવા પિશાચની પેઠે જ્યાં ત્યાં ફરે છે. તેને અશુભ ભય આવી પડે છે. અર્થાત્ બીજા માણસો તરફથી અપમાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે તો પણ પોતાની વિદ્યાદિને પ્રકાશ કરતો નથી. અમર કોઈ સ્થિતપ્રગના લક્ષણને જાણનાર તે સંન્યાસીને બ્રહ્મવિદ્ જાણીને નસ્ત્રમકાર વગેરે કરીને ઇશ્વર બુદ્ધિથી પૂજે તોપણ જે પોતાનો પ્રકાશ બહાર પાડતો નથી તેજ વિદ્વાન મોક્ષને પામે છે. બીજા નહિ. ભગવાન મનુ કહે છે કે—સંમાનાદ્વાદ્વણો વિદ્વાનુદ્વિજેત વિષાદિવ । અમૃતસ્યેવ ચાક્રાદ્દેવમાનસ્ય સર્વદા ॥ અર્થ—વિષ જેવા સંમાનથી બ્રહ્મણુ ઉદ્દેશ પામે. અને અમૃત જેવા અપમાનની સર્વદા ઇચ્છા રાખે. તેમજ મહર્ષિ પરાશર કહે છે કે—સંમાનના પરાં દાનિ યોગદ્વેઃ કુસ્તે યતઃ । જનેનાવમતો યોગી યોગસિદ્ધિ ચ વિન્દતિ ॥ અર્થ—યોગ-સિદ્ધિમાં સંમાન વડે બહુ હાનિ થાય છે. અને મનુષ્યથી અપમાન પામેલો યોગી યોગ સિદ્ધિને મેળવે છે.

કેવા પ્રકારનું અન્ન ખાવું તે કહે છે—

યો વાકયમાનસ્ય જ્ઞાત્માનં નાનુસંજ્વરેત્ ।

બ્રહ્મસ્વં નોપહન્યાદા તદન્નં સંપતં સતામ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—જે પોતાનું માહાત્મ્ય ન કહેનારા ઉપર કોપાયમાન થતો ન હોય અથવા પૂર્ણાંદ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી પોતાના આત્માને સંતાપ કરતો ન હોય ને બ્રહ્મસ્વનું ઉપહન કરતો ન હોય તેનું અન્ન સતપુરુષોને સંપત છે.

વિવરણ—જે પુરુષ મૌન રહી સદા બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહે છે ને પોતાના આત્માને દુઃખી કરતો નથી. અથવા બીજાના ઉત્કર્ષ

જોધને જે મનમાં બળતો નથી. અથવા બ્રહ્મસ્વનો નાશ કરતો નથી. બ્રહ્મસ્વનો વિચાર કરતાં કહ્યું છે કે—રત્નદ્રેમાદિકં નાસ્ત્ય યોગિનઃ સ્વં પ્રચક્ષતે । કુશલત્કલચલાઘ્રા બ્રહ્મસ્વં યોગિનો વિદુઃ ॥ અર્થ રત્ન, સોનું વગેરે યોગીઓનું ધન કહેવાતું નથી. પણ કુશ-દર્બ, વલ્કલ, મૃગચર્મ પુસ્તક વગેરે યોગીનું ધન કહેવાય છે. બીજી રીતે પણ બ્રહ્મસ્વનું સ્વરૂપ કહેલું છે. યતિશ્ચ બ્રહ્મચારીં ચ પક્વાન્નસ્વામિનાડુમૌ ॥ સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી એ બે રાંધિલા અન્નના સ્વામિ છે તેથી તેને પણ બ્રહ્મસ્વ કહેવામાં આવે છે. તેનો જે નાશ કરતો નથી તેવા પુરુષનું અન્ન સતપુરુષે ખાવું જોઈએ.

પુનઃ પણ ત્યાગીના આચારને કહે છે—

નિત્યમજ્ઞાતચર્યા મ ઇતિ મન્યેત બ્રાહ્મણઃ ।

જ્ઞાતીનાં તુ વસન્મધ્યે નૈવ વિન્દેત કિંચન ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જ્ઞાતીની વચ્ચે રહેતાં છતાં, મારી ક્રિયા કોઈ બાજુ નહિ એમ બ્રાહ્મણ ધરે છે.

વિવરણ—મારું કર્તવ્ય સદા ગૂઢ રહે એમ બ્રાહ્મણ-યોગી-ચાહે છે પુત્ર, મિત્ર, વગેરે જ્ઞાતિ જનોની વચ્ચે રહે છે છતાં તે કોઈને બાળતો નથી તેમ તેને પણ કોઈ બાળતું નથી તેની ક્રિયાને કોઈ જરાપણ બાળતું નથી. અર્થાત્ સ્વાત્મનિષ્ઠ કેવલ ગૂઢચર્યા યુક્ત રહે શ્રુતિ કહે છે કે—કુટુમ્બં પુત્રદારાંશ્ચ વેદાહાનિ ચ સર્વશઃ । યજ્ઞં યજ્ઞોપવીતં ચ ત્યક્ત્વા ગૂઢધરેન્મુનિઃ ॥ કુટુંબને, પુત્રને, સ્ત્રીને, સર્વ વેદ અને વેદનાં અંગોને, યજ્ઞને અને જનોધને છોડી દીધને મુનિએ ગુપ્ત કરવું. વળી ભગવાન્ વસિષ્ઠ કહે છે કે—યન્ન સન્તં ન ચાસન્તં નાશ્રુતં ન બહુશ્રુતમ્ । ન સુશ્રુતં ન દુર્વૃત્તં વેદ કથિત્સ બ્રાહ્મણઃ ॥ અર્થ—જેને સંત ન કહી શકાય, જે અસંત છે એમ પણ ન સમજી શકાય, જેણે સાંભળ્યું નથી એમ પણ નહિ. તેમ તે બહુ શ્રુત છે એમ પણ ન કહી શકાય

જેનાં સારાં આચરણુ પણ ન સમજાય તેમ નકારાં આચરણુ પણ ન સમજાય તેને બ્રાહ્મણુ કહે છે. તેમજ પરાસર કહે છે કે. જાનન્નપિ ચ મેઘાવી જડવલ્લોકમાચરેત્ ॥ શુદ્ધિમાનુ જાણુતો છતો લોકમાં જડના જેવાં આચરણુ રાખે. આવા પ્રકારની જ્ઞાનનિશ્ચયીજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે વિક્ષેપ વધારે રહે છે તેથી તે મોક્ષમાં વિઘ્ન કરનાર થાય છે. અથવા નિત્ય અચ્ચાત એવો જે હું તથા જેની અચ્ચાતચ્ચાં છે. ચક્ષુ-આંખ વગેરેનો જે વિષય નથી. વાણીથી જે અગોચર છે. ઉદિત અસ્ત રહિત જ્ઞાનમાં જે સ્થિત છે. અશન-ખા-વું-વગેરે જેને સ્પર્શ કરતાં નથી. સર્જના અંતરમાં જે રહેનાર છે. જે પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ છે એવા બ્રહ્મમાં મારી નિષ્ઠા એ મારું કર્તવ્ય છે. દષ્ટિગોચર થનાર બહિર્ભૂત દેહ, ઇન્દ્રિયો, પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર, વગેરેમાં તથા હું સ્થૂલ હું, હું સૂક્ષ્મ હું, જાડ હું, ગીમો રહું હું, કલીય હું, કાણો હું, મૂગો હું, બહેરો હું, અમુકનો પુત્ર હું, અમુકનો પૌત્ર હું, બ્રાહ્મણુ હું, ક્ષત્રિય હું, મારે સ્ત્રી છે, મારે પુત્ર છે, મારે વૈલવ છે, મારા પ્રિય બંધુઓ અને હિતેચ્છુઓ છે. એવી મમતા કરવી એ મારું કર્તવ્ય નથી. આવા જે વિચાર કરે છે તે બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મને જાણે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—યચ્ચક્ષુષા ન પશ્યતિ યેન ચક્ષુષિ પશ્યતિ તદેવ બ્રહ્મ इति । જે આંખો વડે જોવાતો નથી પણ જેની શક્તિવડે આંખો જુએ છે તેજ બ્રહ્મ. તેથી જે મન વાણીનો વિષય નથી એવા અચ્ચાત બ્રહ્મમાંજ નિષ્ઠા કરવી. જ્ઞાતિ શબ્દનો અર્થ કરતાં જણાવે છે કે—ક્રોધમાનાદયો દોષા વિષયાશ્વેન્દ્રિયાણિ ચ । एत एव समाख्याता ज्ञातव्यो देहिनस्तव ॥ ક્રોધ, માન વગેરે દોષો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ. ગંધ એ વિષયો અને ઇન્દ્રિયો એ દેહી એવો જે તું તેની જ્ઞાતિઓ છે. તેમાં રહેતા છતાં જે જુએ છે, સાંભળે છે, સ્પર્શ કરે છે, સુંઘે છે, ચાહે છે, ખાય છે, વિચાર કરે છે. છતાં આત્માને પ્રમાતાદિ રૂપે જે જાણુતો નથી. કારણુ જે આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે. એમ સમજે છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ દેહ ધરના ધર્મને જે ગૃહણુ કરતો નથી તે આત્મા.

સાથી તે ગૃહણ કરતો નથી તે કહે છે—

કો વેદમત્તાત્માનં બ્રાહ્મણો મન્તુમર્હતિ ।

નિર્લિંગમચલં શુદ્ધં સર્વદ્વંદ્વિવિજિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—લિંગરહિત, અચલ, શુદ્ધ, સર્વ દ્વંદ્વથી દૂર એવા અન્તરાત્માને કયો બ્રાહ્મણ જાણવાને સમર્થ છે ?

વિવરણ—નિર્લિંગ એટલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઉભયથી રહિત. જેમાં ક્રિયા કે કર્તાપણું નથી તે અચલ, અવિદ્યા દોષ વિનાનું તે શુદ્ધ, ખાલું ને પીલું, શોક ને મોહ, જરા ને મૃત્યુ, શીત ને ઉષ્ણ, સુખ ને દુઃખ, વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત; પ્રમાતા વગેરેનો સાક્ષી તેને; દેહ દ્વયના ધર્મના અભિમાન પૂર્વક રહેનાર હું સ્થૂલ છું, હું કૃશ છું, જાડ છું, જેડ છું, મૂકો, બહેરો, કાણો, સુખી, દુઃખી એમ માનનાર બ્રાહ્મણ છતાં આત્માને શી રીતે જાણે ? એવા અભિમાનથી તો ઉલટું બ્રાહ્મણત્વ નાશ પામે. માટે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે કે—જે સત્યથી પડતો નથી—ડગતો નથી—તેને બ્રાહ્મણ જાણવો.

જે આ પ્રમાણે માને છે તે પાપી છે—

યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેનાત્માપહારિણા ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—જે દેહાદિ રહિત જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને દેહવાન માને છે તે આત્મ હરણ કરનાર ચોરે કયું પાપ નથી કર્યું ? સર્વ પાપ તેણે કર્યાં.

વિવરણ—જે; આત્મા જૂદા પ્રકારનો છે અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપ છે. નિર્લિંગ, અચલ, શુદ્ધ, સર્વ દ્વંદ્વ વર્જિત, સચ્ચિદાનંદ, અદ્વિતીય અક્ષ સ્વરૂપ છે તેને બીજા પ્રકારનો, જે શરીરોના ધર્મ વડે કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી, જાડો, કુબળો, અમુકનો છોકરો, અમુકના છોક-

રાનો છોકરો, બાહ્ય, ક્ષત્રિય, એમ માને છે તે અનાત્મ જાણનાર આત્મચેરે કયું પાપ નથી કર્યું ? જવાબ એ છે કે તેણે સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરેલાં છે જ. શ્રુતિ કહે છે કે—અણુર્યા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસા વૃતાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ ચે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ અર્થ—અજ્ઞાન રૂપ અંધકારથી ઢંકાએલા અસુર નામના પ્રસિદ્ધ લોકમાં જે આત્માને હણનાર છે, તે મૃત્યુ પછી જાય છે. તેમજ કહ્યું છે કે—બ્રાહ્મણ્યં પ્રાપ્ય લોકેઽસ્મિન્ન મૂકો વચિરો ભવેત્ । નાપકામતિ સંસારાત્સ સ્વલુ બ્રહ્મચાતકઃ ॥ આ લોકમાં બ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરીને મૂકાને બહેરા થવું. જે સંસારથી પાછો હઠતો નથી તે બ્રહ્મચાતક છે. માટે દેહ ઇન્દ્રિયો ને વિષયોમાં આત્મ ભાવના છોડીને વાણી આદિથી અગોચર અરા પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરવી.

દેહ, ઇન્દ્રિયો અને તેના ધર્મને અન્યથા જાણનારનું શું થાય છે તે કહે છે—

અશ્રાન્તઃ સ્યાદનાદાનાત સંમતો નિરુપદ્રવઃ ।

શિષ્ઠો ન શિષ્ટવત્સ સ્યાદ્બ્રહ્મજ્ઞઃ બ્રહ્મવિત્કવિઃ ॥૩૪॥

અર્થ—જે અનાદાતા છે તે અશ્રાન્ત—પરિશ્રમ વિનાનો, ઉપદ્રવ રહિત, શિષ્ટસંમત, તે શિષ્ટ જેવો નહિ, અર્થાત્ ગુપ્ત આચાર-વાળો, બ્રહ્મવિત્ કવિ બ્રાહ્મણ થાય છે.

[વિવરણ—જે અનાદાતા અર્થાત્ અનાત્મ જૂત દેહ ઇન્દ્રિયો અને તેના ધર્મ તેને આત્મ રૂપે માનતો નથી, તે સંસારના પરિશ્રમ યુક્ત થતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનાદિ દેહ ધર્મ છે શ્રુતિ કહે છે કે—અજ્ઞાનાયાપિપાસે પ્રાણસ્ય શોકમાહૌ મનસો જરામરણે શરીરસ્ય ॥ ખાવું પીવું એ પ્રાણના ધર્મ છે, શોક મોહ મનના ધર્મ અને વૃદ્ધાવસ્થાને મરણ એ શરીરના ધર્મ છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા બે દેહનો અભ્યાસ કરવાથીજ તેના ધર્મનો અભ્યાસ થાય છે. તે ન હોવાથી માનવ

નિરપદ્રવ થાય છે. કોઈ, હર્ષ, લોભ, મોહ વગેરે અન્તરાયો એ ઉપદ્રવ છે. તેનાથી રહિત એ નિરપદ્રવ વિદ્વાનો આવા લક્ષણુવાળાને શિષ્ટ કહે છે. તે શિષ્ટ છતાં અશિષ્ટની પેઠે વર્તે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને અણુનાર જડ જેવો રહે છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે—જે પુરુષ સંગ્રહ કરવાથી દૂર રહે છે. કોઈ પણ જાતની વસ્તુઓનો પરિગ્રહ કરતો નથી. તે પુરુષ શ્રમ વિનાનો હોય છે શિષ્ટો પણ તેને માન આપે છે. તે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવથી રહિત હોય છે પોતે શિષ્ટ છતાં સામાન્ય પુરુષના જેવો સંસારમાં વ્યવહાર કરે છે. ને જે આત્મા તથા અનાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે. તેને બ્રહ્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

હવે જે અગૂઠ આચારવાળા છે તેની નિંદા કરે છે—

ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभूतये ।

एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योप भोजनात् ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—(મૂઠો બાલ હિતિ પ્રોક્ત શ્વા ચ બાલ હિતિ સ્મૃતઃ । મૂઠો અને કૂતરાને ખાલ કહેવામાં આવે છે) જેમ મૂઠ અથવા કૂતરાઓ! વાન્તિ કરીને (ઓકીને) ખાય છે તેમ જે બ્રહ્મવિદ્ પોતાની વિશ્વૃતિ-પરાક્રમ બતાવીને. પોતાનું માહાત્મ્ય દેખાડીને ખાય છે તે પણ મૂઠની પેઠે અનર્થ કારક છે. તેથી જ્ઞાનીએ ગૂઠ રહેવું. બહારનો વ્યવહાર સામાન્ય મનુષ્યોના જેવો રાખવો.

હવે યોગિની પ્રશંસા કરે છે—

अनाढया मानुषे वित्ते आढया वेदेषु ये द्विजाः ।

तेदुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्याज्ञानब्रह्मणस्तनुम ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—ભ્રી, પુત્ર, ધન આદિ મનુષ્ય વિત્તમાં જે અનાઢય-અસક્ત-છે જે દિગ્ને વેદ પ્રતિપાદિત અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, અપ-

રિભઠ, અહન્યયં આદ સમાધિ સાધનમાં આદ્ય છે. તે દુરાધર્ષ-દુઃખથી નિવારી શકાય તેવા અને દુઃપ્રક્રમ્ય હોય છે તેને પરબ્રહ્મરૂપ જાણવો.

બ્રહ્મવિતનોં આ મહિમા—

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्निघ्राय इह कथन ।

न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—જે કોઈ આ જગતમાં સર્વ સ્વિષ્ટ કૃત વ્રતાઓને જાણે છે તે બ્રહ્મણની સમાન નથી કારણ તેને પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુને માટે યત્ન કરવો પડે છે.

વિવરણ—સુષ્ટુ ઇષ્ટં કુવન્તીતિસ્વિષ્ટકૃતઃ જે સારી રીતે પ્રિય વસ્તુ આપે અથવા પ્રિય કરે તે સ્વિષ્ટ કૃત-વેદમાં દેવતાઓને સ્વિષ્ટ કૃત કહેલા છે, તે સર્વ દેવોમાંથી પ્રત્યેકને ઉદ્દેશીને જે આહુતિયો આપવામાં આવે છે તેની જેને ખચર છે. દુઃકામાં યજ્ઞ યાગથી પ્રસન્ન થએલા દેવતાઓ યજ્ઞમાનને દિવ્ય ભીઓ, અન્ન, પાનેા વિગેરે ઇષ્ટ વસ્તુઓ આપે છે. અશ્વમેધ સુધી યજ્ઞ કરનારો યજ્ઞમાન સર્વ દેવોનાં દર્શન કરે છે છતાં તે બ્રાહ્મણ-જ્ઞાની-સમાન નથી. કારણ કે તેને દેવતાઓના ઉદ્દેશથી હવિશનો ત્યાગ કરવો પડે છે અને ફલને માટે યત્ન પણ કરવો પડે છે. જેમકે હ્રદમમયે હ્રદમિન્દ્રાય । જ્યારે આવો પુરુષ પણ જ્ઞાની સમાન નથી તો પછી દેવપથ યજ્ઞમાનની તો વાતજ શી કરવી ? એ વાત મોક્ષધર્મમાં કહી છે તેમ ભગવાન મનુ પણ કહે છે બ્રહ્મવિદમ્યઃ પરં મૂતં ન કિંચિદિહ વિચિતે ॥ આ સંસારમાં બ્રહ્મ જ્ઞાનીથી શ્રેષ્ઠ કાંઈ નથી.

પુનઃ પણ તેના આચારને કહે છે—

यमप्रयतमानं तु मान्नयन्ति स मानितः ।

न मान्त्वमानो मन्येत न्नवमाने विसंश्वरेत् ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—જે અપ્રયત્નમાનને માન આપે છે. છતાં તે પોતાને માન મળ્યું. એમ માનતો નથી ને અપમાન થવાથી તપતો નથી.

વિવરણ—બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરૂષ સર્વ પ્રકારના યત્નો નો ઉપસંહાર કરીને પોતાના મહિમામાં સ્થિર રહે છે. જેણે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થાથીજ સંન્યાસ લીધો છે એવા ગૂઢ આચાર વાળા વિદ્વાનને કાંઈ શ્રેષ્ઠ માનીને પૂજે તો, એ રીતે પૂજાએલો વિદ્વાન મને માન મળ્યું છે એવું માનતો નથી. તેમજ સ્થિત પ્રણના લક્ષણને નહિ જાણનારા લોકો તેને જડ સમજીને તેનું અપમાન કરેતો તેથી જે પોતાના મનમાં બળતો નથી એ યથાર્થ જ્ઞાની છે.

ત્યારે માન અપમાનથી શું માનવું તે એ શ્લોકથી કહે છે—

લોકસ્વભાવવૃત્તિર્હિ નિમેષોન્મેષવત્સદા ।

વિદ્વાંસો માનયન્તીહૃદ્વિતિ મન્યેત માનિતઃ ॥ ૩૯ ॥

અધર્મવિદુષો મૂઢા લોકશાસ્ત્રવિવર્જિતાઃ

ન માન્યં માનયિષ્યન્તિૃદ્વિતિ મન્યેદમાનિતઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં લોકોનો સ્વભાવ નિમેષોન્મેષ—આંખના મટકાં જેવો છે. એટલે તેઓ તે પ્રમાણે ચાલે છે તેથી માન પામેલો પુરૂષ પોતાના મનમાં એ વિચાર કરે છે કે વિદ્વાન પુરૂષો બીજાને માન આપે છે કેમકે તેનો એવો સ્વભાવ છે. જે પુરૂષ અધર્મી અને વિવેકહીન લોક શાસ્ત્રથી બહાર રહેનારા પુરૂષો છે. તે બીજાને માન આપતા નથી એમ અપમાન પામેલો જ્ઞાની સમજે છે કેમકે બીજાને માન ન આપવું એ અજ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે.

હવે માન અને મૌન બિન્ન છે તે બાબત કહે છે—

ન વૈ માનં ચ મૌનં ચ સહિતૌ વસઃ સદા ।

અયં માનસ્ય વિષયો હૃસૌ મૌનસ્ય તદ્વિદુઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—માન અને મૌન એ બે વસ્તુઓ એકત્ર વાસ કરી શકતી નથી કારણ કે આ લોક માનનો વિષય છે અને પરલોક મૌનનો વિષય છે. એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે.

વિવરણ—માને એટલે અભિમાન અને મૌન એટલે યોગી-જ્ઞાનો ધર્મ. એ બન્ને એક ઠેકાણે કદિ પણ રહી શકતા નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ ગોચર આ લોક એ માનનો વિષય છે. અને પરલોક મૌનનો વિષય છે. તે પરલોક એટલે શું ? તો કહે છે કે તત્ત્વ બ્રહ્મ ભગવાન પણ કહે છે કે—**ॐ** તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ **ॐ**, તત્ અને સત્ એવાં બ્રહ્મનાં ત્રણ નામ વેદાન્તમા કહેલાં છે. તેથી તત્ શબ્દ વાચ્ય બ્રહ્મ એ મૌનનો વિષય છે માનથી સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મૌનથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. હૈરણ્યગર્ભમાં કહ્યું છે કે—અન્નાજ્ઞનાદિભોગેષુ ભાવો માન इति સ્મૃતઃ । બ્રહ્માનન્દ સુખપ્રાપ્તિહેતુર્મૌનમિતિ સ્મૃતઃ ॥ **અર્થ—**અન્ન, અંબી આદિના ભોગમાં માનનો ભાવ થાય છે અને બ્રહ્માનંદના સુખની પ્રાપ્તિમાં મૌન કારણ કહેયું છે.

હવે માનમાં રહેવા ઈચ્છનારને ભોક્ષ મળતા નથી તે કહે છે—

શ્રીર્હિ માનાર્યસંવાસાત્સા વાપિ પરિપન્થિનો ।

બ્રાહ્મો મુદુર્લભા શ્રીર્હિ પ્રજ્ઞાહીનેન ક્ષત્રિય ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય ! લક્ષ્મીના સંવાસથી સુખ થાય છે. માન પણ મળે છે. પરંતુ તે લક્ષ્મી પરલોકનો નાશ કરનારી છે અને આત્મી લક્ષ્મી અજ્ઞાનીને મળવી કઠિણ છે.

વિવરણ—સનત્સુમત કહે છે હે ક્ષત્રિય, માન ગોચર પ્રપંચમાં વારંવાર પરિવર્તન પામનાર સ્વર્ગ પશુ, અન્ન, આદિ કર્મના અનુષ્ઠાનથી મળે છે તે વિષયો મનુષ્યને અભિમાનથી અંધ બનાવે છે અર્થાત્ લૌકિક લક્ષ્મી જન્મ મરણમાં કારણ રૂપ હોવાથી તે પરલોકનો પ્રતિ-

બંધ કરનાર છે. આપત મોક્ષ ધર્મમાં કહે છે—નિબન્ધિની રજ્જુષારે
 યા પ્રામે વસતો રતિઃ । છિત્તૈર્નાં સુકૃતો યાન્તિ નૈનાંહિદન્તિ દુષ્કૃતઃ ॥
 અર્થ—મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં જે પ્રીતિ તેજ બંધન કરનારી
 દોરડી છે જે એ બંધનને તોડી નાખે છે અર્થાત્ વિષયાસક્તિને
 ત્યાગ કરે છે તેને પુણ્ય થાય છે. અને જે તેને તોડી શકતા નથી
 વિષય તે વાસનાથી બંધાય છે તેને પાપ લાગે છે, આ પ્રમાણે જે
 લક્ષ્મીથી—સંસારના વિષયોથી દયાધને—તેને વશ થઈને અવિવેકથી
 વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેવા બુદ્ધિ વિનાનાને—વિદ્યારહિતને બ્રહ્મવિદ્યા
 રૂપ વિદ્યા—લક્ષ્મી—પ્રાપ્ત થવી કઠિણતમ છે. તેમજ હૈરણ્યગર્ભમાં
 પણ કહે છે કે—યાનિત્યા ચિદ્ધનનાનન્દા ગુણરૂપવિવર્જિતા । આનન્દાદ્યા
 પરા શુદ્ધા બ્રાહ્મી શ્રીરિતિ કથ્યતે ॥ અર્થ—જે નિદ્ય છે ચિદ્ધનનાનન્દ
 રૂપ છે અને ગુણ તથા રૂપથી રહિત છે. ને જે શુદ્ધ, પર એવી
 આનન્દ નામની બ્રાહ્મી લક્ષ્મી છે તે દુર્લભ છે. સાંભળ્યા છતાં પણ
 બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—શ્રવણાયાપિ બહુમિર્યો ન
 લભ્યઃ ॥ બહુ સાંભળવા વડે પણ તે મળતી નથી.

હવે બ્રહ્મલક્ષ્મી પ્રવેશનાં દ્વાર બતાવે છે—

દ્વારાણિ સમ્યક્પ્રવદન્તિ સન્તો
 બહુપ્રકારાણિ દુરાચરાણિ ।

સત્યાર્જવે હૃદિર્દમશૌચવિદ્યાઃ

ષમ્માનમોહપ્રતિબન્ધકાનિ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—બ્રહ્મ લક્ષ્મીમાં પ્રવેશ કરવાનાં દ્વારોને સંતો સારી રીતે
 કહે છે. પણ તે દ્વારોનું—સાધનોનું સંરક્ષણ કરવું એ કઠિણ છે. તેમાં
 સત્ય, સરલતા, લજ્જા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પવિત્રતા અને વિદ્યા એ ૭
 માન અને મોહને અટકાવનારાં છે.

વિવરણ—આહી લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કુતિ કહે છે કે-
 ઋચઃ સામાનિ યજુંષિ સાહિ શ્રીરમ્યતા સતામ્ । ઋદ્, સામ અને યજુષ
 એ સત્પુરુષોની અમર લક્ષ્મી છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનાં જે દ્વારો છે
 તેમાં પેશવું કઠિણ છે અર્થાત્ તેનાં સાધનોનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ
 તે સાધનો આ પ્રમાણે છે—સત્ય એટલે યથાર્થ બાષણ અને ભૂત
 માત્રનું હિત. આર્જવ એટલે સરલતા. મન, વાણી અને ક્રિયાની એકતા.
 લજ્જા એટલે લોકોના અપવાદનો ભય. દમ એટલે અંતઃકરણની
 ઉપરામતા. ક્રોધ ઇન્દ્રિયના નિગ્રહને પણ દમ કહે છે. શૌચ—પવિત્રતા.
 બે પ્રકારની, જળ માટીથી બહારની ને સમતાથી આંતરની પવિત્રતા
 વિદ્યા એટલે બહુ વિદ્યા. એ જ માન અને મોહને પ્રતિબંધ કરનાર છે.

इति श्री सनत्सुजातीयभाष्ये यतिमुकुन्दाग्रमेणानुवा-
 दितो गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ૐ

તત્સત્પરમાત્મને નમઃ

ત્રિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

મૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ-ધૃતરાષ્ટ્ર-ધોદ્યો-કહે છે.

કસ્યૈષ મૌનઃ કતરન્તુ મૌનં

મગ્નમિદમિદમિદ મૌનં ભાવમ્ ।

મૌનેન વિદ્વાનુપયાતિ મૌનં

કથં મુને મૌનમિદમિદમિદમિદ ॥

અર્થ—હે વિદ્વાન સનત્સુજાત ! તમે મૌન કહ્યું તે કેવું ? કારણ મૌન એ પ્રકારનાં છે તેમાંથી એક મને કહો. અત્રે વિદ્વાન મૌનવડે મૌનના ભાવને પામે છે કે બ્રહ્માના ભાવને પામે છે. હે મુનિ ! અહિં મૌન કેવી રીતે આચરે છે તે મને કહો.

વિવરણ—ગત અધ્યાયમાં છેલ્લે મૌન. બ્રાહ્મીલકમાં અને સત્યાદિ છ વસ્તુઓ મોહાત્મક મૃત્યુનાં વિશેષી છે. તેના વિસ્તારરૂપે આ બીજા અધ્યાયનો આરંભ છે. ત્યાગ પૂર્વક જે મુનિનો ધર્મ તે મૌનધર્મ ગણાય છે. તે મૌનનું શું પ્રયોજન છે ? એ પ્રથમ પ્રશ્ન છે. મૌન શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ એવો છે કે વાણીને નિયમમાં રાખવી. અથવાતો નિદિધ્યાસનને મૌન જણાવું ? આ બીજો પ્રશ્ન છે. તેનું લક્ષણ શું ? એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. એ માનધર્મ વડે વિદ્વાન-વિવેકી પુરુષ વિકલ્પ રહિત જે પદ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ ? એ ચોથો પ્રશ્ન છે. અને મૌનધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવું ? એ પાંચમો પ્રશ્ન છે. એ પ્રમાણે પૂછવાથી ભગવાન કહે છે—

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત બોલ્યા—કહે છે.

યતો ન વેદા મનસા સદૈન—

મનુપ્રવિશ્યન્તિ તતોઽય મૌનમ્ ।

યત્નોત્થિતો વેદશબ્દસ્તથાયં

સ તન્મયત્વેન વિભાતિ રાજન્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જેથી મન સહિત વેદો જેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી તેથી પરમાત્માને મૌન કહેવામાં આવે છે. હે રાજા ! જે પરમાત્મા-માંથી વેદ શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે આ પરમાત્મા. તેજ તન્મય રૂપે પ્રકાશી રહેલ છે.

વિવરણ—શરીરમાં રહેલા પરમાત્માને મન તથા વેદો જાણી શકતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—યતો વાચો નિર્વર્તન્તે, અપ્રાપ્ય મનસા સદૈ । મન સાથે વાણી પરમાત્માને પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે. તેથી વાણીથી અગોચર પરમાત્મા એજ મૌન. વાણી તથા મનથી ન જણાય એવા પદની પ્રાપ્તિ એજ મૌનનું પ્રયોજન છે. વાણી અને મનનો નિગ્રહ એ મૌનનું સ્વરૂપ સમજવું. તેથી બાહ્ય ને આંતર પ્રપંચનું જ્ઞાન જતું રહે છે તેથી પરમપદ—મૌન—ની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ પરમાત્માનું લક્ષણ શું ? તેનો જવાબ આપે છે કે—જેના નિમિત્તથી વેદ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ વેદાદિ શાસ્ત્રનું જે કારણ છે તે બ્રહ્મ. અથવા જે સંવેદનમાં—સ્પૃશ્યમાં વાયકપણાથી વેદાદિ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે. અર્થાત્ વેદ શબ્દ પ્રતિપાદિત સંવેદરૂપ પરમાત્મા. અથવા વાણીથી અગોચર પરમાત્મા.

અગર એમ પણ અર્થ કરી શકાય કે—જેમ ક્ષેત્રમાં અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે તે સમુદ્રોમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અધિજ્ઞાનરૂપ

બ્રહ્મ વિષે વેદાત્મક શબ્દ સમુહ ઉત્પન્ન થએલો છે. માટે ભૂમા-
બ્રહ્મ-વૈદિક અને લૌકિક શબ્દરૂપે વિશ્વમાં પ્રકાશી રહેલ છે. સામાન્ય
રીતે વેદ એટલે પ્રણવ-ઉં. તેની ઇશ્વરમાંથી કવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ
તેના સમ્યન્ધમાં બહુવચ્ચ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે મૂરિત્યેવ ઋગ્વેદાદ-
જાયત મુવદ્વિતિ યજુર્વેદાત્સ્વરિતિ સામવેદાત્તાનિ શુક્લણ્યમ્બ્યતપત્ તેમ્યોમિત-
ત્યેમ્યલ્લયો વર્ણા અજાયતાકાર ઉકારો મકાર इति तानेकधा समभरजदेत-
દોમિતિ ॥ ઋગ્વેદથી મૂર્, યજુર્વેદથી મુવ્, સામવેદથી સ્વ્ એમ ત્રણ
વ્યાહતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે ત્રણે શુદ્ધ વ્યાહતિઓને પરમાત્માએ
તપાવી. તે ત્રણે વ્યાહતિઓ એતરદ્વયી તપ્ત થઈ એટલે તેમાંથી
અકાર, ઉકાર, અને મકાર એમ ત્રણ વર્ણ ઉત્પન્ન થયા. એ ત્રણે
વર્ણો એકઠા મળીને ઊંકાર થયો. તે પ્રણવનું સર્વાત્મપણું દર્શાવતી
શ્રુતિ કહે છે કે ઊંમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વમ્ । ઊં એ અક્ષર સર્વ
વિશ્વરૂપ છે.

ઊંકારની તન્માત્રાઓ અકાર, ઉકાર, ને મકાર એ અનુક્રમે
સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ પ્રપંચની વાયક છે. વાચ્ય અને વાયક
અભેદ હોવાથી ગુરૂએ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ અક્ષરનો ઉત્તર
ઉત્તર અક્ષરમાં લય કરવાથી લવણોદક ન્યાય પ્રમાણે સ્થૂલ જગતનો
સૂક્ષ્મ જગતમાં લય થાય છે. સૂક્ષ્મ જગતનો કારણ જગતમાં લય
થાય છે. અને કારણ જગતનો તુરીય નામથી ઓળખાતી અર્ધમાત્રામાં
લય થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે શિવમદ્વૈતં ચતુર્ય મન્યન્તે । અદ્વૈત એવા
પરમાત્માને તુરીય માનવામાં આવે છે. એ પ્રણવ નામથી પરમાત્માનું
જ્ઞાન થાય છે. તેજ પરમાત્મા જ્યોતિમય અમને બાસે છે. સનત્સુ-
જાત કહે છે કે હે રાજા એ અમારા અનુભવની વાત છે. તેમાં
કાંઈ રીતે તમારે અવિશ્વાસ કરવો નહિ. અથવા શ્રુતિ, સ્મૃતિ,
ઇતિહાસ. પુરાણ વિગેરેમાં જ્યોતિ રૂપે પરમાત્મા પ્રતીત થાય છે.
તથા શ્રુતિ કહે છે કે—તં દેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ । તેને-બ્રહ્મને દેવા
જ્યોતિષોની પણ જ્યોતિ કહે છે. વગી અન્તઃ શરીરે જ્યોતિર્મયોસિ

શુભ્રો યં પર્યન્તિ યત્તયઃ ક્ષીણદોષાઃ ॥ જેના પાપ ક્ષીણ થઇ ગયા છે એવા યતિયો જેને શુદ્ધિમાં શુભ્ર જ્યોતિ રૂપે જુએ છે. તેમજ ભગવાન કહે છે જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ॥ તે જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ ને તમથી પર છે.

હવે વેદ સ્વભાષના પરિચાન માટે ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછેછે.

ઋષો યજૂંષ્યધીતે યઃ સામવેદં ચ યો દ્વિજઃ ।

પાપાનિ કુર્વન્પાપેન લિપ્યતે ન સ લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે દ્વિજ પાપ કરતો છતો ઋષ, યજુ અને સામ વેદ ભણે છે તે પાપથી લિપ્ત થાય છે કે નથી થતો ?

વિવરણ—જે વેદ અથવા પ્રણવ દ્વારા, વાણી અને મનથી અતીત એવા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું હોય તો, ને તે જ્ઞાનથી શ્રુતિ કહે છે તેમ—યથૈષીકાતુલમમૌ પ્રોતં પ્રદૂયેતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદુયન્તે ॥ જેમ સળીનો વચ્ચે ગર્ભ અગ્નિમાં નાખીએ તો તે તુર્ત બળી જાય છે તેમ વેદ જ્ઞાતાનાં પણ સર્વ પાપો નાશ પામે છે. માટે વેદ અધ્યયન કરનાર પુરુષને પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને પાપનો ક્ષય એ બંને વસ્તુનો લાભ થાય છે. એમ ખરું કે નહિ ?

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત બોલ્યા—કહે છે.

નૈનં સામાન્યૃષો વાપિ યજુંષિ ચ વિચક્ષણ ।

ત્રાયન્તે કર્મણઃ પાપાન્ન તે મિથ્યા વ્રવીમ્યહમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે વિચક્ષણ ! સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ, પાપ કરનારા પુરુષનું પાપમાંથી રક્ષણ કરતા નથી. એ વાત હું તમને મિથ્યા કહેતો નથી. એમજ એ છે. માટે તમારે અવિશ્વાસ કરવો નહિ.

ત્યારે વેદો શું કરે છે તે કહે છે—

ન ચ્છન્દાંસિ વૃજિમાચારયન્તિ

માયાવિર્ન માયયા વર્તમાનમ્ ।

નીલં શકુન્તા ઇવ જાતપક્ષા—

ચ્છન્દાંસ્યેનં પ્રજહન્ત્યન્તકાલે ॥ ૫ ॥

અર્થ—વેદો માયાવિને, માયાવડે વર્તનારને, પાપમાંથી તારતા નથી. પણ જેમ પાંખો આવતાં પક્ષીઓ માળાનો ત્યાગ કરી જાય છે તેમજ સર્વ વેદો પણ અંતરાળે માયાવિનો ત્યાગ કરી જાય છે.

વિવરણ—વેદમાં કહેલું છે કે, ચાં ચાં દેવતાં નિરાહ તસ્યાસ્તસ્યા-સ્તદ્ભાવ્યમનુભવતિ । જીવ જે જે દેવતાનું—અથવા તેના મંત્રોનું સ્મરણ કરે છે તે તે દેવતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ યં યં વાપિ સ્મરન્માવં ત્જશ્યન્તે કલ્લેવરમ્ । તં તમેવૈન્તિ કૌન્તેય સદાતદ્ભાવમાવિતઃ ॥ હે કુન્તાના પુત્ર ! કેવળ માફે સ્મરણ કરતાં મને પામે છે એવો નિયમ નથી. પરંતુ મનુષ્ય મરણ વખતે જેને પદાર્થને સંભારતાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે પદાર્થનેજ પામે છે. કારણ કે તે પદાર્થનો મનમાં નિત્ય વિચાર કરવાથી તે વસ્તુની તેના મનમાં વાસના લાગી રહેલી હોય છે. તેથી જે દેવતાના મંત્રનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે તે રૂપે થવાય છે. વાણી અને મૌનના નિગ્રહની શી જરૂર છે. કેાઇ આવો વિકલ્પ કરે તો તેનું સમાધાન એ છે કે મૌનવ્રત ધારણ કર્યું ન હોયતો અન્તકાળે જીવને વેદો સ્ફુરેજ નહિ.

ત્યારે—ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—

નચેદ્વેદા વેદવિદં ત્રાણં શક્તા વિચક્ષણ ।

અથ કસ્માત્પ્રભાપોડયં બ્રાહ્મણાનાં સનાતનઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જો વેદો વેદવિદને રક્ષવાને શક્તિવાળા ન હોય તો પછી વેદમાં સનાતન વિગેરે પ્રભાપો શા માટે કરવામાં આવે ?

વિવરણ—સકામ શુદ્ધિ કરેલાં નિત્ય અને કામ્ય કર્મો પિતૃ-લોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં સંસારન્ન અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમજ પ્રતિષિદ્ધ કર્મ નરક મળવામાં કારણ બૂત છે. તેથી વેદો વેદ જ્ઞાણનારને રક્ષવા સમર્થ નથી. છતાં વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જાવતીર્થે વેવતાસ્તાઃ સર્વા વેદવિદિ બ્રાહ્મણો વસન્તિ ॥ જેટલા દેવતા છે તેટલા બધા વેદવેતા બ્રાહ્મણોના શરીરમાં રહે છે. આવા પ્રભાપ વાક્યો વેદમાં કેમ શરૂ થયાં હશે ? જો એ નકામાં જ હોય તો પછી વેદાભ્યયન શા માટે કરવું જોઈએ ? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે ઉપર જણાવેલો જ અર્થ હોય તો વેદ વચનો પ્રભાપ રૂપ કહેવાય, પરંતુ તેમ નથી. સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત પરમ પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષ પણ વેદાર્થમાં રહેલ છે. કર્મ અને ઉપાસના અંતઃકરણ શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવામાં પરંપરાથી સહાયક છે. માટે તેને પણ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. વેદમાં તેનું પ્રતિપાદન છે. તેથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિનેજ વેદ પરમ પુરુષાર્થ કહે છે. અનન્દા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસાઘ્રતાઃ તાં તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ અવિદ્વાંસોઽબુધા જનાઃ । અજ્ઞાન રૂપ આવરણથી હંકાએલા અનંદા નામના લોકોને અવિવેકી ને અજ્ઞાની જનો પામે છે. સ્વર્ગાદિ લોકોને અનંદા રૂપ અને અપુરુષાર્થ સ્વરૂપ બતાવીને—આત્માનં ચેદ્વિજાનિયાદયમસ્મીન્નિ પૂરુષઃ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ જો પુરુષ આ હું છું એમ પોતાને આત્માને જાણે તો પછી કંઈ ઇચ્છાથી શા માટે શરીરને સંતાપે ? એ પ્રમાણે આત્મ વિદ્ની કૃતકૃત્યતા બતાવીને હૈૈવ સન્તોઽથ વિદ્મસ્તદ્વયં । આ શરીરમાં જ રહીને તે આત્મા હું છું એમ જાણીએ ન ચેદિહાવેદીન્મહતી વિનષ્ટિઃ । આ શરીરમાં જો આત્માને જાણ્યો નહિ તો મોટું નુકસાન છે. ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્ય ધેનુરે દુઃખમેવાપિયન્તિ । જેઓ આત્માને જાણે છે

તેઓ અમૃત થાય છે અને બીજાઓ દુઃખ પામે છે. એ રીતે આત્મા-
 વિદ્યને મોક્ષ પ્રાપ્તિ ને અનાત્મ વિદ્યને અનર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ
 જે આત્માને યથાર્થ જાણે છે તે નિદાને પાત્ર નથી. એ રીતે આ-
 ત્મદર્શન અને તેના ફલને વારંવાર બતાવ્યા છતાં વિચાર એ આવે
 છે કે રાગાદિ મગરોથી આમતેમ આકર્ષાતો જીવ, જે વિષયમાં ફસા-
 એલો અને પાપી છે; તેને તેમાંથી છોડાવીને પૂર્ણાનંદ પરમાત્મા-
 રૂપસ્વરાભ્યમોક્ષમાં કેવી રીતે સ્થાપવો. એમ વિચાર કરીને; તેનાં
 પ્રાપ્તિ સાધન, જ્ઞાન સાધન, વિવિદિષા સાધન યજ્ઞાદિને યોજ્યાં. તમેતં
 વેદાનુવચ્ચેન બ્રાહ્મણા વિવિદિશન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન ઇતિ ।
 યજ્ઞ, દાન અને તપવડે બ્રાહ્મણો અવિનાશી વેદ વચ્ચેનાથી તેને જાણુ-
 વાની ઇચ્છા કરે છે. માટે બ્રહ્મ જાણવાને યજ્ઞાદિની પ્રવૃત્તિ
 તેજ યથાર્થ પુરૂષાર્થ છે. અને એ સિવાય સ્વર્ગાદિ સાડ જે પ્રવૃત્તિ
 તે સ્થેનાદિની પેઠે અપુરૂષાર્થ રૂપ છે. કારણ કે તે સંસાર રૂપ અનર્થની
 પ્રાપ્તિ કરનાર છે. શ્રુતિ કહે છે કે પ્લવા હોતે અદઢા ચક્ષુરૂપા અણદ-
 શોક્તમવરં યેષુ કર્મ । એતચ્છ્રેયો યેડમિનન્દન્તિ મૂઢા જરામૃત્યુ તે
 પુનરેવાપિ ચન્તિ ॥ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ રૂપ જે હોડી છે તે અદઢ છે.
 જેમાં સોળ ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન તથા તેની પત્નિ મળીને અઢાર
 કહેલાં છે. જે કર્મ ઉપાસના રહિત છે. તેનાથી જે મૂઢો મોક્ષ થશે
 એમ મને છે અને ખુશી થાય છે, તે કર્મકં જરા સહિત મૃત્યુને
 પામે છે. માટે મોક્ષ અને તેના સાધનોને પ્રતિપાદન કરવાથી વેદો
 સંસારરૂપ અનર્થને દૂર કરનારા છે. તેથી વેદો વેદવિદ્યને રક્ષવાને
 સમર્થ છે એ સર્વ જાણીને ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી
 નિત્ય અપરોક્ષ પરમપુરૂષાર્થ પરમાત્માને દર્શાવે છે—

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત-બોલ્યા-કહે છે—

તસ્યૈવ નામાદિ વિશેષરૂપૈ—

રિદં જગદ્ભ્રાતિ મહાનુભાવ ।

નિર્દિશ્ય સમ્યક્પ્રવદન્તિ વેદા—

સ્તદ્વિશ્વવૈરૂપ્યમુદાહરન્તિ ॥૭૧॥

અર્થ—હે મહાનુભાવ ! તેજ પરમાત્માની માયાની કલ્પનાથી નામ રૂપાદિ વિશેષ રૂપે આ જગત્ ભાસે છે તેનેજ—પરમાત્માને વિશ્વથી જુદા રૂપે સારી રીતે બતાવીને વેદો વર્ણવે છે.

વિવરણ—તેજ પરમાત્મા નિર્વિકાર છતાં પોતાની માયા રૂપ ઉપાધિની કલ્પનાથી નામ રૂપાદિ વિશેષરૂપે થઇ જગદાકાર ભાસે છે. તેનાંજ નામરૂપવડે આ જગત્ ભાસે છે એ કેમ જાણવું ? તેને માટે શ્રુતિ કહે છે કે—इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इयते ॥ પરમાત્મા માયા વડે બહુ રૂપને પામે છે. એમ માયા નિર્મિત બહુ રૂપનું કથન કરીને તેજ પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહે છે. તદેતદ્બ્રહ્માપૂર્વમપરમનન્તરમબાહ્યમય-માત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂરિત્યનુશાસનમ્ ॥ તે બ્રહ્મ અપૂર્વ છે એનાથી પર બીજું નથી તેનાથી અન્તર કે બહાર કશું નથી એવો આ આત્મા બ્રહ્મ છે તે સર્વ રૂપ છે એવો ઉપદેશ છે. તેમજ દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે ચ । બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે એક મૂર્તિમાન અને બીજું મૂર્તિ રહિત. આ શ્રુતિથી દૃશ્ય અને અદૃશ્ય આત્માની પેઠે જગતનું સ્વરૂપ બતાવીને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ નેતિ નેતિ દ્વારા વેદ કહે છે. તેમજ આત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી. અહીં સુધી તેનું—આત્માનું કાર્ય બતાવિને યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । જેને પ્રાપ્ત થયા વિનાજ મન સહિત વાણી પાછી વળે છે. એમ વેદો કહે છે. તેમજ અઘીહિ મગવ્ ઇતિ હોપસસાદ । હે ભગવન્ બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. એમ કહી બૃહુ પોતાના પિતા પાસે ગયા. ઇત્યાદિ નામથી લઇને પ્રાણ સુધી તેનીજ માયાથી નિર્મિત જગત્ બતાવીને યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ મૂમા । જ્યાં બીજું જોવાતું નથી, બીજું સાંભળતું નથી, બીજું જાણતું નથી

તે ભૂમા-બ્રહ્મ ઇત્યાદિ શ્રુતિ વડે તે પરમાત્માનું જ ચથાર્થ સ્વરૂપ ભૂમા અજ્ઞાનથી પાર પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે. એમ વેદ કહે છે. કેવલ વેદ કહે છે એમ નહિ. મુનિઓ પણ તે બ્રહ્મને વિશ્વથી વિપરીત રૂપ વાલું કહે છે. ભગવાન્ પરાશર કહે છે—પ્રત્યક્તમિતમેદં વક્ષતામાત્ર-મગોચરમ્ । મનસામાત્માસંવેદ્યં તજ્ઞાનં બ્રહ્મસંક્ષિતમ્ ॥ જેમાં સર્વ ભેદ અસ્ત થઇ ગયા છે. જે અગ્રોચર છતાં સત્તા માત્ર રૂપે છે. જેનું મન ની અંદર સ્પુરણ થાય છે. એવી રીતનું જ્ઞાન તે બ્રહ્મજ્ઞાન. તેમજ તત્ત્વવિષ્ણોઃ પરંરૂપમરૂપાલ્યમનુક્તમમ્ । તદ્વિશ્વરૂપવૈરૂપ્યલ્લક્ષણં પરમાત્મનઃ । જેનાથી બીજું ઉત્તમ નથી એવું અરૂપઞ્નિરાકાર-પરમરૂપ તેજ વિષ્ણુનું રૂપ, તેથી પરમાત્મા વિશ્વથી વિપરીત રૂપે છે. ઇશ્વરાચેં અનુધાન કરેલ કર્મ, ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા પરમપરા જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સાધન છે. માટે તેને પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. એ વિના કર્મ સકામ શુદ્ધિએ સંસાર પ્રાપ્તિ કરનાર છે એમ બતાવે છે—

તદર્થમુક્તં તપ ઇતદિજ્યા

તાભ્યામસૌ પુણ્યમુપૈતિ વિદ્વાન્ ।

પુણ્યેન પાપં વિનિહત્ય પથ્થા—

ત્સ જાયતે જ્ઞાનવિદીપિતાત્મા ॥૮॥

જ્ઞાનેન ચાત્માનમુપૈતિ વિદ્વા—

જ્ઞ ચાન્યથા વર્ગફલાનુકાક્ષી ।

અસ્મિન્કૃતં તત્પરિમૃદ્ય સર્વ—

મમૃત્ત મુક્તે પુનરેતિ માર્ગમ્ ॥૯॥

અર્થ—તેના-પરમાત્મા લાભ માટે તપ, અને યજ્ઞાદિક કહેલાં છે. તે વડે આ વિદ્વાન્ પુણ્યને પ્રાપ્ત કરે છે પછી પુણ્યથી પાપનો નાશ કરીને જ્ઞાન વડે પ્રકાશ-આત્મરૂપ થાય છે. વિદ્વાન પુરૂષ જ્ઞાન

વડે આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ અન્યથા ઇન્દ્રિયના વિષય ભોગવવાની લાલસા વાળો થાય છે. તેથી આ લોકમાં કરેલાં પુણ્ય પાપ-રૂપ કર્મોને લઈને સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે. અને ત્યાં તેનાં ફળ ભોગવીને પાછો આ લોકમાં આવે છે.

વિવરણ—વિશ્વથી વિલક્ષણ પરમાત્માને જાણવાને માટે તપ કહેલું છે. શ્રુતિ કહે છે તપસા બ્રહ્મ ઝિજ્ઞાસુઃ । તું તપ વડે બ્રહ્મને જાણ. યજ્ઞાદિક કરવામાં આવે છે, તે-પણ બ્રહ્મને માટેજ કરવામાં આવે છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞ-તપ વડે પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પુણ્ય વડે પાપનો નાશ થાય છે. પાપ રહિત પુરૂષને બ્રહ્માકાર ચિત્તવૃત્તિથી આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય છે. જ્ઞાન વિના જીવાત્માને વિષય સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી તે સક્રામ કર્મ કરે છે, તેને લઈને પુણ્ય પાપ લાગે છે, તેનું ફળ ભોગવવા સ્વર્ગ કે નર્કમાં જાય છે, અને ભોગપૂર્ણ થતાં પાછો સંસારમાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છેકે—તસ્મિન્યાવત્સંપાતમુષિત્વાથૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે । તેમાં જેટલું પુણ્ય હોય તેટલું ફળ ભોગવીને તેજ માર્ગે પાછો આ લોકમાં આવે છે.

હવે વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાનની અપેક્ષાએ કર્મ ફલની વિષમતા થાય છે તે વાત કહે છે—

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।

ब्राह्मणानां तपस्तृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥૧૦॥

અર્થ—પુરૂષો આલોકમાં તપ કરે છે અને તેનું ફલ પરલોકમાં ભોગવે છે. એ તો સર્વને સમાન છે. તેમાં જ્ઞાનીનું તપ ફલ વૃદ્ધિમાં હેતુ રૂપ થાય છે. અને અજ્ઞાનીનું તપ તો જેટલું કહ્યું છે તેટલુંજ ફલ આપે છે.

વિવરણ—તમે જ્ઞાનનેજ મોક્ષનું કારણ માનો છો ત્યારે શ્રુતિમાં સ્વાધ્યાયને મુખ્ય તપ ગણીને તેને મોક્ષનું કારણ શા માટે માન્યું છે? શ્રુતિ કહે છે કે—સ્વાધ્યાય પ્રવચન એવેતિ નાકો મૌદગલ્યઃ । સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચનજ મુખ્ય તપ છે. એમ મુદ્ગલના પુત્ર નાક કહે છે. છતાં ન છંદાસિ વૃજિનાત્તારયંતિ । વેદો પાપમાર્થી તારતા નથી એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? આવી શંકાના પરિહાર માટે વિદ્વાન ને અવિદ્વાનના તપનો ભેદ કહી બતાવે છે. જ્ઞાનીનું તપ સમૃદ્ધ-બહુ ફળ આપનારું-અથવા આલોકમાં જ ફળ આપનારું થાય છે. માટે શ્રુતિ કહે છે. યદેવ વિચયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વિર્યવત્તરં ભવતિ ॥ જે વિદ્યા વડે શ્રદ્ધા વડે ને જ્ઞાન વડે કરવામાં આવે છે તેજ તપ મહા વીર્ય-વાળું થાય છે. ને અજ્ઞાનીને તપનું ફળ પરલોકમાં જોટલું કહેવામાં આવ્યું છે તેટલુંજ મળે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રુવાચ-ધૃતરાષ્ટ્ર-કહે છે—

કથં સમૃદ્ધમત્યર્થં તપો ભવતિ કેવલમ્ ।

સનત્સુજાત તદ્બ્રૂહિ કથં વિદ્યામહં પ્રભો ૧૧॥

અર્થ—હે સનત્સુજાત ! તપ તો એકજ પ્રકારનું છે છતાં વિદ્વાનને સમૃદ્ધ થાય છે અને અવિદ્વાનને અસમૃદ્ધ થાય છે. હે પ્રભો ! તે વાત હું જે રીતે જાણું તે પ્રમાણે કહો.

ત્યારે સનત્સુજાત જવાબ આપે છે—

સનત્સુજાત ઉવાચ-સનત્સુજાત બોલ્યા—

નિષ્કલમ્પં તપસ્ત્વેતત્કેવલં પરિચક્ષતે ।

एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति नान्यथा ॥ ૧૨॥

અર્થ—જે તપ નિષ્કલમ્પ એટલે કામને અશ્રદ્ધાથી રહિત

હોય છે તેને કેવળ કહેવામાં આવે છે. તેજ મહા સમૃદ્ધિયુક્ત હોય છે—થાય છે. કામનાવાળું તપ તેવું ગણાતું નથી.

વિવરણ—જે નિષ્કલ્મષ તપ છે તે ‘કેવલ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ તે તપને આ સર્વ પ્રપંચના બીજરૂપે કહેવામાં આવે છે. બે વાત ઢિશના—શુકાચાર્ય—કહે છે—ગુણસામ્યે સ્થિતં તત્ત્વં કેવલ ત્વિતિ કથ્યતે । કેવલદેતદુદ્ભૂતં જગત્સદસદાત્મકમ્ ॥ ગુણની સામ્યા અવસ્થામાં જે તત્ત્વ સ્થિત છે તેને કેવલ કહેવામાં આવે છે. કેવલથીજ સત્ અસતરૂપ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. તેનેજ નિષ્કલ્મષ તપ કહેવામાં આવે છે. તેજ મહા સમૃદ્ધ થાય છે. સકલ્મષ તપ સમૃદ્ધ થતું નથી. જે તપ શ્રદ્ધાસંપન્ન હોય છે તે કેવલ્ય પદનું સાધન હોવાથી કેવળ કહેવાય છે. શ્રદ્ધાસંપન્ન છતાં એ તપ જો સકામ હોય તો તે સમૃદ્ધ કહેવાય છે. પણ જો કેવળ દંભરૂપેજ હોય તો તે ઋદ્ધ કહેવાય છે. એમ કર્તાની અપેક્ષાએ તપના ભેદ પડે છે.

તપનીજ પ્રશંસા કરે છે—

તપો મૂલમિદં સર્વં યન્માં પૃચ્છસિ ક્ષત્રિય ।

તપસા વેદવિદ્વાંસઃ પરં ત્વમૃતમાપ્નુયુઃ ॥૧૩॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય ! તમે મને જે પૂછો છો તે સર્વ તપો મૂલક છે. વેદજ્ઞાતા પંડિત તપધારાજ પરમ અમૃતને અર્થાત્ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછેછે—

કલ્મષં તપસો બ્રૂહિ શ્રુતં નિષ્કલ્મષં તપઃ ।

- સનત્સુજાત યેનેદં વિદ્યાં ગુહ્યં સનાતનમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—હે સનત્સુજાત ! નિષ્કલ્મષ તપતો સાંભળ્યું. હવે તમે

અને તપનું કલ્મષ કહેા જેથી નિષ્કલ્મષ તપથી સત્તાત ગુણ
બ્રહ્મને બાણું.

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત કહેછે—

ક્રોધાદયો દ્વાદશ यस્ય દોષા—

સ્તથા નૃશંસાનિ ચ સસ રાજન્ ।

જ્ઞાનાદયો દ્વાદશ ચાતતાનાઃ

શાસ્ત્રે ગુણા યે વિદિતા દ્વિજાનામ્ ॥૧૫॥

અર્થ—હે રાજન ! તપના ક્રોધાદિક આરદોષો છે. તથા હિંસાદિ
સાત દોષો પણ તપનું કલ્મષ ગણાય છે. શાસ્ત્રમાં વિસ્તાર પૂર્વક
કહેલા જ્ઞાનાદિક આર ગુણોવાળા બ્રાહ્મણોના તપને નિષ્કલ્મષ કહેણું
છે. તે ગુણ અને દોષો હું તમને કહું છું.

આર પ્રકારના દોષો ગણાવે છે—

ક્રોધઃ કામો લોભમોહૌ વિવિત્સા—

કૃપાસૂયા માનશોકૌ સ્પૃહા ચ ।

ઈર્ષ્યા જુગુપ્સા ચ મહાગુણેન

સદા વર્જ્યા દ્વાદશૈતે નરૈર્ણ ॥૧૬॥

અર્થ—ક્રોધ, કામ, લોભ, મોહ, વિવિત્સા, અકૃપા, અસૂયા,
માન, શોક, સ્પૃહા, ઈર્ષ્યા, જુગુપ્સા, બ્રહ્મ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે
આ આર દોષોનો સદા ત્યાગ કરવો.

વિવરણ—ઇચ્છાનો પ્રતિધાત થવાથી અથવા નિંદાથી અગર
તાડનથી અંતઃકરણમાં વિક્ષેપ થઈ, ગાત્ર કંપવાં, પરસેવો આવવો,
નેત્ર લાલ થવાં વિગેરે લિંગમુક્ત મનોવૃત્તિ તે ક્રોધ. સ્ત્રી સમ્બન્ધી

ધમ્મા તે કામ. ધનનો ખર્ચ કરતાં કરતું અથવા પાસકા દ્રવ્યની ધમ્મા તે, અગર સંગ્રહ કરેલ ધનનો તીર્થાદિક પુણ્ય કાર્યમાં વિનિયોગ કરવાની અશક્તિ તે લોભ, કૃત્યાકૃત્યના વિવેકનો અભાવ તે મોહ. શબ્દાદિ ચાંચ વિષયોના રસને જાણવાની ધમ્મા તે વિવિત્સા, ને વિધિત્સા એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો ઉત્તરોત્તર લાભ થયાછતાં તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ ન થવી તે વિધિત્સા. દયા ન હોવી તે અકૃપા. પાસકા ગુણોમાં દોષનું દર્શન તે અસદ્ધયા. પોતાને વિષે પૂજ્ય બુદ્ધિ તે માન. ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી મનમાં જે વિહ્વલતા થાય તે શોક. ભોજ્ય વર્ગનો આદર ભાવ તે સ્પૃહા. ખીજનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય તે ઈર્ષ્યા. ખીજની નિંદા કરવી તે જુગુપ્સા. આ બાર દોષો તપના કલ્મષરૂપ છે. તેથી મનુષ્યે સદા તેનો ત્યાગ કરવો. બ્રાહ્મણુમાં તો ઉત્કૃષ્ટ શુણ્ સ્વભાવિક હોય છે. એમ ભગવાન કહે છે—શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ । શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન ને આસ્તિકતા એ બ્રાહ્મણના સ્વભાવિક ગુણ છે. મહાગુણનો અર્થ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ પણ કરેલો છે. તે લક્ષણુ યુક્ત થઇને પણ બાર દોષ ત્યજવા જોઇએ. નામમહોદધિમાં કહેલ છે કે—મહાન્બ્રહ્મેતિ ચ પ્રોક્તો મહત્ત્વાન્મહતામપિ તત્પ્રાપ્તિગુણસંયુક્તો મહાગુણઃ ક્વતિ સ્મૃતઃ ॥ મહાન્ એટલે બ્રહ્મ કહેવાય છે. કારણ તે મોટાથી પણ મોટું છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાના ગુણ તે મહાગુણ એમ કહેલું છે.

દોષો ત્યાગ કરવામાં હેતુ બતાવે છે—

एकैकमेतै राजेन्द्र मनुष्यं पर्युपासते ।

लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥૧૭॥

અર્થ—હે રાજેન્દ્ર જેમ પારધી મૃગોના છિદ્રોને શોધ્યા કરે છે. તેમ ઉપર કહેલા દોષોમાંના એક એક દોષ મનુષ્યનાં છિદ્રો શોધવાની ધમ્માથી તેમની ઉપાસના કરે છે.

વિવરણુ—મૃગના-હરણુના ।છંદને શોધીને પારધી જેમ તેમનો નાશ કરે છે. તેમ દોષો પણ મનુષ્યની ખામી ખોળી, તેની નિર્બળતાનો લાભ લઈ તેનો નાશ કરે છે. હૈરણ્યગર્ભમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-યથા પાન્યસ્વ કાન્તારે સિંહવ્યાઘ્રમૃગાદયઃ । ઉપદ્રવકરાસ્તદ્વત્ક્રોધાયા દુર્ગુણા નૃગામ્ ॥ જેમ મ્હોટા જંગલમાં સિંહ, વ્યાધ, મૃગ વગેરે મુસાફરને ઉપદ્રવ કરનારા છે. તેમ સંસારમાં મનુષ્યને ક્રોધાદિ દુર્ગુણો ઉપદ્રવ કરનાર છે. હવે નૃશંસ સમકે કહે છે—

સંભોગ સંવિદ્વિષમેધમાનો

દત્તાનુતાપી કૃપણોઽબલીયાન્ ।

વર્ગપ્રશંસી વનિતાં ચ દ્વેષ્ટા

एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥૧૮॥

અર્થ—સંભોગસંવિત્, વિષમ રીતે વૃદ્ધિ પામનાર, આપીને બળનારો, કૃપણ, જ્ઞાન બલ રહિત, ઇન્દ્રિયોની પ્રશંસા કરનાર, સ્ત્રી પર દ્રેષ કરનાર, આ સાત દોષો ક્રોધાદિથી પણ કુર છે.

વિવરણુ—સ્ત્રી વિષય-સંભોગમાં બુદ્ધિવાળો તે સંભોગસંવિત્, જે સંભોગ સંવિદ્વિષમ એવો પાઠ લખ્યો તો એમ અર્થ થાય કે સ્ત્રી સંભોગાદિકની બાબતમાં પુરુષાર્થ બુદ્ધિ હોવાથી દુર્વ્યવસ્થામાં આવી પડેલો, બીજને ઉપદ્રવ કરીને વધનારો તે વિષમ એધમાનઃ અથવા દ્વિષ એધમાનઃ બીજ પ્રાણીઓ પર દ્રેષ કરીને વૃદ્ધિ પામનારો, જે પ્રથમ ધર્મબુદ્ધિથી ધનાદિક આપીને પાછળથી પશ્ચાતાપ કરે કે મેં શા માટે આપ્યું. તે દત્તાનુતાપી, થોડો પણ લાભ થતો હોય તેટલા લોભથી સર્વ પ્રકારનું અપમાન સહન કરે તે કૃપણ, અથવા પ્રાણુનતે પણ ધનનો ખર્ચ ન કરનારો, જ્ઞાનબલ રહિત તે અબલીયાન્, ઇન્દ્રિયોની પ્રશંસા કરનાર તે વર્ગપ્રશંસી. પોતાને આશ્રયે રહેનાર સ્ત્રીનો પણ દ્રેષ કરનાર. આ દોષો ક્રોધાદિથી પણ કુર છે.

હવે જ્ઞાનાદિ આર ગુણો કહે છે—

જ્ઞાનં ચ સત્યં ચ દમઃ શ્રુતં ચ
અમાતસર્યં હ્રીસ્તિતિક્ષાનસૂયા ।
યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ ધૃતિઃ શમશ્ચ
મહાવ્રતા દ્વાદશ બ્રાહ્મણસ્ય ॥૧૯॥

અર્થ—જ્ઞાન, સત્ય, દમ, શ્રુત, અમાતસર્ય, લજ્જા, તિતિક્ષા, અનસૂયા, યજ્ઞ, દાન, ધીરજ, શમ, એ બ્રાહ્મણનાં આર મહાવ્રત છે.

વિવરણ—તત્ત્વના અર્થને સમજવો તે જ્ઞાન. જૂતમાત્રનું હિત કરનાર યથાર્થ લાપણુ તે સત્ય. મનને નિયમમાં રાખવું તે દમ. કોષ ઇન્દ્રિય નીચ્છને પણ દમ કહે છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર વેદાન્તાદિનું શ્રવણ તે શ્રુત. ખીજના ગુણુ જોધને પ્રસન્ન થવું તે અમાતસર્ય, અકાર્ય કરવામાં લજ્જા તે હી, સુખ દુઃખ, માન અપમાન, લાભ હાનિ વગેરે ઢંઢને સહન કરવાં તે તિતિક્ષા. પારકા ગુણો તરફ ભક્તિ તે અનસૂયા. અગ્નિષ્ટોમાદિ મહાયજ્ઞ તે યજ્ઞ. બ્રાહ્મણાદિ સત્પાત્રને યથાશક્તિ ભક્તિ પૂર્વક ધનાદિ આપવું તે દાન. વિપયો પાસે હોય છતાં ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી તેનું નામ ધીરજ. અંતઃકરણની ઉપરામતા એ શમ. બહિઃકરણની ઉપરામતા ને પણ કોષ શમ કહે છે. બ્રાહ્મણના આ આર ગુણો પરમ પુરુષાર્થના સાધક છે.

હવે ગુણુ સ્તુતી કરે છે—

યસ્ત્વેતેભ્યોઽપ્રવસેદ્દ્વાદશેભ્યઃ
સર્વામિમાં પૃથિવીં સ પ્રશિષ્યાત્ :
ત્રિભિર્દ્વાભ્યામેકતો વાવિમુક્તાઃ
ક્રમાદ્વિશિષ્ટા મૌનભૂતા ભવન્તિ ॥૨૦॥

અર્થ—જે પુરુષ ઉપર કહેલા બાર દોષોમાં વજ્રતો નથી. અથવા બાર ગુણોમાં વસે છે. તે આખી પૃથ્વીનું પ્રશાસન કરે છે. પૃથ્વીને પોતાને વશ રાખે છે. ને જે એ બાર દોષોમાંથી એક, બે અથવા ત્રણથી મુક્ત છે. અથવા બાર ગુણોમાંથી એક, બે કે ત્રણ ગુણોનું સેવન કરે છે તે જ્ઞાની થઈને મૌન થાય છે.

હવે દમના દોષો ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—

દમોઽષ્ટાદશદોષઃ સ્યાત્પ્રતિકૂલં કૃતે ભવેત્ ।
 અનૃતં પૈશુનં તૃષ્ણા પ્રાતિકૂલ્યં તમોઽરતિઃ ॥૨૧॥
 લોકદ્વેષોઽભિમાનશ્ચ વિવાદઃ પ્રાણિ પીઢનમ્ ।
 પરિવાદોઽતિવાદશ્ચ પરિભ્રાપોઽક્ષમાધૃતિઃ ॥૨૨॥
 અસિદ્ધિઃ પાપકૃત્યંચ હિંસા ચેતિ પ્રકીર્તિતાઃ ।
 ષતૈર્દોષૈર્વિમુક્તો યઃ સ દમઃ સદ્ધિરુચ્યતે ॥૨૩॥

અર્થ—દમમાં અઠાર પ્રકારના દોષો રહેલા છે. તે દોષ પૂર્વક દમ કરવામાં આવે તો તે પ્રતિકૂલ થાય છે. તે દોષો ગણાવે છે અનૃત, યાડી, તૃષ્ણા, પ્રતિકૂલતા, અજ્ઞાન, અરતિ, લોકદ્વેષ, અભિમાન, વિવાદ, પ્રાણીપીડા, પરિવાદ, અતિવાદ, પરિભ્રાપ, અક્ષમા, અધૃતિ, અસિદ્ધિ, પાપકૃત્ય, હિંસા, આ અઠાર દોષથી રહિત તે દમ કહેવાય છે.

વિવરણ—દમમાં રહેલા અઠાર પ્રકારના દોષ કહે છે અનૃત એટલે જૂઠું, બીજાનાં દૂષણ કહેવા લે યાડી, વિષયોની ઇચ્છા તે તૃષ્ણા, બધાની વિરુદ્ધતા તે પ્રતિકૂલતા, અજ્ઞાન એજ તમ, જે મજે તેટલાથી સંતોષ નહિ પણ ગમે તેમ કરીને વધારે મેળવવાની ઇચ્છા તે અરતિ, સ્ત્રી ભોગમાં પ્રીતિ તે રતિ, લોકોને ઉદ્દેગ થાય એવાં આચરણ કરવાં તે લોકદ્વેષ, કોઈને નમ્યું આપવું નહિ તે અભિમાન, માણસોમાં કલહ

આય એવાં આચરણ કરવાં તે વિવાદ, બીજા માણસની સમક્ષ તેનાં દૂષણો કહેવાં તે પરિવાદ, નકામે પ્રલાપ કરવો તે અતિવાદ, દુઃખનું નકામું ચિંતવન કરવું તે પરિતાપ. દુઃખને સહન ન કરવું તે અક્ષમા, ઇન્દ્રિયોના અપલતા તે અધૃતિ. ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની અસિદ્ધિ તે અસિદ્ધિ, નિષિધ આચરણ તે પાપ કૃત્ય, અવિહિત હિંસા તે હિંસા આ અદાર દોષથી વિમુક્ત જે ગુણો તે હમ એમ સજ્જનો કહે છે.

હવે મદના દોષો કહે છે—

મદોઽષ્ટાદશદોષઃ સ્યાચ્યાગો મવતિ ષડ્વિધઃ ।

વિપર્યયાઃ સ્મૃતા एते दमदोषा उदाहृता ॥૨૪॥

અર્થ—મદના અદાર દોષ છે, અને ત્યાગ ૭ પ્રકારનો છે. મદના જે અદાર પ્રકારના દોષો કહેલા છે તેનાથી ઉગતા ગુણો સત્યાદિ મદનો નાશ કરનારા છે. તેનું વિવરણ ઉપર, દોષનું વિવરણ કરેલું છે એ તેથી ઉલટું સમજ લેવું.

૭ પ્રકારનો ત્યાગ કહે છે—

શ્રેયાંસ્તુ ષડ્વિધસ્ત્યાગસ્તૃતીયસ્તત્ર દુષ્કરઃ ।

તેન દુઃસ્વં તરન્ત્યેવ તસ્મિસ્ત્યક્તે જિતં ભવેત્ ॥૨૫॥

અર્થ—૭ પ્રકારનો ત્યાગ શ્રેયને મારે છે તેમાં ત્રીજો ત્યાગ દુષ્કર છે. ત્રીજા પ્રકારના ત્યાગને જરૂર દુઃખને તરી જાય છે. તે ત્યાગથી સર્વ દૈતનો વિજય કર્યો ગણાય છે.

વિવરણ—ત્રીજા પ્રકારનો ત્યાગ તે કામનાનો ત્યાગ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કારણ કે તેનો ત્યાગ કરવાથી દુઃખકારક દૈતભાવ ટળી જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે દ્વિતીયાદૈ મયં મવતિ । દૈત ભાવથી બચે છે. યત્ર અન્યત્પરયત્યન્યચ્છ્વનોતિ તદન્યં અથ યદ્વત્તત્ત્વ દુઃસમ્ ॥

જ્યાં આગળ અન્ય બુદ્ધિથી જોવામાં આવે છે અને બીજી બુદ્ધિથી સાંભળવામાં આવે છે તે અલ્પ ગણાય છે. અને જે અલ્પ તે દુઃખ-રૂપ છે. આ શ્રુતિ બેદને દુઃખરૂપ ગણે છે. કામનાથીજ બેદ છે તેથી કામનાનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષનું સુખ મળે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—યદા सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ જીવાત્માના હૃદયમાં રહેલી જ્યારે સર્વ કામનાઓ નાશ પામે છે ત્યારે મરણ ધર્મવાળો જીવ અમર થાય છે અને અહીં આ લોકમાંજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યાગપદ્ધતિ વર્ણવે છે—

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वितं ददाति यत् ।

इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्य योगवत् ॥૨૬॥

कामस्त्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।

अप्रमादी भवदेतैः स चाप्यष्ट गुणो मतः ॥૨૭॥

અર્થ—જે યોગ્ય યાચના કરનારને પુત્રો અને ધન આપે છે તે ત્યાગ છે. નિત્ય વૈરાગ્યના યોગથી ઇષ્ટા પૂર્ત એ બીજો ત્યાગ છે. હે રાજા કામનાનો ત્યાગ એ ત્રીજા પ્રકારનો છે. તેનાથી અપ્રમાદી થાય છે. તે અપ્રમાદ પણ આઠ ગુણવાળો છે.

વિવરણ—માગવાવાળા યોગ્ય પાત્રને પુત્રો અથવા ધન આપવું આ એ પ્રકારનો ત્યાગ તે છ પ્રકારના ત્યાગમાં પ્રથમ છે. ઇષ્ટ એટલે શ્રૌત કર્મમાં જે દાન આપવું તે; પૂર્ત એટલે સ્માર્ત કર્મમાં દાન આપવું તે અથવા દેવનિમિત્તે આપેલું તે, ઇષ્ટ અને પિતૃને ઉદ્દેશીને આપેલું તે પૂર્ત એમ પણ કોઈ કહે છે. આ એ પ્રકારનો ત્યાગ તે બીજો છે. અને શુદ્ધ સત્ત્વના પ્રભાવથી સંસાર દોષ રૂપ સમજી ધનાદિનો પરિત્યાગ અને કામનો ત્યાગ એ એ પ્રકારના ત્યાગ તે ત્રીજો

પ્રકારના છે. એમ છ પ્રકારનો ત્યાગ મણાવેલો છે. તે લાગવડે મનુષ્ય અપ્રમાદી થાય છે અપ્રમાદીનો કામ નાશ પામે છે. રાજધર્મમાં કહ્યું છે કે—અપચ્ચાનમલો ધર્મો મલોઽર્થસ્ય નિગૂહનમ્ । અપ્રમાદમલઃ કામો મૂયઃ સગુણવર્ધનઃ ॥ ધર્મનો મલ અપચ્ચાન—નહાઈ ચિંતન છે. ધનનો મલ તેનો સંગ્રહ છે. અને પ્રમાદનો મલ કામ છે. તેનો ત્યાગ કરવાથી ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. જે છ પ્રકારના ત્યાગથી યુક્ત છે તે અપ્રમાદી થાય છે. તે અપ્રમાદ આઠ ગુણવાળો છે.

તે આઠ ગુણો મણાવે છે—

સત્યં ધ્યાનં સમાધાનં ચોદ્યં વૈરાગ્યમેવ ચ ।

અસ્તેયં બ્રહ્મચર્યં ચ તથાસંગ્રહ એવ ચ ॥૨૮॥

અર્થ—સત્ય, ધ્યાન, સમાધાન, તર્ક, વૈરાગ્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અસંગ્રહ આ આઠ અપ્રમાદના ગુણો છે.

વિવરણ—યથાર્થ બોલવું તે સત્ય, ચિંતની કોઈ શુભ આશ્રયમાં તેલની ધાર પ્રમાણે અખંડ પ્રવૃત્તિ તે ધ્યાન, પ્રણવવડે વિશ્વ આદિ પાદોનો ઉપસંહાર કરી સ્વાભવિક સચ્ચિદાનંદ અદિતીય બ્રહ્મમાં સ્થિતિ તે સમાધાન, હું કાશુ છું, કોનો છું, ક્યાંથી આવ્યો છું આદિ વિચાર તે તર્ક, અથવા ચોદ્ય, જોએલા અને સાંભળેલા વિષયની તૃષ્ણાનો લાગ તે વૈરાગ્ય, ચોરી ન કરવી તે અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય એટલે અષ્ટાંગ મૈથુન ત્યાગ. યથા—સ્મરણં કીર્તનં કેલિં વીક્ષણં ગુહ્યભાષણં સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥ એતન્મૈથુનમષ્ટાંગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં બ્રહ્મચર્યમેતદેવાદ્યલક્ષણમ્ ॥ સ્મરણુ, કીર્તન, કીડા, જોવું, ગુપ્ત-ભાષણુ સંકલ્પ, નિશ્ચય, ને ક્રિયાસિદ્ધિ, વિદ્વાનો આ આઠ પ્રકારને મૈથુનનાં અષ્ટાંગ કહે છે. એનાથી વિરૂદ્ધ આઠ પ્રકારનાં આચર તે બ્રહ્મચર્ય. અને અસંગ્રહ એટલે પરિગ્રહ રહિતપણું એ આઠ પ્રકારના ગુણો છે.

દોષોને ત્યજવાનું કહે છે—

एवं दोषा दमस्यो ज्ञास्तान्दमयन्परिवर्जयेत् ।

दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्सचाप्यष्टगुणो मतः ॥२९॥

અર્થ—એ પ્રમાણે દમના જે અદાર દોષો કહેલા છે તે દોષોને પરિત્યાગ કરવાથી પુરૂષ અપ્રમાદી થાય છે. અને સત્યાદિ આઠ ગુણ વાળો અપ્રમાદ કહેલો છે.

સાચની સ્તુતિ કરે છે—

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ऋतमाहितम् ॥३०॥

અર્થ—હે રાજન ! સત્ય સ્વરૂપે થા. સર્વ લોક સત્યને આધારે ટકી રહેલા છે પંડિતો પરલોકોને સત્યમુખ કહે છે મુક્તિ પણ સત્ય-માંજ રહેલી છે.

वैशम्पायन उवाच—वैशम्पायन કહે છે—

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।

एतद्वात्रા કૃતં વિત્તં સત્યમેવ સતાં વરમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—ક્ષેપોની નિવૃત્તિ કરીને આલોકમાં તપ કરવું. એજ વિધાતાએ કરેલ વિત્ત-ધન છે. સાધુઓનું સત્ય એજ ભૂપણ છે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

दोषैरेतैर्वियुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।

एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥३२॥

અર્થ—ઉપર કહેલા દોષથી રહિત અને ગુણથી સહિત થવાથી જેને કેવલ મહાસમૃદ્ધિવાળું તપ કહેવામાં આવે છે તે થાય છે.

બહુ કહેવાથી શું ?—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्तद्वीमि ते ।

एतत्पापहरं शुद्धं जन्म मृत्युजरापहम् ॥૩૩॥

અર્થ—હે રાજેન્દ્ર ! તું જે મને પૂછે છે; તે પાપ હરણુ કરનાર શુદ્ધ; જન્મ, મરણુ ને વૃદ્ધત્વનો નાશ કરનાર છે તે તુને સંક્ષેપથી—ટુંકમાં કહું છું.

તે શું ? તો કહે છે—

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।

अतीतानागतेभ्यश्च मृतश्चेत्स सुखी भवेत् ॥૩૪॥

અર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટ્કું મન તથા ભૂત અને ભવિષ્યથી જે મુક્ત છે તે હે રાજા સુખી થાય છે.

વિવરણુ—પાંચ યાનેન્દ્રિયો ચક્ષુ, શ્રોત્ર ત્વક્, રસના, નાસિકા તેના અનુક્રમે પાંચ વિષયો રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ ને ગંધ તથા છટ્કું મન અને ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળના બનાવોનું ચિંતન એ આઠ પ્રકારના પ્રમાદને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેનાથી જે મુક્ત તે સુખી થાય છે.

એમ કહ્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો.

धृतराष्ट्र उवाच-धृतराष्ट्र-बोलेयो-કહે છે.

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।

तथा चान्ये चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥૩૫॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।

एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥૩૬॥

અર્થ—હે મહાત્મા ઇતિહાસ અને પુરાણ તથા વેદોમાં ૫૨-

માત્રાને બહુ રૂપે કહેલ છે. વળી બીજા ચતુર્વેદીઓ ચાર વેદ (જાણ-વા યોગ્ય વસ્તુ) નું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્રિવેદીઓ ત્રણ વેદનું, દ્વિવેદીઓ બે વેદનું, એકવેદીઓ એક વેદનું પ્રતિપાદન કરનારા છે તથા અનૃત્યવાદીઓ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓમાંથી જે શ્રેષ્ઠ હોય તે મને કહો કે હું જેને બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મનિષ્ઠ જાણું,

વિવરણ—આખ્યાન પુરાણ પંચમે યેષાં વેદાનાં તે આખ્યાનપંચમાઃ । આખ્યાન અને પુરાણ પાંચમાં છે જેમાં તેવા વેદો તે આખ્યાન પાંચમ. છાન્દોગ્યમાં પણ કહે છે કે इतिहास पुराणं पंचमम् ॥ ઇતિહાસ અને પુરાણ એ પંચમ છે. તેમાં અને વેદમાં પરમાત્માનું બહુ રૂપે વર્ણન કરેલું છે. તે વાત ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—કે જ્યારે હું વેદનું અધ્યયન કરતો હતો ત્યારે તેમાંથી મેં અનેક વેદો જાણેલાં છે. તે સર્વમાંથી શ્રેષ્ઠ વેદ કહું છે તે મને કહો. ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિમાં તો સર્વ સ્વત્વિદં બ્રહ્મ આ સર્વ સર્વથા પરબ્રહ્મરૂપ છે. આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ રૂપ છે મુલ્ય એવેદં સર્વમ્ આ સર્વ પુરુષરૂપ છે. ઇત્યાદિક વચ્ચે વડે નામ તથા રૂપાદિક પ્રપંચ કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મા પરમાત્મા રૂપ છે. તેજ સ્થાવર જંગમ જગત્ રૂપે થયા છે. એમ કહે છે. ચતુર્વેદો ચારવેદ કહે છે (૧) શરીર પુરુષ (૨) હૃદય પુરુષ (ચાર વેદાત્મક પુરુષ) (૩) વેદ પુરુષ (કર્મમાં વિનિયોગ કરનારા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો) (૪) મહાપુરુષ. ત્રિવેદીઓ (૧) ક્ષર (કાર્ય) (૨) અક્ષર (કારણ) (૩) ઉત્તમ પુરુષ એમ ત્રણ તત્ત્વને વેદ જણાવે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ક્ષરં પ્રધાનં અમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્મનાવિશતે દેવ એકઃ । પ્રધાન નાશવંત છે અને કૂટસ્થ જીવ અક્ષર છે. તે બન્નેને એક ઇશ્વર યોતાને તાબે રાખે છે. વળી ત્રણ વેદના સમ્યન્ધમાં ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહું છે કે—ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે । ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥ સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર એટલે નાશવંત છે કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે અને ઉત્તમ પુરુષ જે આ બેઉથી બિન્ન છે તે પરમાત્મા કહેવાય છે. દ્વિવેદો કહે છે કે—દ્વેબ્રહ્મણી વેદિતબ્દે શબ્દ

મદ્ય પરં ન વત્ । એ બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે શબ્દ બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ.
 વાચ્ય (અર્થ) તથા વાચક (શબ્દ) તેનો અભેદ સમ્બન્ધ હોવાથી
 આ શ્રુતિમાં શબ્દ બ્રહ્મવડે નામ રૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચ કહેલો છે
 અને પરબ્રહ્મ તેનાથી રહિત છે. એકવેદો પણ કહે છે કે—एक
 वैबानुषष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन । એક પ્રકારેજ દષ્ટિ કરવી; અહીં
 અનેક વસ્તુ કાંઈ પણ નથી. આ રીતે એકજ વસ્તુ વેદ છે ઋક્
 કહેતાં જે ઇશ્વર તેને જોયો જગતથી ભિન્ન માનતા નથી. તે અનૃત્ય
 એટલે બ્રહ્માદૈતવાદીઓ છે તેઓ એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું વેદ નથી
 એમ કહે છે. એક વેદ વાદીઓ બ્યારે સમાધિમાં હોય છે ત્યારે
 અભેદ જુએ છે. પણ વ્યુત્થાન કાળમાં—વ્યવહાર દશામાં દૈત જુએ
 છે ત્યારે અનૃત્ય વાદીઓને બેઉ દશામાં અદૈત ભાવજ હોય છે. આ
 છએમાંથી એવો કાણુ તત્ત્વવેત્તા છે કે જેને હું બ્રહ્મવેત્તા જાણું. આ
 છએ પક્ષોમાં પ્રથમ પક્ષ વિશેષણ, વિશેષ યુક્ત અદૈત પક્ષ છે. બીજો
 સાંખ્યો અને મીમાંસકોનો નિરીશ્વર પક્ષ છે ત્રીજો પક્ષ જીવ, ઇશ્વર
 અને જગત્ એમ ત્રણ ભેદ માનનાર પાતંજલોનો છે. ચોથો પક્ષ કાર્ય
 રૂપે ભેદ અને કારણ રૂપે અભેદને સત્ય માનનારા ઉકુલોમનોનો છે.
 તેઓ કાર્ય રૂપે ભેદને પણ ખરો માને છે અને કારણ રૂપે અભેદને
 પણ સાચો માને છે. સુવર્ણમાંથી બનાવેલાં કડાં કુંડળા આદિ રૂપે
 ભેદ પણ ખરો છે અને સુવર્ણ રૂપે તે બધામાં અભેદ પણ ખરોજ.
 કાર્ય રૂપે જગત્માં ભેદ પણ છે અને કારણ રૂપે બ્રહ્મ જોઈએ તો
 અભેદ પણ સત્ય છે પાંચમો પક્ષ એક વેદનો છે તેમાં કિંચિત બાધ
 કરવા યોગ્ય અનિર્વચનીય એવું વ્યવહારિક દૈત તો છે જ. પરંતુ તે
 દૈત પ્રાપ્તિ બાસિક (થોડા સમયમાં, મટી જનારા રજજીમાં
 પ્રતીત થતા સર્પાદિકની પેઠે ક્ષણવારમાં નાશ પામનાર) નથી પરંતુ
 તે વિદ્યક્ષણ છે. અને છેક મોક્ષ થતાં સુધી અબાધ્ય (મટાડી શકાય
 નહિ તેવું) છે. અનૃત્ય વાદીઓનો છઠ્ઠો પક્ષ છે તે દષ્ટિ સૃષ્ટિ વાદને
 અનુસરનારા છે. જેમ રજજીમાં સર્પ અને માળાની કદંપના કરવામાં

આવે છે તેમજ આત્મામાં પણ જગત અને સ્વમ સમાન સત્તાથીજ કલ્પી કાઢેલાં છે એમ માને છે.

અધ્યારોપણવાદાધ્યાં નિષ્પ્રપંચઃ પ્રપંચયતે । પ્રપંચ રહિત પરમાત્મામાં પ્રથમ જગતનો અધ્યારોપ અને પછી તેનો અપવાદ કરીને, પ્રપંચ રહિત પરમાત્માનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. એ વેદાન્તોક્ત ન્યાય પ્રમાણે પહેલા ચાર પક્ષમાં અધ્યારોપ દષ્ટિદ્વારા વ્યવહારના પારમાર્થિક પશ્ચાતો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. છેવટના પક્ષમાં અપવાદ દષ્ટિ દ્વારા વ્યવહારને મિથ્યા માનવામાં આવ્યો છે. અને એક વેદને માનનારાના મતમાં અનિર્વચનીય એવી વ્યામિશ્ર દષ્ટિ માનવામાં આવી છે. આ રીતે અધ્યારોપ દષ્ટિ, અપવાદ દષ્ટિ, અને વ્યામિશ્ર દષ્ટિ એમ ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિના આધારે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે.

જગત્ત્વં વેદવ્યાસ ઇશ્વરનું પરિણામીપણું દર્શાવતાં કહે છે કે—
આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ॥ પરમાત્મા પોતે પ્રથમ સિદ્ધ હતા તે જગત રૂપે પરિણામ પામ્યા. જે સમયે બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે તે સમયે પરિણામ દષ્ટિની સૂચના કરેલી છે. પરિણામ દષ્ટિનો અર્થ એવો છે કે સોનું જેમ કુંડળ રૂપે પરિણામ પામે છે તેમજ બ્રહ્મ જગત્ રૂપે પરિણામ પામે છે. તેમ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—તદાત્માનં સ્વયમકુલ્લત સત્યં ચાનૃતં ચ સત્યમમવત્ ॥ તે વખત પરમાત્માએ પોતે પોતાના આત્માને જગત્ રૂપે કહ્યો. વળી તે સત્ય કહેતાં જગત અવસ્થા વગેરે તથા રજજી વગેરે અને અસત્ય કહેતાં સ્વમ તથા દોરડીમાં સર્પની બ્રાન્તિ વિગેરે પ્રાતિભાસિક, એમ બન્ને રૂપે પોતે સત્ય (ત્રિકાલા વ્યાપ્ય બ્રહ્મ) જ થયા છે. તેમજ સૃષ્ટિનું વૈચિત્ર્ય બતાવતાં પણ મહર્ષિ વ્યાસ કહે છે કે—આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ હિ ॥ સ્વમ વખતે નિદ્રામાં તથા જાગૃતવસ્થામાં, માયા, ઇન્દ્રિય, ઝાંઝવાનાં પાણી વિગેરે બધીજ પ્રસિદ્ધ અને ત્રિચિત્ર એવી અનેક સૃષ્ટિઓ આત્મામાં જોવામાં આવે છે. તે સર્વ સૃષ્ટિઓ નથી એમ

પણ કહી શકાતું નથી. કારણ કે આપણે તે સૃષ્ટિઓનો અનુભવ કરીએ છીએ. તેમ જ્ઞાન પછી તુરત તેનો નાશ થઇ જાય છે. તેથી તે સત્ય છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. એમજ પરબ્રહ્મમાં પણ વિચિત્ર અને અનિર્વચનીય એવી અનેક સૃષ્ટિ થયા કરે છે. આદિ જગતનું અનિર્વચનીયપણું દર્શાવતાં શ્રુતિ કહે છે કે—કો બ્રહ્મા વેદ ક શ્વ પ્રવોચત્ કુત ભાજાતાકુત इयं विसृष्टिः ॥ તેને સાક્ષાત્ કાણુ જાણે છે ? તેનું પ્રવચન કાણુ કરી શકે છે ? આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ ? તેને કાણે રચી ? અર્થાત્ જગતને કોઇ જાણતો નથી. તેમ તેનું વર્ણન પણ કોઈ કરી શકતો નથી આનું નામ વ્યામિશ્ર દષ્ટિ છે.

હવે ભગવાન બાદરાયણુ નીચેના સૂત્રમાં અપવાદ દર્શિનું વર્ણન કરે છે—આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥ શ્રુતિ કહે છે કે પરમાત્મા ચૈતન્ય રૂપે રહેલા છે અર્થાત્ રૂપાન્તરથી રહિત નિર્વિશેષ રૂપ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે સ યથાસૈધવચનોડનન્તરોડવાણ્યઃ કૃત્સ્નો રસઘન ઇવૈવં વા અરેડયમાત્માનન્તરોડવાણ્યઃ કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘન ઇવ ॥ (બૃહદારણ્યક) તે સિંધાલુણનો કટકો જેમ બહારના તથા અંદરના ભાગમાં લવણ રૂપજ હોય છે. તેમ પરમાત્મા પણ બહાર તથા અંદર એમ સર્વ ઠેકાણે ચૈતન્ય ધનજ છે. પાણીમાં સિંધાલુણનો કટકો નાખ્યો હોય તો તે જેમ પોતાના ઉપાદાન કારણબૂત પાણીમાં ઓગળી જાય છે અર્થાત્ તેમાં સમાઇ જાય છે. તેમ ન હોય તો લોટાના પાણીમાં બીજું પાણી નાંખવાથી જેમ તેમાં વધારો થાય છે તેમજ સમુદ્રાદિના પાણીમાં પણ વધારો થવો જોઇએ. પરંતુ એવો વધારો થતો નથી. કેમકે તે કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ એમ ઉભય રૂપથી રહિત કેવળ રસતી તન્માત્રારૂપે પાણીમાં રૂપરૂપ દેખાય છે. એમજ કાર્ય કારણાત્મક ઉભય રૂપથી રહિત આ પ્રપંચ પણ સમાધિમાં કેવળ પરબ્રહ્મ રૂપેજ જણાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણુ દષ્ટિ રૂપે મનુષ્યોને પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવા માટે ભગવાનુ વેદબ્રાહ્મણે શારીરક સૂત્રમાં વિવેચન કર્યું છે અને તેનો વિસ્તાર સંક્ષેપ શારીરકમાં આ પ્રમાણે છે—

આરોપદષ્ટિરપવાદકદષ્ટિરેવ

વ્યામિશ્રદષ્ટિરિતિ દષ્ટિવિભાગમેનમ્ ।

સંગ્રહ સૂત્રકૃદયં પુરુષં મુમુક્ષું

સમ્યક્ પ્રબોધયિતુમ્મુત્સહતે ક્રમેણ ॥

અર્થ—સૂત્રકાર ભગવાન્ વેદવ્યાસ મુમુક્ષુ પુરુષને પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવા માટે આરોપ દષ્ટિ, અપવાદ દષ્ટિ અને વ્યામિશ્ર દષ્ટિ એમ ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિ કહેવાનો ક્રમવાર આરંભ કરે છે.

આરોપદષ્ટિમુદિતા પરિણામદષ્ટિ-

દ્વૈતોપશાન્તિરપવાદકદષ્ટિરન્ત્યા ।

મધ્યે વિવર્તેવિષયા દ્વયમિશ્રદષ્ટિ-

વ્યામિશ્રદષ્ટિરધરોત્તરભૂમિભાવાત્ ॥

અર્થ—આરોપ દષ્ટિનેજ પરિણામ દષ્ટિ કહેલી છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને તે દષ્ટિદ્વારા પરબ્રહ્મને પ્રપંચાત્મક રૂપે જાણવા તે. છેલી અપવાદદષ્ટિ કહેલી છે. એમાં સર્વ દ્વૈત ભાવની શાન્તિ થઈ જાય છે. અને અદ્વૈત એવા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને મધ્ય ભાગમાં આરોપ તથા અપવાદ એમ બન્ને દષ્ટિએથી મિશ્ર એવી વ્યામિશ્ર દષ્ટિ કહેલી છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મમાં પ્રથમ જગતનો આરોપ કરવામાં આવે છે. અને પછી તુરંતજ તેનો અપવાદ કરવામાં આવે છે. આમ ઉભય વિચારાત્મક હોવાથી તે વ્યામિશ્ર દષ્ટિ કહેવાય છે. તેમાં આરોપ દષ્ટિ અધમ, વ્યામિશ્ર દષ્ટિ મધ્યમ અને અપવાદ દષ્ટિ ઉત્તમ કહેવાય છે.

તત્વાવેદકમાનદષ્ટિરધમા તત્ત્વક્ષતિર્મધ્યમા

તત્ત્વમચ્યુતિવિભ્રમક્ષતિકરી તન્નાન્ત્ય દષ્ટિર્મતા ।

જીવેકસ્વમુદ્ધમેદગતિતો વ્યામિશ્રદદિદિષા મિમા તત્ર ચ પૂર્વ પૂર્વે દૃષ્ટ્વોર્ધ્વલઘ્વિધર્મવેત્ ॥

અર્થ—આરોપ દષ્ટિ પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણે દ્વારા બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનારી હોવાથી અધમ છે કારણ કે તે અવિવેકાદિકથી ભરપૂર એવા સાધારણ પુરુષોથી જણાય તેવી, પુરુષાર્થમાં અનુપયોગી, અનર્થ કરનારી, અને દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થને સત્ય જણાવનારી છે. વ્યામિશ્રદદિષ્ટિ પ્રપંચના સત્યપણાનો નાશ કરનારી હોવાથી મધ્યમ ગણાય છે. કારણ કે તે જગતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરે છે. વળી બ્રહ્મ વિચાર કરવામાં ઉપયોગી એવી તે વિવર્તદષ્ટિ વિવેક તથા શમ દમાદિ વાળા પુરુષોને આધારે રહેલી છે. પરંપરાએ મોક્ષમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. તથા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. અપવાદ દષ્ટિ ઉત્તમ ગણાય છે. કારણ કે તે પ્રપંચનું સત્યપણું દૂર કરનારી છે, બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી વિવર્તદષ્ટિનો નાશ કરનારી છે. ઉત્તમ વિવેકી પુરુષનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. દૈત માત્રના ભ્રમને દૂર કરીને સાક્ષાત્ મોક્ષના સાધન રૂપ છે. તેને લીધે નિરતિશય આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માને જણાવનારી છે. તે દષ્ટિઓમાં વ્યામિશ્રદદિષ્ટિના બે ભેદ છે. એક એક જીવવાદી અને બીજો બહુ જીવવાદી. એક જીવવાદીઓ કહે છે કે હું એકજ સર્વ કાર્યો અને કારણોનો સાક્ષી છું. અવિદ્યાથી મુક્ત, અમુક્ત, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, અનેક જીવ અનેક ઇશ એમ કદાપી કાઢેલું છે. આ જગત્ અનેક રૂપે જોવામાં આવે છે. અને મને એકને જ્ઞાન થવાથી તે સર્વ જગત્ પાત્રું શાન્ત પડી જાય છે. ત્યારે બહુ જીવવાદીઓ કહે છે કે જીવો અસંખ્ય થાય છે અને તેઓ ક્રમે કરીને મુમુક્ષુઓ થાય છે. અને સંસારમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પણ અનાદિ અને અનન્ત છે. આ ત્રણે દષ્ટિમાંથી પૂર્વ પૂર્વ દષ્ટિનો જેમ લય થતો જાય તેમ તેમ પછીની દષ્ટિનો લાભ થતો જાય છે.

પારિણામ દ્વિમુપમૃદ્ય પુમાન્ વિવિવત્તત્ત્વ વિવર્તમતિમ્ ।

ઉપમૃદ્ય તામપિ પદાર્થધિયા પરિપૂર્ણદૃષ્ટિમુપસર્પતિ સઃ ॥

અર્થ—વિવેકી પુરુષ પરિણામ દૃષ્ટિને લય કરીને પછી વિવર્ત દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે. અને તત્ત્વ વસ્તુના જ્ઞાનથી તે વિવર્ત દૃષ્ટિને પણ લય કરીને પરિપૂર્ણ દૃષ્ટિને અર્થાત્ શુદ્ધ એવા તત્ત્વ અને ત્વ પદાર્થોના નિશ્ચય કરીને પ્રપંચ રહિત એવી પરબ્રહ્મ રૂપી અભેદ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે.

અથ શબ્દસૂચિતમુમુક્ષુરિમં સ્વલુદૃષ્ટિમેદમુદિતક્રમતઃ ।

ઉપદૌકતે વિગલિતાસ્વિલધીરવતિષ્ઠતે નિજમહિમ્નિ તતઃ ॥

અર્થ—અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા એ સૂત્રમાં રહેલ અથ શબ્દનો અર્થ સાધન ચતુષ્ઠય પછી એમ કરેલો છે. એટલે તેનાથી સૂચિત વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ગુણ સંપન્ન અવસ્થાધિકારી મુમુક્ષુ પુરુષ ઉક્ત ત્રણે દૃષ્ટિને ક્રમવાર પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે આરોપ દૃષ્ટિ ઉલ્લંઘીને વિવર્ત દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે તેની પ્રપંચાત્મક સર્વ બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને તે પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે.

પરિણામ इत्यथ विवर्त इति बहवोऽहमेव च मुमुक्षुरिति ।

परिपुष्कलं च परमं पदमित्यवगत्य तिष्ठति महिम्नि निजे ॥

અર્થ—મુમુક્ષુ પુરુષ પ્રથમ સૃષ્ટિ સમર્થક વાક્યો એટલે યતોવાં હિમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે । જેથી આ સર્વ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. એન જાતાનિ જીવન્તિ । જેના વડે ઉત્પન્ન થએલાં જીવે છે. આવાં વાક્યો ઉપરથી એમ વિચાર કરે છે કે જેમ ધડા, કુંડાં, કથરોટ, હાલ્લાં, લોટકા વગેરેમાં ઉપાદાન કારણ માટી છે. તેમ બ્રહ્મ પણ આ

જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. એમ સમજીને બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ કરે છે. પરંતુ તે પછી જ્યારે સર્વ સિલ્લિદંત્રણ । નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । આ સર્વ બ્રહ્મ રૂપજ છે. તેના વિના બીજું નાના પ્રકારનું કાંઈ નથી. વાચારમણો વિકારો નામધેય મૃતિકૈવ સત્યમ્ । વાણી વડે જે નામ બોલાય છે તે વિકાર રૂપ છે. પરંતુ એક માટીજ સત્ય છે વિગેરે નિષેધ વાક્યો એટલે બ્રહ્મ જગત રૂપ નથી એવાં વાક્યોના અર્થનું અવલોકન કરે છે. ત્યારે સૃષ્ટિ પ્રતિપાદક વાક્યો વિવર્ત રૂપે એટલે છીપમાં જેમ રૂપાનો મિથ્યા ભ્રમ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં જગતનો મિથ્યા ભ્રમ થયો છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મમાં જગતની આરોપ શુદ્ધિ કર્યા વિના વિવર્ત શુદ્ધિનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કારણ કે જેને વિષે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય તે વસ્તુમાંજ તે વસ્તુનો નિષેધ કર્યો હોય તોજ તેનું મિથ્યાપણું સ્પષ્ટ સમજાય છે. એટલા માટે પ્રથમ બ્રહ્મમાં પ્રપંચની આસક્તિ રૂપ આરોપ શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. એ પરબ્રહ્મથી પ્રપંચ વિવર્ત રૂપે પરિણામ પામે છે એવી શુદ્ધિ કર્યા વિના શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તેથી પરિણામ અને વિવર્ત એ બંને દષ્ટિના જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી પ્રથમ તે બંને દષ્ટિઓ દર્શાવેલી છે. તેમાં વિવર્ત શુદ્ધિના એક જીવવાદ અને બહુ જીવવાદ એવા બે બેદ છે, તે બંનેને યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી મુમુક્ષુ આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે.

પરિણામધિયો વિવર્તધીરપવાદાત્મતયા વ્યવસ્થિતા ।

સકલદ્વયમર્દિનોં ધિયં પ્રતિ સારોપગિરાઽભિધીયતે ॥

અર્થ—છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન અને રજજીમાં સર્પનું જ્ઞાન થાય તે વિવર્ત શુદ્ધિ; પરબ્રહ્મજ જગત રૂપે થયા છે એવી પરિણામ શુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે. અને દ્વૈત માત્રનો નાશ કરનારી અપવાદ દષ્ટિ (બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ નથી એવી દષ્ટિ) વિવર્ત દષ્ટિનો એટલે બ્રાન્તિનો નાશ કરે છે.

સમયવ્યતિમિથ્રરૂપતાં મજતે તેન વિવર્તયોરિયમ્ ।

પરિણામમુદાક્ષતે સ્થિતકલ્મષધોસ્તુ વિવર્તતામ્ ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો સંસાર છે એવી આરંભની આરોપ દષ્ટિ વડે અને બ્રહ્મ પ્રપંચ રહિત શુદ્ધ તત્ત્વ રૂપ છે એવી અંતની અપવાદ દષ્ટિ વડે મિત્ર હોવાથી વિવર્ત દષ્ટિ વ્યામિત્ર દષ્ટિ કહેવાય છે. પરંતુ આદિ અને અંતની દષ્ટિઓમાં મિત્ર ભાવ નથી. કારણ કે જ્યારે આરંભની દષ્ટિ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો આરોપ કરે છે ત્યારે અપવાદ દષ્ટિ દ્વૈતભાવનો નિષેધ કરીને એક બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે.

કૃપણધોઃ પરિણામમુદાક્ષતે સ્થિતકલ્મષધોસ્તુ વિવર્તતામ્ ।

સ્થિરમતિઃ પુરુષઃ પુનરીક્ષતે વ્યપગત દ્વિતીયં પરમં પદમ્ ॥

અર્થ—કૃપણ શુદ્ધિવાળો પુરુષ પરિણામ દષ્ટિથી જુએ છે. અર્થાત્ જેની શુદ્ધિ પ્રપંચથી વિરક્ત થઈ નથી એવો પુરુષ આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મનું સત્ય પરિણામ છે હું પણ વસ્તુતાએ કર્તા ભોક્તા છું. તેનીજ આરાધના કરીને તેની કૃપાથી શ્રેયને પામીશ. એમ જાણે છે. અને જેની શુદ્ધિના પાપ ક્ષીણ થયાં છે એવો પુરુષ સંસારથી વિરક્ત થઈને બ્રહ્મ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને, સંસારને વિવર્ત રૂપે જાણે છે. શ્રવણ તથા મનનથી જેની શુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે એવો પુરુષ અપવાદ દષ્ટિ વડે જેમાંથી સર્વ દ્વૈતભાવ ટળી ગયો છે એવા શુદ્ધ પરમપદને જાણે છે.

પુરુષભેદવજ્ઞાત્ ત્રિવિધા ભવેત્ સ્થિત કલ્મષધોરપિ મધ્યમા ।

જગદનેકમુદુશ્ચુમીક્ષતે પુરુષ એકતરો ન તથેતરઃ ॥

અર્થ—શુદ્ધિ દોષનો નાશ કરનાર મધ્યમ શુદ્ધિ એટલે વિવર્ત શુદ્ધિ ઉત્તમ મધ્યમ ને કનિષ્ઠ એવા અધિકારના ભેદને લઈને અતેક

પ્રકારની થાય છે. જગતમાં અનેક શ્રવણાદી અનેક અધિકારી શ્રવણે માને છે ત્યારે ખીજે પક્ષ એકજ શ્રવણે અધિકારી માને છે.

इति तु केचिदुच्यन्ति महाधियस्तदपि संभवतीति न दुष्यति ।

इह तु सूत्रकृताथ गिरोदितः पुरुष एकविधस्त्रिविधो न तु ॥

અર્થ—બિન બિન દષ્ટિના બિન બિન અધિકારીઓ છે. આમ કેટલાએક મહા બુદ્ધિશાળી કહે છે. પરંતુ તે વાત સંભવતી નથી. કેમકે તેમ કહેવામાં દોષ આવે છે. ભગવાન સૂત્રકાર વેદવ્યાસેજ અચાતા બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા ॥ એ પ્રથમ સૂત્રમાં અથ શબ્દથી મુમુક્ષુ એવો એકજ પુરુષ અધિકારી કહ્યો છે. ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો નથી.

तिसृषु भूमिषु तस्य च तिष्ठतः क्रमवशात्स्वयमुत्तमभूमिका ॥

समुपसर्पति तत्र च तिष्ठतः स उपशाम्यति कारणकार्यधीः ॥

અર્થ—અધિકારી પુરુષ ત્રણેય દષ્ટિને અનુભવ કરે છે. અને ક્રમે ક્રમે પોતાની ઉત્તમ ભૂમિકામાં જાય છે. ત્યાં સ્થિતિ કર્યા પછી તેની કાર્ય કારણ રૂપી બુદ્ધિ નાશ પામી જાય છે.

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ॥

त्रयमपेक्ष्य दशात्रितयंविना नहि घटामुषयान्ति कदाचन ॥

અર્થ—બ્રહ્મને વિષે જગતનો આરોપ કરનારાં તથા નિષેધ કરનારાં શ્રુતિ વચનો તથા સૂત્રકાર અને જ્ઞાપ્યકારની વાણી; એ ત્રણેની દષ્ટિ એકજ અધિકારીમાં હોઈ શકે. કેમકે એક અધિકારીની ત્રણ અવસ્થા વિના ઉક્ત વ્યવસ્થા કોઈ પણ રીતે ધટી શકે નહિ.

सनत्सुजात उवाच—सनत्सुजातयोऽद्या—કહે છે.

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वેदास्ते बहवोऽभवन् ।

सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥૩૭॥

અર્થ— હે રાજેન્દ્ર ! એક બ્રહ્મ વેદના-જાણુવા લાયકના-અરાનથી તારે ધણાં વેદ-જાણુવાની કલ્પના કરવી પડે છે-સત્ય તો એકજ છે. અને કોઈ વિરલ હોય છે- ૩૭.

વિવરણ—જે સ્વાભાવિક સચ્ચિદાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સ્થિત થએલ છે તેજ બ્રાહ્મણ છે. એ સિદ્ધ કર્યા પછી તેનાથી જુદું સર્વ અરાન સ્વરૂપ છે તે બતાવે છે. એક વેદનું-જાણુવા લાયક રૂપ અને જનિદં રૂપ. જાણુવા યોગ્ય રૂપ તે વેદ. અર્થાત્ એક અદ્વિતીય સંવિદ્ રૂપને જાણુવું તે. તે એક બ્રહ્મ સ્વરૂપના અરાનથી ઋગાદિ વેદો બહુ થયા. અત્ર રૂગાદિ વેદો તેની સિદ્ધિને માટે વિચાર કરે છે. એમ વેદ વાખ્યાન થયું. અથવા સદ્ભાવને જે સાધે છે તે વેદ, જે જાણુવાના સાધન રૂપ થાય છે તે વેદ, અગર, વેદને આધીન આત્મ લાભ થાય છે તે વેદ, બ્રહ્મને આત્મ રૂપ સમજાવવામાં જે હેતુ તે વેદ, વિદ્ વિચારણે વિદ્ સત્તાયામ્ વિદ્ જ્ઞાને, વિદ્લૃ લાભે, આટલા ધાતુના અર્થો છે. તેથી વેદો એમ કહેવાય છે. તો વેદ એક સ્વરૂપ છે એમ કેમ કહેવાય, તો જવાબ આપે છે સત્યજ્ઞાનમનનંતં બ્રહ્મ ॥ બ્રહ્મ સત્ય-જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપ છે. એમ શ્રુતિ કહે છે. તેથી સત્ય એક સ્વ-રૂપ બ્રહ્મના અરાનથી બહુ વ્યાખ્યાન કરેલ છે. સર્વ વેદો તેના દર્શનમાં હેતુ છે. હે રાજા તું એમ જાણી સત્ય બ્રહ્મમાં સ્થિર થયો છે ? કોઈકજ સત્યમાં સ્થિર થાય છે.

ઉપર કહ્યા મુજબ અનેક પક્ષો કહ્યા પછી સિદ્ધાન્ત પક્ષ બતાવે છે. એક બ્રહ્મજ વેદ છે. તે સત્ય એટલે ત્રણે કાલમાં અબાધિત છે. તેને જાણુવા સારી બીજાં ધણાં બ્રહ્મ ઉપાસ્ય તરીકે કલ્પવામાં આવેલ છે. છેવટ સત્ય વસ્તુને સમજાવતી વખત શ્રુતિ પોતેજ તેનું અબ્રહ્મપણું પ્રતિપાદન કરે છે. યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુ મનો મતમ્ । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદ્યદિદમુપાસતે ॥ જેને મન વિચારી શકતું નથી, પણ મન જેના વડે વિચાર કરી શકે છે તેજ તું બ્રહ્મ જાણુ. પણ જેની

તું ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી. આ રીતે વેદમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. પણ તેને કોઈકજ સમજે છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરવી એ દુર્ઘટ વાત છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે આ જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તુચ્છેનાડમ્ભવિહિતં ચદાસોત્ તમસસ્તન્મહિનાડજાયતૈકમ્ ॥ જે તુચ્છવડે-માયાવડે ઢંકાએકું છે તે અજ્ઞાનના મહાત્મ્ય વડે એક અનેક થાય છે અર્થાત્ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ ન જણાયાથી પ્રપંચરૂપે જણાય છે.

ફરીને પણ મારાં વચનો સાંભળ—

य एनं वेद तत्सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ।

दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेव प्रवर्तते ॥૩૮॥

અર્થ—જે એને (પરમાત્માને) જાણે છે તે સત્ય. નિત્ય દાન કરનારાઓ બુદ્ધિમાન માને છે. પણ દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞો તો લોભથી કરવામાં આવે છે. ૩૮.

શા માટે એમ કરવામાં આવે છે ને ન કરે તો શું થાય તે સાંભળ—

सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पा वितथाभवन् ।

ततः कर्म प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात् ॥૩૯॥

અર્થ—સત્યથી પડેલા લોકોના સંકલ્પો પણ વ્યર્થ હોય છે. તેઓ સત્યને જાણતા નથી તેથી તેમનાં યજ્ઞાદિક કર્મો પણ વિસ્તાર વાળાં થાય છે. ૩૯.

વિવરણ—સત્ય જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મથી વ્યુત થએલા, જેમણે સ્વાભાવિક બ્રહ્મ જામ ત્યાગી દીધો છે એવા અનાત્મવિદો-દેહનેજ આત્મા માનનારાઓના સંકલ્પો વ્યર્થ થાય છે. સત્યાદિ સ્વાભાવિક સંકલ્પ સિદ્ધ થતા નથી. તેથી તેઓ યજ્ઞાદિક કર્મોનોજ વિસ્તાર કરે છે. આ સર્વ થવામાં મુખ્ય હેતુ પરમાત્મ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. જ્યાં

સુધી આત્મા એજ પરમાત્મા છે એમ જાણતો નથી, ત્યાંસુધી આ જીવ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણ તાપથી ઘેરાઈને, રાગાદિ મગ્ગરથી આમથી તેમ ખેંચાતો અને મોહને વશ થએલો અસત્ય સંકલ્પરૂપ સ્વર્ગ, પથ્યુ, અન વગેરેમાં તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોમાં અથડાય છે.

જે મનુષ્યને પોતાના પરમાનંદ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોતું નથી તેને દુઃખ અનંદ-સાંસારિક સુખોની અભિલાષા થાય છે. તેથી જ્વોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ॥ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી યજ્ઞન કરવું. એ વેદવચનનો આશ્રય કરીને સંસારી સુખોની આશાથી યજ્ઞ કરવા મંડી પડે છે. પણ પરમાત્માનું જ્ઞાન થયા પછી તો ઇતદ્વુચ્ચા બુદ્ધિમાન્ સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ॥ હે ભારત તે જ્ઞાનને જાણીને બુદ્ધિમાન્ કૃતકૃત્ય થાય છે. એમ ગીતાનું વચન છે.

હવે બ્રાહ્મણનું લક્ષણ કહે છે—

વિદ્યાદ્બહુ પઠંતં તુ बहुवागिति ब्राह्मणम् ॥

य एव सत्यान्नापैति, स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥૪૦॥

અર્થ—બહુ ભણનારા બ્રાહ્મણને બહુ વેદાધ્યન કરનાર જાણવેઃ અને જે સત્યથી ચલાયમાન ન થાય તેને તારે બ્રાહ્મણ જાણવો. ૪૦

વિવરણ—બહુ ભણેલા બ્રાહ્મણને તારે પંડિત સમજવો. પણ તે યથાર્થ બ્રાહ્મણ નથી. ત્યારે મુખ્ય બ્રાહ્મણ કોને માનવો ? તો કહે છે કે—જે સમ્યક્અનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સદા સ્થિર રહે છે. કદિ ચલાયમાન થતો નથી તેનેજ તારે બ્રાહ્મણ જાણવો ખીજાને નહિ. શ્રુતિ પણ બ્રહ્મ જાણનારનેજ બ્રાહ્મણ કહે છે. મૌનં ચામૌનં ચ નિર્વિવાદ્ય બ્રાહ્મણઃ સ બ્રાહ્મણઃ ॥ અને જે બ્રાહ્મણ મૌન, અમૌન અને નિર્વિદ્ય છે તેજ બ્રાહ્મણ છે. વળી વિપાપો વિરજોઽવિચિકિત્સો બ્રાહ્મણો ભવતિ ॥ પાપ રહિત, રજ રહિત અને સંશય વિનાનો બ્રાહ્મણ થાય

છે. જો તે એ પ્રમાણે થાય તો તેને અત્તસિદ્ધિ થાય છે. બેદ જાણનારને તે સિદ્ધિ થતી નથી.

છન્દાંસિ નામ દ્વિપદાં વરિષ્ઠ

સ્વચ્છન્દયોગેન ભવન્તિ તત્ર ।

છન્દો વિદસ્તેન ચ તાનધીત્ય

ગતા હિ વેદસ્ય ન વેદ્યમાર્યાઃ ॥૪૧॥

અર્થ—હે મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ મૂતરાણ્ડ ! પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વેદો સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. તેથી મનુષ્યો હંદવેત્તા થઈ શકે છે. એટલે પછી વેદોને જાણીને આર્યો પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પ્રપંચને જાણતા નથી.

ત્રિવરણ—વેદો સ્વતંત્રતાથી પરમાત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ શ્રુતિ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ ॥ સર્વ વેદો જે પદનું પ્રતિપાદન કરે છે. તથા સ્મૃતિ વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદઃ ॥ સર્વ વેદોવડે હું જ જાણવા યોગ્ય છું. વેદના કર્મકાંડના અર્થજ્ઞાનમાં જેમ બીજાં કર્મો જાણવાની જરૂર છે, તેમ જ્ઞાન કાંડમાં બીજાં કર્મો જાણવાની દરકાર પડતી નથી, તેને માટે એક શ્રુતિ છે કે તદ્દૈતત્તદ્યન્તૃષ્ઠિર્વામદેવઃ પ્રતિષેદેહં મનુરમવં સૂર્યધેતિ ॥ ઋષિ વામદેવે પરમાત્માનાં દર્શન કર્યા પછી જાણ્યું કે હું મનુ હતાં, સૂર્ય હતાં. આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલું અજ્ઞાન અને સર્વાત્મપણું સાથેજ અનુભવાય છે. જીવાત્માને જેવું અજ્ઞાન થાય છે કે પુરતજ જીવાત્મા સકલ વિશ્વરૂપ બની જાય છે. માટે પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથીજ મનુષ્યો હંદવેત્તા થઈ શકે છે. કેવળ કર્મ માત્રના જ્ઞાનથી હંદવેત્તા થઈ શકતા નથી. આર્યલોકો તેવા હંદવેતાની પાસે જન્મને જો અધ્યયન કરે છે તો તેઓ પણ બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

ન્યારે આ રીતે બ્રહ્મને જાણી શકાય છે ત્યારે “અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ” ‘યતો વાચો નિર્વાર્જન્તે, અપ્રાપ્ય મનસા સહ’

તેં જે જાણ્યું તેનાથી બ્રહ્મ અન્ય છે, નથી જાણ્યું તેથી પર છે. જેને પ્રાપ્ત થયા વિના મન અને વાણી પાછાં ફરે છે એ શ્રુતિઓના વિરોધ થશે એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે.

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं

यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—ઋગાદિ વેદોની મધ્યે કોઈ વેદ પરમાત્માને જાણ્યો નથી. વેદવડે સંવિદ્વરૂપ પરમાત્મા કે પ્રપંચ પણ જાણી શકાય તેમ નથી. જે સંવિત્વરૂપને જાણે છે તે આ સર્વને જાણે છે ને જે પ્રપંચને જાણે છે તે સત્ય-પરમાત્માને જાણ્યો નથી.

વિવરણ—વેદો શબ્દવૃત્તિથી પરમાત્માને જાણ્યો નથી પણ લક્ષણાવૃત્તિથી જાણાવે છે માટે વેદો ધર્મ-પરમાત્માના સ્વરૂપને સમજતા નથી. તેમ સંસાર મિથ્યા હોવાથી તેને પણ વેદો જાણ્યો નથી. ચેતનરૂપ પરમાત્માને જે જાણે છે તે સર્વને જાણે છે. કેમકે આ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપ છે. જગતને જાણનારો બહિર્મુખ હોવાથી તે સત્યને જાણી શકતો નથી.

શંકા કરે છે કે-વેદ વડે જ્યારે પરમાત્મા કે સંસાર જાણી શકાતા નથી ત્યારે વેદનો શો ઉપયોગ ? તેના જવાબમાં કહે છે કે—

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं

न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेदं

ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥૪૩ ॥

અર્થ—જે વેદોને જાણે છે તે વેદ-પ્રપંચને-જાણે છે. એ રીતે વેદને જાણનારા તે-પરમાત્માને-જાણતા નથી. અને વેદો પણ તેને જાણતા નથી. તો પણ જે બ્રાહ્મણો વેદવિદ્ થાય છે તે વેદવડે પરમાત્માને જાણે છે.

—વિવરણ—જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદને જાણે છે, તે પણ અનાત્મવિદ્ છે. કારણ કે પ્રપંચને ભિન્ન ભુએ છે ત્યારે એમ કહેવામાં આવે કે જેમ તે પ્રપંચને જાણે છે તેમ પરમાત્માને પણ જાણશે તો જવાબ આપે છે કે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમ સમજી શકાય તેમ નથી. કારણ કે તે મન અને વાણી વડે સમજી સમજાવી શકાય તેમ નથી. જ્યારે એમજ છે તો પછી ઉપનિષદ્ સમ્યન્ધી બ્રહ્મ કેમ કહેવાય છે ? તો કહે છે કે જો કે બ્રહ્મ મન વાણીને અવિષય છે. તથાપિ વેદોવડે સંવિત રૂપ પરમાત્મા જાણી શકાય છે. કારણ કે વેદના મર્મને સમજનારા બ્રાહ્મણો વેદના પ્રતિપાદનના પ્રકારને સમજે છે.

જે ચેતન સર્વમાં પ્રત્યક્ષ આત્મારૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તે વેદોને-પ્રમાણોને તથા પ્રમાણુ સિદ્ધ પ્રમેયને જાણે છે. પણ પ્રમાણો જાને જડ હોવાથી પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણી શકતાં નથી. તેમ પ્રમાણો વડે જાણનારા પ્રમાતાઓ પણ પરમાત્માને સમજી શકતા નથી કારણ શ્રુતિ કહે છે કે—*ધોત્રસ્ય શ્રોત્રં તસો મનો યદ્વાચોહ વાચં સઠ પ્રાણસ્ય પ્રાણશ્ચક્ષુષશ્ચ-ક્ષુરિતિ ॥* તે કાનનો કાન, મનનું મન, જે વાણીની વાણી, તેજ પ્રાણનો પ્રાણ અને આંખોની આંખો છે. કાન વિગેરે તેની ઋતાથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ટુંકામાં મન વાણી પરમાત્માને જાણી શકતાં નથી તો પણ પાઠ, અર્થ અને અનુધાનથી વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું. ઇત્યાદિક વેદોનાં પ્રમાણથી પરમાત્માને જાણે છે જેનું ચિત્ત યજ્ઞાદિથી શુદ્ધ થયું હોય છે તેઓજ લક્ષણાવૃત્તિ વડે પરમાત્માના સ્વરૂપને સમજે છે.

જ્યારે બ્રહ્મ મન વાણીનો વિષય નથી ત્યારે વેદો તેનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરે છે ? તેના જવાબમાં કહે છે કે—

યામાંશ્ચભાગસ્થ તથા હિ વેદા

યથા હિ શાસ્ત્રા ચ મહીરૂઢસ્ય ।

સંવેદનેઽપ્યેવમથામનન્તિ

તસ્મિન્હિ નિત્યે પરમાત્મનોઽર્થે ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—જેમ બીજનો ચંદ્ર બતાવવામાં ઝાડની શાખા કારણ થાય છે તેમ વેદો પણ અવિનાશી, પરમાત્માના સંવેદનને માટે કારણભૂત છે.

વિવરણ—જ્યારે કોઇને બીજનો ચંદ્રમા બતાવવો હોય છે ત્યારે ચંદ્રકળાની નજદીક જે ઝાડ હોય તેની શાખા બતાવવામાં આવે છે. પછી તેની પાસે રહેલ ચંદ્રની કળા બતાવવામાં આવે છે. આને શાસ્ત્રમાં “ શાખાચંદ્ર ન્યાય ” કહે છે. તેમ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાવતું હોય ત્યારે પ્રથમ શ્રુતિઓનો બોધ કરવામાં આવે છે શ્રુતિનો બોધ થયા પછી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. એક શ્રુતિ કહે છે કે—
તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ ॥ હું તમને ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછું છું. બીજી શ્રુતિ કહે છે કે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । મનની સાથે વાણી પરબ્રહ્મને પહોંચતી નથી. આ બે શ્રુતિઓમાં વિરોધ દેખાય છે પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. એ શ્રુતિઓ તો બ્રહ્મનું અનિર્વચનીયત્વ દર્શાવે છે. સોયં દેવદત્તઃ । ‘ તે આ દેવદત્ત છે ’ એ વાક્યમાં તે એટલે પ્રથમ દીકરો દેવદત્ત અને આ એટલે વર્તમાન કાળમાં દેખાતો દેવદત્ત. તેમાંથી ભૂતકાલ અને વર્તમાન કાલ બાદ કરતાં દેવદત્ત એકજ છે. તેમ તત્ત્વમસિ । તે તું છે એ મહાવાક્ય પણ ભાગ ત્યાગ લક્ષણા વડે સ્વરૂપનો જ બોધ કરે છે.

જે એ પ્રમાણે વેદના આત્મ પ્રતિપાદન પ્રકારને જાણે છે અને જાણીને કહે છે તે પણ બ્રાહ્મણ છે. એ વાત કહે છે—

અભિજાનામિ બ્રાહ્મણ -

મારૂંયાતારં વિચક્ષણમ્ ।

एवं योऽभिविजानाति

સ જાનાતિ હિ પરં હિ તત્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—વેદ પ્રતિપાદન કરનાર વિચક્ષણ વ્યાખ્યાતાને હું બ્રાહ્મણ જાણું છું, જે આ રીતે વેદના પ્રતિપાદનને સમજે છે તેજ પરબ્રહ્મને જાણે છે.

વિચરણ—જે પુરૂષ ઉપદ્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા ક્રમ, અર્થવાદ, અને ઉપપત્તિ એ છ લિંગ પ્રમાણે તાત્પર્યાર્થને સમજાવે તેવી રીતે વાક્યોનું વિવેચન કરે. અને સાંભળેલ અર્થનું મનન કરવામાં કુશળ હોય તે નિદિધ્યાસન કરીને અપરોક્ષ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે અમ્રવેત્તા પુરૂષ સર્વ સંશય રહિત પરંતત્ત્વને જાણે છે. જે પંડિતાઈ અને મૂર્ખાઈ બેઉના અભિમાનને છોડી દે છે તેજ બ્રાહ્મણ છે.

માટે જે પુરૂષ સત્યનિષ્ઠ છે તેજ બ્રાહ્મણ છે તેથી તે વિષયને યશ થતો નથી તે વાત કહે છે—

नास्य पर्येषणं गच्छेत्

प्रत्यर्थिषु कदाचन ।

अविचिन्वन्निમં वेदे

ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—આત્માનું સુખ કદિ પણ વિષયોમાં ખોળી શકાતું નથી. જે એ વિષયનો સંપ્રહ કરતો નથી તે વેદમાં-ઉપનિષદનાં-મહાવાક્યના શોધ પછી તે પ્રભુને-આત્માને જાણે છે.

વિચરણ—વિષયાથેન્દ્રિયાણ્યેવ દેહોઽહંકાર એવ ચ । બાહ્યા આમ્યા-
ન્તરા ઘોરાઃ શત્રવો યોગિનઃ સ્મૃતાઃ ॥ વિષયો અને ઇન્દ્રિયો; દેહ અને
અહંકાર તે બાહ્ય હો કે અંદર હો; પણ યોગીના એ ભયંકર શત્રુઓ
છે માટે તે આત્માના પ્રતિપક્ષ છે. તેથી આત્માને ઇચ્છનાર શબ્દાદિ
વિષયોને ખોળવા તત્પર થતો નથી. જે જિજ્ઞાસુ પોતાના અંતઃકરણમાં
વિષય વાસનાનો સંચય કરતો નથી. તે ઉપનિષદમાં કહેલ તત્ત્વમસિ
વાક્યમાં સમજવેલ પ્રત્યગાત્માને જાણે છે. અથવા એમ પણ અર્થ
કરી શકાય કે આત્માને, પ્રતિપક્ષ ભૂત જે દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરે
તથા તેના ધર્મ જે અનાત્મ છે, તે રૂપે સમજવો નહિ. દેહ, ઇન્દ્રિયો
વિગેરે અનાત્મ-જડ છે એમ સમજી, આત્મા તે સર્વનો સાક્ષી ચેતન
રૂપ છે એમ વિચાર કરી તત્પદ તથા ત્વં પદનું શોધન કર્યા પછી આ
પ્રમાતાદિના સાક્ષી પરમાત્માને જાણે છે.

તૂર્ણીં ભૂત ઉપાસીત

ન વેચ્છેન્મનસા અપિ ।

અભ્યાવર્તત બ્રહ્માસ્મૈ

બહુનન્તરમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—તૂર્ણીભૂત યર્ધ-સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કરી આત્માની
ઉપાસના કરે અને મનવડે પણ કશી ઇચ્છા કરે નહિ. એવા
સંન્યાસીને માટે બ્રહ્મ અભિમુખ થાય છે. પછી તે ભૂમાને-પરમા-
ત્માને-પામે છે.

વિચરણ—સર્વ વિષયનો પરિત્યાગ કરવાથીજ આત્મ દર્શનની
સિદ્ધિ થાય છે. માટે સર્વ કર્મને છોડી દઈને-આત્મા સિવાય સર્વનો

પરિત્યાગ કરીને કેવલ બની આત્મલોકનીજ ઉપાસના કરે. તેવા તૂણીશૂન બ્રહ્મણને માટે અપૂર્વાદિ લક્ષણ મુક્ત બ્રહ્મ અભિમુખ થાય છે—દર્શન આપે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે યમેવૈષ વૃણતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણતે તનૂં સ્વામ્ । જે કુમુદુ એને—સ્વાત્માને—શ્રવણ મનનાદિથી બાજે છે. તે પુરૂષવડે આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અથવા જે પરમાત્મા અધિકારી ઉપર આચાર્ય મૂર્તિમાં રહિ દયા કરે છે. તે ગુરૂ કૃપા પાત્ર રૂપ અધિકારીવડે આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેનો—જિજ્ઞાસુનો આ આત્મા પોતાનું આનંદ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. પછીથી તે અપાર આત્મસ્વરૂપને પામે છે.

મુનિ પણ તેનેજ કહે છે—

મૌનાદિ મુનિર્ભવતે

નારણ્યવસનાન્મુનિઃ ।

અક્ષરં તં તુ યો વેદ

સ મુનિશ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—મૌન રાખવાથી પુરૂષ મુનિ થતો નથી તેમ જંગલમાં વસવાથી પણ મુનિ ગણાતો નથી. પણ જે અક્ષરને—પરમાત્માને જાણે છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે.

વિવરણ—કેવળ (વાસના છોડી) મૌન રાખનાર પુરૂષ મુનિ કહેવાય છે. અથવા કેવળ વાણીનું મૌન રાખવાથી કે જંગલમાં વસવાથી અગર ધ્યાન માત્ર કરવાથી પુરૂષ મુનિ કહેવાતો નથી. પણ જે પુરૂષ હું પરમાત્મા રૂપ છું એમ સાક્ષાત જાણે છે તે મુનિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ॥ એનેજ—પરમાત્માનેજ જાણીને મુનિ થાય છે હુંકામાં કહેવાની મનલય એ છે કે સંન્યાસી અને યોગી કરતાં જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે.

વૈયાકરણ પણ તેજ છે—
 સર્વાર્થનાં વ્યાકરણ—
 દ્વૈયાકરણ ઉચ્યતે ।
 તન્મૂલતો વ્યાકરણ

વ્યાકરોતીતિતત્તથા ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—સર્વ અર્થોને-વિષયોને પ્રકટ કરનાર હોવાથી વૈયાકરણ કહેવાય છે. તે મૂલમાંથી-અલ્પમાંથી વ્યાકરણ-(નામ ૩૫) પ્રકટ થાય છે તે સર્વને પ્રકટ કરે છે.

વિવરણ—જ્ઞાની સર્વજ્ઞ હોય છે તેથી તે સર્વ વિષયોને પ્રકટ કરી શકે છે. સર્વ વિષયોને પ્રકટ કરવાથીજ તે વૈયાકરણ કહેવાય છે. શબ્દના એક દેશને પ્રકટ કરવાથી વૈયાકરણ થવાતું નથી. સર્વ અર્થોનું વ્યાકરણ કરવાથી વૈયાકરણ થવાય છે એટલે શું ? તો કહે છે કે સર્વનું મૂળ અક્ષર છે. કારણ કે સર્વ નામ ૩૫ પ્રપંચ તે અક્ષરમાંથી થએલ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિચ્ચ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ॥ આત્માએ જીવ રૂપે પ્રવેશ કરીને નામ રૂપને પ્રગટ કર્યા, માટે અલ્પજ્ઞ સાક્ષાત્ વૈયાકરણ છે. વિદ્વાન-જ્ઞાની પણ તે અલ્પને પ્રકટ કરે છે. માટે તે પણ વૈયાકરણ છે.

સર્વજ્ઞ પણ તેજ છે—

પ્રત્યક્ષદર્શી લોકાનાં
 સર્વદર્શી ખવેન્નરઃ ।

સત્યે વૈ બ્રહ્મણિ તિષ્ઠં—

સ્તદ્વિદ્વાન્સર્વવિદ્ભવેત્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ જોનારો મનુષ્ય સર્વ દર્શી થાય છે.

તેમ વિદ્યાન સત્ય બ્રહ્મમાં સ્થિર થાય-આશ્રય કરે તો સર્વવિદ્ય થાય છે.

વિવરણ—જે આ બૂરાદિ લોકોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે તે સર્વ દર્શી નર સર્વ રૂપ પરમાત્માને જુએ છે. તે પછી સસાદિ લક્ષણ-વાળા બ્રહ્મમાં મનને સ્થિર કરે છે તે પોતાના આત્માનેજ બ્રહ્મ રૂપે જાણે છે માટે તેજ સર્વજ્ઞ છે. અનાત્મ દર્શી નહિ.

જ્ઞાનાદિષુ સ્થિતોઽપ્યેવં

ક્ષત્રિય બ્રહ્મ પश्यति ।

वेदानां चार पूर्वेषु

चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય ! એ રીતે જ્ઞાનાદિમાં સ્થિર થએલો બ્રહ્મને જુએ છે. વેદાન્ત વિચારની પણ તેમાં જરૂર છે. તો તે પણ હું તને કહું છું.

વિવરણ—હે રાજ જ્ઞાનાદિમાં સ્થિર થનારો પુરૂષ એકાએક જ્ઞાનમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી. જેમ મોટા મહેલ પર પગથીઆના ક્રમથી ચડાય છે. તેમ જ્ઞાન શિખરે પણ ક્રમથીજ પહોંચાય છે. નૃસિંહ તાપનીય ઉપનિષદમાં નિમ્ન રીતે સોપાન ક્રમ કહેલો છે (૧) ઓત (૨) અનુસાતૃ (૩) અનુસા અને (૪) અવિકલ્પ એમ ચાર રીતે છે તેનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—ઓતત્ત્વં કારણવ્યાપ્તિ. કાર્યે ચદ્વન્મૃદો ઘટે । સર્વં બ્રહેતિ તન્નિષ્ઠા જાનતે પરિણામતઃ ॥ **અર્થ—**કાર્યમાં કારણની જે વ્યાપકતા તે ઓત કહેવાય છે. જેમ ઘડો એ માટીનું કાર્ય છે. તેથી ઘડા રૂપ કાર્યમાં; કારણ રૂપ મૃતિકા વ્યાપ્ત છે તેમજ પરબ્રહ્મ પણ વિષનું કારણ હોવાથી જગતમાં વ્યાપક છે. તે વાત તેના પરિણામથી સમજાય છે. કાર્યસ્થાસમસત્ત્વં ચત્કારણે સમુદીરિતમ્ ।

તદનુજ્ઞાત શબ્દાર્યો મરો વારિવિવર્તનમ્ ॥ અર્થ—કારણમાં કાર્ય અસમ સત્તાથી રહે તેનું નામ અનુજ્ઞાત કહેવાય છે. જેમ જળ એ કાર્ય છે. તે મરીચિકા-મૃગજળ ૩૫ કારણમાં સમસત્તાથી રહેલું નથી, પણ વિષમ સત્તાથી રહેલું છે. જ્યાં ઝાંઝવાનાં જળ હોય ત્યાં પાણી હોયજ નહિ. એટલે કારણ ૩૫ મૃગ વારિમાં પાણી હોતું નથી. તે જ રીતે અહિંમાં જગત વિષમ સત્તાથી રહેલું છે. અર્થાત્ અહિંમાં જગત નથી. એતન્નિષ્ટાસ્તતો મૂત્વા જગન્મિથ્યેતિ જાનતે । અનુજ્ઞાયાં જગતુચ્છં શશશંગાદિવન્મતમ્ ॥ અર્થ—ત્યાર પછી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિષાવાળો થઈને જગતનું મિથ્યાપણું જાણે છે. અને અનુજ્ઞામાં જગતને શશલાનાં શીંગડાં જેવું તુચ્છ માને છે. અર્થાત્ સંસાર મિથ્યા છે ત્રણે કાળમાં છેજ નહિ. એવં સોપાનરીત્યૈવ મૂમિત્રિતયલંઘનત્ । અવિકલ્પં પરં યત્તદહં બ્રહ્માસ્મિ નિર્ભયમ્ ॥ અર્થ—એ રીતે સોપાન-પગ-થીઆ-ની રીતથી ત્રણ બુમિનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ‘ જે નિર્ભય પર-બ્રહ્મ છે તે હું છું ’ એવું અવિકલ્પ જ્ઞાન થાય છે.

इति श्री सनत्सुजातीयभाष्ये यति मुकुन्दाग्रमेणानुवादितो
गुर्जरभाषायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

ૐ

तत्सत्परमात्मने नमः

तृतीयोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्र पूछેછે.

सनत्सुजात यदिमां परार्थी

ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाय ।

परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां

प्रब्रूहि मे वाक्यमेवं कुमार ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે સનત્સુજાત ! તમે આ અનેક રૂપવાળી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ સમ્બન્ધી કથા કહી છે. પુનઃ હે કુમાર ! સંસારમાં દુર્લભ એ ઉત્તમ કથા તમે મને કહો.

વિવરણ—તમેજ બ્રહ્મ સમ્બન્ધી કથા કહી છે. તો તેનાં સાધન પણ તમેજ કહેવો જોઈએ.

सनत्सुजात उवाच—सनत्सुजात બોલ્યા—કહે છે.

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं

यन्मां ब्रह्मस्यાભવક્રમેણ રાજન્ ।

बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या

विद्या हि सा ब्रह्मचयेण लभ्या ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે રાજન્ તમે આવેશ વડે મને જે પૂછો છો તે બ્રહ્મ એમ ઉતાવળ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. બુદ્ધિમાં મનનો લય

કર્તા પછી જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે વિદ્યા કહેવાય છે અને તે બ્રહ્મચર્યથીજ મળે છે.

વિવરણ—સત્સુખત કહે છે હે રાજન! તમે બહુ આવેશમાં આવી જઈને અતિ આગ્રહથી બ્રહ્મવિદ્યા સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરો છો. પણ તમારા જેવા ઉતાવળા માણસથી પરબ્રહ્મ જણાય તેવું નથી. ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિમાં મનનો લય થયા પછી એક અપૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કર્યા છતાં પણ સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મન જ્યારે લય પામે ત્યાં જ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે વખત બ્રહ્મનોજ વિચાર આવે છે. તેનું નામ બ્રહ્મ વિદ્યા. એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારી વિદ્યા બ્રહ્મચર્યથીજ પ્રાપ્ત થાય છે,

આદ્યાં વિદ્યાં વદસિ હિ સત્યરૂપાં

યા પ્રાપ્યને બ્રહ્મચર્યેણ સદ્ગિઃ ।

યાં પ્રાપ્યેનં મર્ત્યમાવં ત્યજન્તિ

યા વૈ વિદ્યાગુરુવૃદ્ધેષુ નિત્યા ॥ ૩ ॥

અર્થ—તમે કહો છો કે-સત્ય રૂપ આદિ વિદ્યા મને કહો. જે વિદ્યા સજ્જનો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને પ્રાપ્ત કરે છે. તે વિદ્યા નિત્ય ગુરુઓના ઘરમાં રહે છે. જેને પ્રાપ્ત કરી માણસો મરણ ભાવને છોડી દે છે.

બ્રહ્મચર્યથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી બ્રહ્મચર્યના વિચારન માટે—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછેછે—

બ્રહ્મચર્યેણ યા વિદ્યા

શક્યા વેદિતુમક્ષસા ।

તત્કથં બ્રહ્મચર્યં સ્યા—

દેતદ્વિદ્વન્બ્રવીહિ મે ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે વિદ્વાન ! બ્રહ્મચર્ય વડે જે વિદ્યા સહજે મેળવી શકાય તેવી છે તે બ્રહ્મચર્ય કેવા પ્રકારનું છે તે મને કહો.

એ રીતે પૂછવાથી—

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાત ઓલ્યા—

આચાર્ય યોનિમિદ્ યે પ્રવિશ્ય

ભૂત્વા ગર્ભં બ્રહ્મચર્યં વદન્તિ ।

ઇહૈવ તે શાસ્ત્રકારા ભવન્તિ

વિહાય દેહં પરમં યાન્તિ સત્યમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેઓ આચાર્યના ઘરમાં નિવાસ કરી, ગુસ્તી સેવા કરતા બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તેને બ્રહ્મચર્ય કહે છે. એ રીતે કરનારા આ લોકમાં પંડિત-જ્ઞાની થાય છે. અને શરીર છોડ્યા પછી પરમ સત્યને-બ્રહ્મને પામે છે.

અસ્મિલ્લોકે વિજયન્તીહ કામા—

ન્બ્રાહ્મીં સ્થિતિમનુતિતિક્ષમાણાઃ ।

ત આત્માનં નિર્હરન્તીહ દેહા—

ન્મુઝાદિષીકામિવ ધારભાવાત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—આ લોકમાં બ્રહ્મ સ્થિતિને માટે જેઓ તિતિક્ષાને હમેશાં સહન કરે છે. તે આ લોકમાં આજ મનુષ્ય શરીરમાં સર્વ કામનાઓને છૂટી લે છે. અને ધૈર્યથી મુંજ નામે ધાસમાંથી જેમ

રળીનો ગર્ભ કાઢવામાં આવે છે તેમ દેહમાંથી આત્માને તેઓ જુદો પાડે છે.

વિવરણુ—સત્વગુણી પુરુષો પરબ્રહ્મની સ્થિતિ મેળવવાને માટે સુખ દુઃખ વિગેરે દ્વંદ્વોને સહન કરીને સર્વ કામનાઓનો પરાજય કરે છે. દોરી વણનારો પુરુષ જેમ મુંજ નામના ઘાસની સળીમાંથી ગર્ભને બહાર કાઢે છે, તેમ વિવેકી પુરુષ ધીરજથી; આત્મા શરીરથી જૂદો છે એમ જાણે છે. એ વાતને પુષ્ટિ આપતાં શ્રુતિ કહે છે કે—
અજુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ ॥ તં સ્વાચ્છરીરાત્મ-
વહેન્મુજાદિવેષીકાં ધૈર્યગ તં વિદ્યાચ્છુકમમૃતમ્ ॥ અર્થ—મનુષ્યોના હૃદયમાં અંગુકા જેવડા પ્રત્યક્ ચૈતન્ય રૂપ પરમાત્મા સદા રહેલા છે. તે આત્માને પોતાના શરીરમાંથી જૂદો પડે—જણે. જેમ મુંજ નામક ઘાસમાંથી ગર્ભને ધીરજથી પૃથક્ કરવામાં આવે છે તેમ. તે જૂદા પાડેલા આત્માને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણે.

પાંચમા શ્લોકમાં ‘ આચાર્ય યોનિ ’ આચાર્યને કારણ કહેલ છે. શરીરની ઉત્પત્તિમાં માતા પિતા કારણ છે. તેનાથી જૂદા આચાર્ય કવી રીતે કારણ થાય ? એ શંકાના જવાબમાં કહે છે કે—

શરીરમેતૌ કુરુતઃ પિતા માતા ચ ભારત ।

આચાર્યતસ્તુ યજ્જન્મ તત્સત્યં વૈ તથામૃતમ્ ॥૭॥

અર્થ—હે ભારત ! માતા પિતા તો આ શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આચાર્યથી જ જન્મ થાય છે તે તો સત્ય અજરને અમર છે.

વિવરણુ—માતા પિતા જે શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે તે આત્મા ના સ્વરૂપનો જન્મ નથી. જે માતા પિતાના બે શરીરથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દેહ તો મિથ્યા છે. પણ આચાર્ય બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ

આપીને જે જન્મ આપે છે તે તો સચ્ચિદાનંદ અદ્વય રૂપ છે. માટે તે પરમાર્થ બૂત છે. તે અમૃત અર્થાત્ વિનાશ રહિત છે માટે આચાર્યજી જનયિતા-ઉત્પન્ન કરનારા કારણુ રૂપ-છે શ્રુતિ કહે છે કે—ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ પરંપારં તારયસિ ॥ તમેજી અમારા પિતા છો. જે અમેને અવિદ્યા રૂપ સમુદ્રની પાર અપુનરાવૃત્તિ લક્ષણુ વાળા મોક્ષમાં પહોંચાડો છો. આપસ્તમ્બ કહે છે. સ હિ વિદ્યા તસ્તં જનયતિ તચ્છ્રેષ્ઠં જન્મ શરીરમેવ માતાપિતરૌ જનયતઃ ॥ તે-આચાર્ય વિદ્યાથી તેને ઉત્પન્ન કરે છે તેજી શ્રેષ્ઠ જન્મ છે માતાપિતા તો શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

માટે પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આચાર્યને આધીન છે તેથી—

સ આવૃણોત્યમૃતં સંપ્રયચ્છં—

સ્તસ્મૈ ન દુષ્ટેત્કૃતપસ્ય જાનન્ ।

ગુરું શિષ્યો નિત્યમભિવાદયીત

સ્વાધ્યાયમિચ્છેચ્ચ સદાપ્રમત્તઃ ॥

અર્થ—તે-આચાર્ય પૂર્ણાનંદ અમૃતને આપતા દ્રૌત રૂપ ભય-માંથી રક્ષણુ કરે છે, માટે આચાર્યનો કદિ દોષ કરવો નહિ. શિષ્યે ગુરુને નિત્ય પ્રણામ કરવા અને સદા સાવધાન થઈને સ્વાધ્યાય (વેદાન્ત શ્રવણાદિ) ની ઇચ્છા કરવી.

વિવરણુ—આચાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જન્મ મરણુને ઢાંકે છે. માટે શિષ્યે કદિ પણ આચાર્યનો દ્રોહ કરવો નહિ. ગુરુ કદિ હલકામાં હલકું કામ બતાવે તો પણ શિષ્યે નિરાભિમાન-પણાથી કરવું. ગુરુનું કામ કરતાં પરિશ્રમ પડે તો પણ ક્રોધ કરવો નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે—યસ્ય દેવે પરા મક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતાહ્યર્થા પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ જેની જેવી દેવમાં ભક્તિ છે તેવીજ ગુરુમાં હોય તો તે

મહાત્માને એ કહેલા અર્થ પ્રકાશે છે—સમન્નય છે. માટે જિજ્ઞાસુમાં અપૂર્વ ગુરુ લક્ષિત હોવી જોઈએ. તેમાંજ તેનું કલ્યાણ છે.

હવે ચાર પાદવાળું બ્રહ્મચર્ય કહે છે—

શિષ્યવૃત્તિક્રમેણૈવ

વિદ્યામાપ્નોતિ યઃ શુચિઃ ।

બ્રહ્મચર્યવ્રતસ્યાસ્ય

પ્રથમઃ પાદ ઉચ્યતે ॥ ૯ ॥

અર્થ—આચાર્યની સેવાનો જે પ્રકાર બતાવ્યો છે તેને અનુસરી ક્રમથી સાયંપ્રાતઃ લિક્ષા માગી લાવી જે પવિત્રતાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે તે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો પ્રથમ પાદ કહેવાય છે.

બીજો પાદ કહે છે—

યથા નિત્યં ગુરૌ વૃત્તિ—

ગુરુ પત્ન્યાં તથા ચરેત્ ।

તત્પુત્રે ચ તથા કુર્વન્

દ્વિતીયઃ પાદ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જેવી હમેશાં ગુરુમાં વૃત્તિ છે-લક્ષિત છે તેવીજ ગુરુની પત્નીમાં રાખે. અને તેમના પુત્ર સાથે પણ ગુરુ સમાનજ વ્યાપાર કરે. એ બ્રહ્મચર્યનો બીજો પાદ કહેવાય છે.

આચાર્યેનાત્મકૃતં વિજાન—

ઙ્ઞાત્વાચાર્યં ભાવિતોઽસ્મીત્યનેન ।

યન્મન્યતે તં પ્રતિ હૃષ્ટબુદ્ધિઃ

સ વૈ તૃતીયો બ્રહ્મચર્યસ્ય પાદઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—આચાર્યે વિદ્યા દાન આપવા રૂપ જે ઉપકાર કર્યો હોય તેને બરાબર જાણે. આમણેજ મારો અહાતત્વ રૂપ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરાવ્યો છે. એમ માની મનથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માને એ અહાયર્યનો ત્રીજો પાદ છે.

ચોથો પાદ કહે છે—

આચાર્યાય પ્રિયં કુર્યાત્
પ્રાણૈરપિ ધનૈરપિ ।

કર્મણા મનસા વાચા

ચતુર્થઃ પાદ ઉચ્યતે ॥૧૨॥

અર્થ—કર્મ, મન, વાણી, ધન અને પ્રાણ વડે પણ આચાર્ય માટે બહુ થવું હોય તો કરવું. એઅહાયર્યનો ચોથો પાદ કહેવાય છે.

હવે વિદ્યાના ચાર પાદ કહે છે—

કાલેન પાદં લભતે તથાયં
તથૈવ પાદં ગુરુયોગતથ્થ ।

ઉત્સાહયોગેન ચ પાદમૃચ્છે—

ચ્છાસ્ત્રેણ પાદં ચ તતોભિયાતિ ॥૧૩॥

અર્થ—એ અહાયારી વિદ્યાના એક પાદને કાળે કરીને મેળવે છે. તેમજ એક પાદને ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરે છે. એક પાદ ઉત્સાહ યોગથી મેળવે છે એક પાદ શુદ્ધિ બૈભવથી લબ્ધ કરે છે અને એક પાદ શાસ્ત્ર વડે મેળવે છે.

વિવરણ—જે કે આ શ્લોકમાં કમ કહેલો નથી. કમ આ પ્રમાણે છે. વિદ્યાભ્યસન કરનારો અહાયારી વિદ્યાનો પ્રથમ પાદ ગુરુ

પાસેથી મેળવે છે. બીજા પાદ પોતાની બુદ્ધિની વિશેષતાથી (ઉત્સાહથી) મેળવે છે. ત્રીજા પાદ બ્યારે કાળે કરી બુદ્ધિ પાકે છે ત્યારે મેળવે છે. ચોથા પાદ શાસ્ત્ર વડે (સહ અધ્યાયીઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી) મેળવે છે. કહ્યું છે કે—આચાર્યાત્પાદમાદત્તે પાદં શિષ્યઃ સ્વમેષયા । કાલેન પાદમાદત્તે પાદં સમ્રાજ્યચારિભિઃ ॥ અર્થ ઉપર આવી મયો છે.

જ્ઞાનાદિની ફલ સિદ્ધિ આચાર્યના સાનિધ્યથી થાય છે—

જ્ઞાનાદયો દ્વાદશ યસ્યરૂપ—

મન્યાનિ ચાક્ષાનિ તથા બલં ચ ।

આચાર્યયોગે ફલતીતિ ચાહુ—

બ્રહ્માર્થયોગેન ચ બ્રહ્મચર્યમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—જે પુરૂષના પ્રથમ કહેલા જ્ઞાનાદિ બાર ગુણો છે, તથા છ પ્રકારનો ત્યાગ વગેરે બીજાં અંગો તેમજ ધર્મ પાલન કરવાનું સામર્થ્ય એ આચાર્યના યોગમાં ફળે છે બ્રહ્મની એકતાનો અનુભવ બ્રહ્મચર્યથી ફળે છે.

વિવરણ—આચાર્યના ઉપદેશથીજ જ્ઞાનાદિ બાર ગુણો તથા આસનનો વિનય, પ્રાણનો જય વગેરે અંગોને ધર્મ પાલનનું બળ ફલ આપે છે. શ્રુતિ કહે છે કે આચાર્યવાન્પુરુષો વેદ ॥ ગુરુવાળો પુરુષ જાણે છે. ને બ્રહ્મચર્ય બ્રહ્માર્થ યોગથી ફલે છે.

જે શ્લોકોવડે બ્રહ્મચર્યની સ્તુતિ કરે છે—

एतेन ब्रह्मचर्येण देवो देवत्वमाप्नुवन् ।

ऋषयश्च महाभार्गा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥૧૫॥

एतेनैव स गंधर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।

एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अन्हाय जायते ॥१६॥

અર્થ—એ બ્રહ્મચર્ય વડે દેવો દેવત્વને પામ્યા છે. બ્રહ્મચર્યથીજ મહાભાગ્યશાળી ઋષિયો થયા છે. બ્રહ્મચર્યવડે ગન્ધર્વો અને અપ્સ-રાઓ રૂપને પામ્યાં છે. બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથીજ સૂર્ય દિવસને માટે ઉદય પામે છે.

એકજ બ્રહ્મચર્ય અનેક પ્રકારનાં ફલોને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે—

आकाङ्क्षार्थस्य संयोगा—

द्रसमेदार्यिनामिव

एवं ह्येतत्समाज्ञाय

तादृग्भावं गता इमे ॥१७॥

અર્થ—જેમ ચિંતવેલી વસ્તુ આપનાર ચિન્તામણિ નામની પારાની ગોળીની પ્રાર્થના કરવાથી ચિંતવેલી વસ્તુનો લાભ થાય છે. તે વખત મનુષ્યના મનમાં જેવી ભાવના થાય છે, તે પ્રમાણે દેવો પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને તે તે પ્રકારના-ભાવ-શક્તિને પામ્યા છે.

વિવરણ—બ્રહ્મચર્યમાં આવા પ્રકારની શક્તિ છે માટેજ આ-ચાર્યકુલમાં વાસ કરીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ગુરૂકુલમાં રહી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.

જ્ઞાનના પુરૂષાર્થથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા થાય છે? કે કર્મથી થાય છે? એવી શંકાનું સમાધાન આપતાં કહે છે કે—

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति

लोकाज्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।

ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं

न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्था ॥૧૮॥

અર્થ—હે ક્ષત્રિય ! તે મનુષ્યે કર્મોવડે નાશવંત લોકોને જીતે છે. અને વિદ્વાનો નિત્યજ્ઞાનથી આત્મજ્યોતિને પામે છે. તે જ્ઞાનને પામવાનો બીજો માર્ગજ નથી.

વિવરણ—હે રાજા વેદોક્ત સકામ કર્મ કરવાથી તે કર્મકં પુરૂષો પિતૃ વગેરે લોકને પામે છે. જે લોકો નાશ પામી જનારા છે. કર્મથી અનન્ત આત્મલોક-પરમપદ પ્રાપ્ત થતું નથી, ત્યારે કઈ રીતે આત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ? તેના જવાબમાં કહે છે. જ્ઞાનથી તે જ્યોતિર્ષપ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાન સિવાય પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો માર્ગ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે તમેવં વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા ભિષ્તેડયના' इति ॥ તે આત્માને જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને ઓળંધી જાય છે. તે જ્ઞાનને માટે બીજો માર્ગજ નથી. અન્ય શ્રુતિ પણ કહે છે કે ક્ષતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ । જ્ઞાન વગર મુક્તિ મળતી નથી. માટે બનતાં સુધી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જરૂર છે.

વિદ્વાન્ જ્ઞાનવડે જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મ કેવા પ્રકારનું દેખાય છે એ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી—

धृतराष्ट्र उवाच-धृतराष्ट्र-કહે છે—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो

कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा

यद्ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वा-

न्कયંરૂપં તદદ્યુતમક્ષરં પરમ્ ॥૧૯॥

અથ—ન્યાં વિદ્યાનુ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મસ્વરૂપને જુએ છે તે શુક્લ-
ધોળું કે લાલ જેવું, અથવા કૃષ્ણ-કાળું, કે ધૂસર અથવા પિંગળા
રંગ જેવું પ્રતીત થાય છે, તે અવિનાશી પરબ્રહ્મનું કેવું સ્વરૂપ છે તે
મને કહેા.

વિવરણ—વિદ્યાનુ યોગી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના હૃદ-
યમાં ધ્યાન કરે છે. કહ્યું છે કે તૂર્ણોભૂત ઉપાસીત ન ચેદ્રેન્મનસાધિ-
ત્ત્વમ્ । ઉપાવૈત્તેત્ત્વ તદ્વદ્વ્ય અન્તરાત્મનિ વિશ્રૂતમ્ ॥ ઉપાસના કરનાર સાધકે
વાણી વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરીને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી.
ઉપાસના વખતે મનવડે પણ વ્યાપાર કરવો નહિ; અને અંતરાત્મામાં
વાસ કરીને રહેલા તથા શાસ્ત્રમાં સાંભળેલા પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી.
તે ઉપાસના વખતે હૃદયની અંદર નાડીના અનેક રંગના માર્ગ નજરે
પડે છે. તેને લીધે તેને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું જણાય છે.
મોક્ષ સાધનના માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો જોવામાં આવે છે. એમ
શ્રુતિ કહે છે. તસ્મિન્ શુક્લમુત નીલમાહુઃ પિંગલં હરિતં લોહિતં ચ ।
અથ પંથા બ્રહ્મણા હાવિત્તસ્તેનૈતિ બ્રહ્મવિત્પુણ્યકૃતૈજસશ્ચ ॥ મુમુક્ષુઓ ઉપા-
સના કરતી વખતે હૃદયાકાશમાં શ્વેતવર્ણનું, શ્યામવર્ણનું, અમ્બિકા
જવાલા જેવા વર્ણનું, લીલાવર્ણનું અને રાતા વર્ણનું એમ જોવામાં
આવતા અનેક જાતના રંગનું વર્ણન કરે છે. પરન્તુ વસ્તુતાએ વિચાર
કરતાં એ બધા મુમુક્ષુ વગેરે કદથી ભરપૂર નાડીઓના વર્ણો છે.
કંઈ પરબ્રહ્મના વર્ણ-રંગ નથી. તેથી ઉપાસકોને ઉપાસના વખતે જે
ભિન્ન ભિન્ન વર્ણના માર્ગો દૃષ્ટિએ પડે છે તે બધા બ્રહ્મવિદ્યાના
માર્ગથી ભિન્ન માર્ગ છે. અને તે બ્રહ્માદિક લોકની પ્રાપ્તિ કરાવનારા
છે. પણ તેથી કંઈ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. બ્રહ્મ માર્ગ તો તેથી
ભિન્નજ છે. તે માર્ગમાં સર્વ પ્રકારની ઇષ્ટાધી રહિત બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષો
નિવાસ કરે છે. નિષ્કામ વર્તનાર તેજસ્વ યજ્ઞેલ બ્રહ્મવેત્તા પણ તે
રૂપને પામે છે.

એ પ્રમાણે પૂછતાં—

સનત્સુજાત ઉવાચ—સનત્સુજાતબોધ્યા—કહે છે.

નામાતિ શુક્લમિવ લોહિતમિવાયો

કૃષ્ણમથાર્જુનં વા કાદ્રવં વા ।

ન પૃથિવ્યાં તિષ્ઠતિ નાન્તરિક્ષે

નૈતત્સમુદ્રે સલિલં વિભર્તિ ॥૨૦॥

અર્થ—હે રાજા ! બ્રહ્મસ્વરૂપ શુક્લ. લાલ, કૃષ્ણ, ધૂસર અથવા પિંગળા રંગ જેવું દેખાતું નથી તેમ તે પૃથ્વી પર નથી, અંતરિક્ષમાં નથી તેમ સમુદ્રમાં નથી, તેમ પંચભૂતોમાં પણ નથી.

વિવરણ—બ્રહ્મ રૂપ રહિત હોવાથી શુક્લાદિ રૂપથી તે દેખાતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—તતો યદુત્તરતરં તદરૂપમનામયમ્ । તેથી જે ઉત્તરતર છે તે અનામય અરૂપ છે. તથા અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમ્ । શબ્દ રહિત, સ્પર્શ રહિત અને રૂપ રહિત છે. તેમજ બ્રહ્મ પૃથ્વી કે આકાશમાં પણ નથી. નારદજી સનત્કુમારને પૂછે છે કે સ મગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિન્નિ' ઇતિ । હે ભગવાન, તે (બ્રહ્મ) શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે એ પ્રમાણે પૂછતાં સનત્કુમાર કહે છે કે તે પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે. તેમ તે પંચભૂતાત્મક દેહમાં પણ નથી. ભગવાન બાબ્બકાર કહે છે કે અત્ર 'સલિલ' શબ્દ પંચભૂતના ઉપલક્ષણ સાથે સમજવો. કારણ કે શ્રુતિમાં અપ્ શબ્દપંચભૂતનો ઉપલક્ષક છે વળી પાંચમી આહુતિમાં આપ્ પુરુષ રૂપ થાય છે. તેથી તે પુરુષ વાચ્ય પણ છે. માટે જ્યારે બ્રહ્મ સંસારમાં વ્યાપક છે છતાં ધડા વગેરેની પેઠે આવા પ્રકારના રૂપવાળું થાય છે—કહેવાય છે. પણ વસ્તુતઃ સંસારમાં તેનો પ્રવેશ નથી માટે બ્રહ્મ રૂપ રહિત છે.

ત્યારે કોઇને ક્યાંય દેખાયજ નહિ એમ કહે તો જવાબ આપે છે—

नैबर्हं तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
नदृश्यते वै विमलेषु सामसु ।

रथन्यरे बार्हते वापि राजन्

गान्धर्वान्नि दृश्यते तत् ॥२१॥

અર્થ—તે ઋગ્વેદમાં નથી, યજુર્વેદમાં, અથર્વવેદમાં તથા નિર્મળ એવા સામવેદમાં, રથંતર સામમાં, બાર્હદ્રથ સામમાં વગેરે કોઇ સ્થળે નથી. પણ હે રાજન્! તે પ્રથમ કહેલાં “ગાન સત્યાદિક” મહાવત પાળનારના હૃદયમાં દેખાય છે.

વિવરણ—નામ રૂપાત્મક પ્રપંચથી બહુ વિલક્ષણ છે જ્ઞાન વિના બીજા કશાથી મોક્ષ મળતો નથી શ્રુતિ કહે છે કે—નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।કૃતથી—કર્મ કરવાથી અકૃત—મોક્ષ મળતો નથી કારણ કે પર-બહુ નિત્ય છે ત્યારે કર્મનું ફળ અનિત્ય છે.

હવે બહુનું સ્વરૂપ, તેનું દર્શન અને ફલ બે શ્લોકથી કહે છે—

अवारणीयं तमसः परस्ता—

तदन्ततोऽम्येति विनाशकालે ।

अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां

मद्वत्स्तरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥२२॥

तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्व

तदात्मवित्पश्यति ज્ઞાનયોગાત્ ।

तस्मिञ्जગत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं

य एतद्विदુરમृतास्ते भवन्ति ॥२३॥

અર્થ—તે અવારણીય બ્રહ્મ અજ્ઞાનથી પર છે. વિનાશકાલે-
પ્રલય સમયે-જગત તેમાં સમાય છે. તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે.
અને મેરૂ પર્વતથી પણ તે મોટું છે—આ સર્વ પ્રકાશ રૂપ બ્રહ્મમાં
સ્થિત હોઇને બાસે છે—પ્રકાશે છે. આત્મવિત્પુરૂષો જ્ઞાન યોગથી તેને
જાણે છે. તે બ્રહ્મમાંજ સર્વ જગત રહેલું છે. એ બ્રહ્મને જેઓ
જાણે છે તે અમૃત રૂપ થાય છે.—મુક્ત થાય છે.

વિવરણ—પરમાત્મ સ્વરૂપ કોઈથી અટકાવી શકાય તેમ નથી
કારણ તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. યજુર્વેદમાં પરમાત્મ સ્વરૂપ વર્ણન કરતાં
કહે છે કે ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્વશઃ । તેની—પરમાત્માની
કોઈ ઉપમા નથી ખરે તેનો મહાન્ યશ છે. અથવા મહાયશ એવું
એક પરમાત્માનું આરોપિત નામ છે. માટે જ તેને નામ રૂપથી પર
કહેલ છે. જગત તેમાંથી ઉત્પન્ન થઇ તેમાંજ સમાય છે શ્રુતિ કહે છે
કે—યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રથં
ત્યમિતંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મ ॥ જેમાંથી આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન
થાય છે, ઉત્પન્ન થઇ જેના વડે જીવે છે, પરિણામે નાશ થતાં જેમાં
ચેસે છે તેને જાણવાની જિજ્ઞાસા કર તેજ બ્રહ્મ. તે સૂક્ષ્મથી પણ
ઝીણું છે. સર્વનું પ્રકાશક પણ તે બ્રહ્મજ છે શ્રુતિ કહે છે કે
તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ । તેના પ્રકાશ વડે આ સર્વ પ્રકાશે છે.
દુંકામાં તેજ સર્વ રૂપે છે તેને જે જાણે છે તે સંસારમાંથી મુક્ત
થાય છે.

**इति श्री सनत्सुजातीयभाष्ये यतिमुकुन्दाग्रमेणानुवादितो
गुर्जरभाषायां तृतीयोऽध्यायः ॥**

ૐ

तत्सत्परमात्मने नमः

चतुर्थोऽध्यायः ॥

ગત અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—બ્રહ્મ તમથી પાર અને અવારણીય—અટકાવી ન શકાય એવું છે. એ રીતે બ્રહ્મ સ્વરૂપને નક્કી કરીને ‘તદાત્મચિત્પશ્યતિ જ્ઞાનયોગાત્’ । આત્મચિત્ પુરૂષો તેને જ્ઞાન યોગથી જાણે છે એમ જ્ઞાન યોગથી આત્મ દર્શન થાય છે એમ કહ્યું કરીને પણ તેનું—બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દેખાડીને યોગીઓ તે રૂપને જુએ છે એ વાત કહે છે.

सनत्सुजात उवाच—सनत्सुजात बोध्या—કહે છે.

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।

यद्वै देवा उपासते यस्मादર્को विराजते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥૧॥

અર્થ—સનત્સુજાત કહે છે હે રાજા ! જે શુદ્ધ છે. મહાજ્યોતિ રૂપ, પ્રકાશમાન, મહદ્યશ, દેવતાઓ જેને ઉપાસે છે. જેનાથી સૂર્ય શીભે છે તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. ૧

વિવરણ—બ્રહ્મચિત્ પુરૂષો જે પરમાત્માને જ્ઞાન યોગથી જાણે છે. તેજ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મને શ્રુતિ નિર્વિશેષ કહે છે. અર્થાત્ તે સર્વ ધર્મ રહિત છે, છતાં બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત સંપૂર્ણ વિશ્વને તે પ્રકાશે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે તસ્ય માસા સર્વ મિદં વિભાતિ । તે બ્રહ્મના પ્રકાશ વડે આ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. તે પરમાત્મામાં માયાનો

સંસર્ગ ન હોવાથી તેનેજ શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. તેજ પરમાત્માનું વેદમાં 'મહાવશ' એનું નામ આપ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે તસ્ય નામમહાવશઃ એ મહાવશ નામવાળા પરમાત્માની દેવતાઓ ઉપાસના કરે છે યથા શ્રુતિ. તં દેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિરાયુર્હોપાસતેડમ્મતમ । દેવો તેને જ્યોતિની જ્યોતિરપ અમૃત સમજીને ઉપાસે છે. તેનીજ સત્તાથી સૂર્ય પ્રકાશવાળો થઇ જગતને પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે એન સૂર્ય સ્તપતિ તેજસેદ્રઃ ॥ જેના તેજથી પ્રકાશવાળો સૂર્ય તપે છે. એવા સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જ જાણી શકે છે. તેના સમ્યન્ધમાં ઈક્ષ્ કહે છે કે—સ્વસંવેષ હિ તદ્વશ્ચ કુમારી લીમુલ્લં યથા । બયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યંધો હિ યથા વટમ્ ॥ જેમ કુમારી, સ્ત્રીના મુખને જાણતી નથી તેમ ભેદ દષ્ટિ બ્રહ્મને જાણતી નથી. કારણ તે સ્વસંવેષ છે અર્થાત્ પોતાના અનુભવથી જાણવા યોગ્ય છે. જેમ જન્માન્ધ પુરૂષ ધડાને જાણતો નથી તેમ અયોગી પુરૂષ પણ બ્રહ્મને જાણતો નથી.

હવે પરબ્રહ્મમાંથીજ હિરણ્યગર્ભાદિની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

શુક્રાદ્રક્ષ પ્રમવતિ વ્રક્ષ શુક્રેણ વર્ષતે ।

તચ્છુક્રં જ્યોતિષાં મધ્યેડતમ્ તપતિ તાપનમ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ—પૂર્વોક્ત શુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી હિરણ્યગર્ભ નામક બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હિરણ્યગર્ભ તેનાથીજ વધીને વિરાટરૂપ થાય છે. તેજ બ્રહ્મ આદિત્યાદિ જ્યોતિષી પ્રકાશનું નથી. પણ પોતેજ પ્રકાશે છે. અને સૂર્યાદિને પણ પ્રકાશે છે. એવા સનાતન ભગવાનને યોગી જાણે છે. ૨

વિવરણ—આ બીજો શ્લોક પહેલા શ્લોકના વિવરણ રૂપે છે. આમાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ સમજાવ્યો છે. જે જગતને બૃહણ કરે-વિસ્તૃત કરે તે બ્રહ્મ. એ બ્રહ્મ સર્વ જગતને પ્રકાશે છે. ભગવદ્ ગીતામાં

કહું છે કે—યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્રાસયતેઽશિલમ્ । યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્રો
તત્તેજો વિદ્મિ મામકમ્ । સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રકાશે
છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં છે તે તેજ માંડે છે એમ
તારે જાણવું.

હવે પૂર્વ વાક્ય કહે છે—

પૂર્ણાન્પૂર્ણમૃદ્ધરન્ત્રિ પૂર્ણાત્પૂર્ણં પ્રચક્ષતે ।

હરન્તિ પૂર્ણાત્પૂર્ણં ચ પૂર્ણેનૈવાવશિષ્યતે ॥

યોમિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૩॥

અર્થ—પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને ગૃહણ કરે છે. પૂર્ણમાંથી લીધેલ છે
માટે તેને પૂર્ણ કહે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લાઇને પૂર્ણજ બાકી રહે
છે તે સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓજ જાણે છે.

વિવરણ—પૂર્ણ એટલે જેનો દેશથી, કાલથી કે વસ્તુથી વિભાગ
થતો નથી તે પરમાત્મા તેમાંથી પૂર્ણ એટલે જીવરૂપે ગ્રહણ કરે છે
પૂર્ણમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ જીવ પણ પૂર્ણ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.
જીવાત્મામાં અવસ્થિત પૂર્ણરૂપ આત્મા જે દેહ, ઇન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ છે
તેને તેમાંથી સાક્ષીરૂપે બિન્ન સમજી, દેહમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે, ત્યારે તે
પૂર્ણાનંદરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે. પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥ ઇતિ પાઠઃ । શ્રુતિ
પણુ એજ અર્થ કહે છે. પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્ચતે । પૂર્ણસ્ય
પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥ તે પૂર્ણ છે, અર્થાત્ તત્ શબ્દવાચ્ય જગત્
કારણબ્રહ્મ પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ છે અર્થાત્ ત્વં શબ્દ નિર્દિષ્ટ પ્રત્યગાત્મ-
સ્વરૂપ પણ પૂર્ણ છે. આ તત્પદ અને ત્વં પદની કેવી રીતે પૂર્ણતા
છે તે બતાવે છે. પૂર્ણમાંથી—અનવચ્છિન્નમાંથી જીવ અને ઇશ્વર સ્વરૂપ
થાય છે. માટે તે બેઉ પૂર્ણ છે. પૂર્ણ આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત પૂર્ણ રૂપને
લાઇને—અર્થાત્ તત્પદ અને ત્વં પદનું શોધન કરીને છેવટ બ્રહ્મ સ્વરૂ-
પજ રહે છે. એ પૂર્ણ સ્વરૂપ સનાતન ભગવાનને યોગીઓજ જાણે છે.

હવે દ્વા સુપર્ણા । એ મંત્રના અર્થને કહે છે.

આપોઽથાદ્યઃ સલિલં તસ્ય મધ્યે
ઉર્મી દેવી શિશ્રિયાતેઽન્તરિક્ષે ।

આદધ્રીચઃ સીવિષ્ટીર્વિસાના-

વુર્મી વિભર્તિ પૃથ્વીં દિવં ચ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૪॥

અર્થ—તે પરમાત્મામાંથી આપ-જળ-ઉત્પન્ન કર્યું, તે જળ-માંથી સલિલ સંન્યું. તે સલિલની મધ્યમાં અંતરિક્ષ એ દેવો આશ્રય કરીને રહેલા છે. તે દિશાઓ અને ઉપદિશાઓને ઢાંકતાં એક દેવો પૃથ્વી અને સ્વર્ગને ધારણ કરે છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. (૪)

વિવરણ—આ શ્લોકમાં આપ, સલિલ વગેરે શબ્દો જળના પર્યાય જેવા છે. પણ તેના અર્થમાં જે રહસ્ય છે તે અત્રે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. એ પરમાત્મામાંથી પ્રથમ આપ-જળ ઉત્પન્ન કર્યું. અત્રે આપ શબ્દ પંચભૂતનો ઉપલક્ષક છે. મહર્ષિ મનુ પણ કહે છે કે અપ એવ સસર્જાદૌ । પ્રથમ આપ સરન્યું. અત્રે અપ શબ્દ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ સૂચક છે. ત્યાર પછી તે જલમાંથી સલિલ ઉત્પન્ન કર્યું. સલિલ શબ્દ સ્થૂલ ભૂતાદિ સૃષ્ટિ સૂચક છે. તે સ્થૂલ દેહની મધ્યે હૃદય આકાશમાં જીવ અને પરમાત્મા એ ચૈતન્ય દેવો પ્રકાશ્યા કરે છે. તેમજ તે દિશાઓ અને ઉપદિશાઓને પણ ઢાંકે છે. તે બંને પૃથ્વી અને સ્વર્ગને ધારણ કરે છે. તેમાં એક જીવ પોતાના સ્વાભાવિક સચ્ચિદાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્વરૂપને ન જાણતાં, દેહ વિગેરેમાં આત્મશુદ્ધિ કરીને ભૌતિક લક્ષણવાળો, કર્મફલ પ્રમાણે મળનારો દેહ ધારણ કરી તે દ્વારા સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે. બીજો પોતાના આત્મપ્રકાશને

ધારણ કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “દ્વા સુપર્ણા સયુજા સમ્ભ્રાયા સમાનં
 વૃક્ષં પરિવસ્ત્રજાતે । તયોરન્યં પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનન્નમન્યોઽભિચાકશીતિ ॥
 બે સખાઓ એક શરીરરૂપ વૃક્ષમાં રહે છે. તેમાંથી એક સુખદુઃખને
 ભોગવે છે અને બીજે ભોગવ્યા વિના પ્રકાશે છે. જે પોતાની માયાવડે
 પોતાના સ્વરૂપના પ્રાણાદિ અનન્ત ભેદ કરીને તેમાં પ્રવેશી સર્વના
 સાક્ષીરૂપે રહે છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે.

હવે જ્ઞાનીની આત્મામાં સ્થિતિ બતાવે છે.

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं સનાતનમ્ ॥૬॥

અર્થ—અવિનાશી અવ્યય કર્મવાળા રથચક્રમાં બેઠેલા જીવને
 ઇન્દ્રિયોરૂપ ઘોડા અલૌકિક જન્મ મરણ રહિત પૂર્ણ બ્રહ્મમાં લઈ જાય
 છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે.

વિવરણ—શરીર નાશવાળું છે પણ તેનાં કર્મ ફળ આપ્યા
 વિના નાશ પામતાં નથી. તેથી કર્માનુસાર તેને ત્રણ લોકમાં ફરવું
 પડે છે. એ કર્મ તેને ચક્રરૂપે ફેરવે છે. એટલે દેહરૂપી રથ છે તેનાં
 શુભ અને અશુભ કર્મ બે ચક્ર છે. ઇન્દ્રિયો તેને બેઠેલા ઘોડા છે.
 તે જુદિવાળા જીવને અપ્રાકૃત-જરામરણ રહિત, પ્રકાશમય, પૂર્ણ જ્ઞાન
 સ્વરૂપમાં લઈ જાય છે. જે કે ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ વિષયમાં જ દોહવાનો
 છે. તો પણ જે વિજ્ઞાનાત્મક જુદિ તેના નિયામક હોય છે તો તે
 પુરૂષને પરમાત્મા તરફ જ લઈ જાય છે. બહારના વિષય તરફ લઈ
 જઈ શક્તી નથી. તે વાત કઠોપનિષદમાં કહેવામાં આવી છે. આત્માનં
 રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવતુ । બુદ્ધિ તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહ મેવ ચ
 ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુ વિષયાસ્તેષુ ગોચરાન્ આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તે ત્વાહુર્મ-

નીચિણઃ । વિજ્ઞાનસારથિ યસ્તુ મનઃ પ્રમદ્ધવાનરઃ । સોઽધ્વનઃ પારમાપ્રોતિ
તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ અર્થ—શરીર એ રથ છે. આત્મા રથમાં
બેસવાવાળો છે. બુદ્ધિ એ સારથી છે, મન એ લગામ છે. ઇન્દ્રિયો
ધોડા છે. વિષયો તેમને જવાનો માર્ગ છે. ઇન્દ્રિય તથા મન સહિત
આત્મા ભોક્તા છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, જેના રથની લગામ વિદ્વાન
સારથિના હાથમાં હોય છે તે સંસાર સમુદ્રની પાર જાય છે તે વિષ્ણુનું
પરમપદ છે. તે સનાતન પરમાત્માને યોગીઓ જાણે છે.

પરમાત્મ સમાન બીજું કંઈ નથી તે કહે છે.

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

मनीषयाथो मनसा हृदा च

य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं સનાતનમ્ ॥૬॥

અર્થ—આ પરમાત્માનું રૂપ કોઈની સમાન નથી. અને આંખો
જોઈ શકતી નથી. જે પુરુષ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી હૃદયમાં નિગ્રહ કરેલા
મન વડે એ પરમાત્માને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. જન્મ મરણથી
મુક્ત થાય છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. ૬

વિવરણ—આપણે સૃષ્ટિમાં જેટલા આકારો જોઈએ છીએ
તથા કદાપી શકીએ. તેમાંના એકે આકારના જેવો પરમાત્માનો આકાર
નથી. માટે શ્રુતિ કહે છે કે ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ કસ્ય નામ મહવશઃ ॥
તે પરમાત્માને કશાની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. માટે તે ઉપ-
માનનો વિષય નથી. તેમ કોઈ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પરમાત્માને જોઈ
શકતી નથી. યથા શ્રુતિ. અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ । પરમાત્મા શબ્દ,
સ્પર્શ, તથા રૂપ રહિત છે. અને અવિનાશી છે. ત્યારે તે પરમાત્મા

શી રીતે જાણી શકાય ? તે બાબતનો જવાબ આપતાં કહે છે કે મનીષયા-નિશ્ચયવાળી શુદ્ધિ વડે, સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ મનને હૃદયમાં સ્થિર કરીને શુદ્ધ હૃદયવાળો. પરમાત્માને હૃદયમાં જુએ છે, પરમાત્માનું પ્રાપ્તિ સ્થાન હૃદય જ છે. શ્રી પરમાત્માના અનુગૃહથી જે એ પરમાત્માને ' તે પરમાત્મા હું છું ' એમ જાણે છે તે મરણ ધર્મથી છૂટી જાય છે. હૃદયમાં પરમાત્મા છે માટે હૃદયનેજ પરમાત્મા કહે છે. સ एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयं । तस्मादधृदयमिति अहरहर्वा एवंविस्वर्ग लोकमेति ॥ આ તે આત્મા તેના હૃદયમાંજ છે. માટે હૃદયને આત્મા કહેલ છે. તેથી જે હ્રમેશ્વાં ' હૃદય આત્મા છે ' એ પ્રમાણે જાણનારો ઉત્તમ લોકને પામે છે. તેમજ યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથાદેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ જેની દેવમાં પરમ ભક્તિ છે. જેવી દેવમાં છે તેવીજ ભક્તિ ગુરુ-દેવમાં છે. તે મહાત્માના મનમાં કહેલા અર્થનો પ્રકાશ થાય છે. તે પ્રકાશરૂપ સનાતન પરમાત્માને યોગીઓ જાણે છે.

• જે ઇન્દ્રિયો વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તો મહાન્ અનર્થ થાય છે તે કથન કરે છે.

દ્વાદશપૂગાઃ સરિતો દેવરક્ષિતા મધ્વી શેતે ।

તદનુવિધાયિનસ્તદા સંચરન્તિ ઘોરમ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપ્શ્યન્તિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૭૥॥

અર્થ—બાર પૂગાવાળી, દેવ જેનું રક્ષણ કરે છે એવી વિષય-રૂપ નદીમાં પોતાના ઇચ્છિત વિષયોને પામી તેને અનુસરનારા જીવો સંસારમાં વારંવાર જન્મ મરણને પામે છે. માટે ઇન્દ્રિયોને પરમાત્મા તરફ વાળવી. એ સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે.

વિવરણ—પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને શુદ્ધિ તે બારને ધારણ કરનાર પુરૂષો અનેક હોવાથી તેને પૂગ-સમૂહ કહે-

વામાં આવે છે. તેમાં ખેંચાતા પુરુષો પોતપોતાના ઇચ્છિત વિષયોને ભોગવે છે. જેથી તેને અનુસરતાં સંસારમાં અથડાય છે. જન્મમરણરૂપ નદીના પ્રવાહમાં ઉંચા નીચા થયાજ કરે છે. અથવા બારપૂગોની બીજી રીતે પણ ગણના કરવામાં આવે છે. જેમ-ચિત્તાદિ પૂગ: સ્મરણાદિપૂગ: શ્રોત્રાદિપૂગ: શ્રવણાદિપૂગ: । વાગાદિપૂગ: ધ્વજનાદિપૂગ: શબ્દાદિપૂગ: વિષયાદિપૂગ: ॥ ગ્રાણાદિપૂગ: શ્વસનાદિપૂગ: । સંસ્કારપૂગ: સુકૃતાદિ પૂગ: । એતૈર્મહાપૂગવરૈરવિદ્યાનયામધશ્ચોપરિ ચૈતિ જીવ: ॥ અર્થ— ચિત્તાદિ સમૂહ, સ્મરણાદિક સમૂહ, શ્રોત્રાદિક સમૂહ, શ્રવણાદિક સમૂહ, વાગાદિક સમૂહ, ધ્વજનાદિક સમૂહ, શબ્દાદિક સમૂહ. વિષયાદિક સમૂહ, ગ્રાણાદિક સમૂહ, શ્વસનાદિક સમૂહ, સંસ્કાર સમૂહ, સુકૃતાદિ સમૂહ, આ સર્વ સમૂહો રૂપ તરંગો વડે જીવ અવિદ્યા નદીમાં ઉપર નીચે ગોથાં ખાધા કરે છે. માટે તેમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળી આત્માભિમુખ કરવી. તે સનાતન આત્માને યોગીઓ જાણે છે.

દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધાન્તને કથન કરે છે.

તદર્ધમાસંપિબતિ સંચિતં ભ્રમરો મધુ ।

ઈશાનઃ સર્વભૂતેષુ હૃદિર્ભૂતમકલ્પયત્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૮॥

અર્થ—જેમ ભ્રમર અર્ધો માસ મધ એકઠું કરે છે અને અર્ધો મહિનો તેનું પાન કરે છે તેમ ભ્રમણ સ્વભાવવાળો જીવ પણ પૂર્વ જન્મમાં એકઠાં કરેલાં કર્મ આ જન્મમાં ભોગવે છે. પરમેશ્વર દરેક જીવનાં કર્મ પ્રમાણે વિષયો યોજન કરે છે. તે સનાતન પરમેશ્વરને યોગીઓ જાણે છે. ૮

વિષયરણુ—જીવ જે કર્મ કરે છે તે કર્મ પ્રકાણે તે સ્વર્ગ અથવા નર્કમાં જાય છે. ત્યાં સુખ દુઃખ ભોગવી બાકીનાં સંચિત કર્મો ભોગવવા તે આ લોકમાં આવે છે. એક જન્મમાં કરેલાં કર્મ

બીજા જન્મમાં ભોગવે છે. એ વાતને બ્રમરના દાખલાથી સમજાવી છે. જીવ પોતાનાં કર્મફળ ભોગવવા આ લોકમાં આવે છે. તેમાં અતિનું પ્રમાણુ છે કે—યાવત્સંપાતમુષિત્વાઽથૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તતે । તદ્વદ્દહ રમણીયચરણા અભ્યાશો હ તેરમણીયાં યોનિમાપદ્યન્તે કપૂયચરણાઃ કપૂયાં યોનિમાપદ્યન્તે । અર્થ—પુણ્યકર્મ હોય છે ત્યાં સુધી જીવ સ્વર્ગમાં રહીને પછી આ મર્ત્ય લોકનાજ માર્ગે પાછો આવે છે. તેમાં જેઓ પુણ્ય કર્મ કરનારા હોય છે, તેઓ તુરત પવિત્ર યોનિમાં જન્મ લઇને અવતરે છે. અને જે ખરાબ કર્મ પાપ કરનારા હોય છે તે નીચ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. જીવનાં કર્મની વ્યવસ્થા કરનાર પરમેશ્વર છે તેને યોગીઓ જાણે છે.

જે જીવો વિષયોને ભોગવતા ને બ્રમણ કરતા સંસારમાં સદા ફર્યાજ કરે છે તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને મુક્ત થાય છે. એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

હિરણ્યપર્ણમશ્વત્યમભિપત્ય હ્યપક્ષકાઃ ।

તત્ર તે પક્ષિણો ભૂત્વા પ્રપતન્તિ યથા સુખમ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૯॥

અર્થ—પાંખ વિનાનાં પક્ષીઓ હિરણ્યના પાંદડાવાળાં વૃક્ષોને આશ્રય કરીને, ત્યાં પાંખવાળાં થઈને મનગમતી દિશામાં જાડી જાય છે. જેને જાણીને—અથવા જેનો આશ્રય કરીને પક્ષીઓ પાંખવાળાં થાય છે તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. ૯

વિવરણ—જેઓ જ્ઞાન રહિત છે. તેઓ સંસારમાં ફર્યા કરે છે. તેઓ હિરણ્ય પત્રવાળા અશ્વત્થને પામીને પક્ષવાળા થાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય હિરણ્યનો અર્થ કરે છે કે હિતં ચ રમણીયં ચેતિ હિરણ્યં । હિતં રમણીયં ચ પર્ણં યસ્યાશ્વત્યસ્ય । સ હિરણ્યપત્રમશ્વત્ય ॥

જેના પાંદડાં હિત કરનાર અને સુંદર છે એવો અશ્વત્થ શ્વો ન તિષ્ઠતીતિ અશ્વત્થ । જે આવતી કાલે રહે નહિ તે. આ શ્વોકમાં સંસારને અશ્વત્થનું રૂપક આપ્યું છે. ઇશ્વરમાં જીવપણું કેવી રીતે આવ્યું? એ પ્રશ્નનો આમાં ઉત્તર છે. એ અશ્વત્થનાં પાંદડાં ઉપર ઉપરથી રમણીય હોવાથી મનને હરણુ કરે તેવાં હોય છે. તેવા સુંદર વૃક્ષને જીવાત્માઓ આશ્રય કરે છે. એટલે વેદાધિકારવાળાં દ્વિજાતિ શરીરો પામે છે. ત્યાં સ્વવર્ણાશ્રમ યોગ્ય નિષ્કામ કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન રૂપ પાંખો મેળવે છે. પાંખાણુ ભાગમાં કહ્યું છે કે યો વૈ વિદ્વાંસસ્તે પક્ષિણો યે અવિદ્વાંસસ્તે અપક્ષાઃ ॥ જે વિદ્વાન-જ્ઞાની છે તે પાંખવાળા છે અને જે અજ્ઞાની છે તે પાંખ રહિત છે. જ્ઞાનીઓ જોને જાણીને મુક્ત થાય છે તે સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે.

વારંવાર એમ કહેવામાં આવ્યું છે યોગીઓ પરમાત્માને જાણે છે તેમ હવે યોગને કહી બતાવે છે.

અપાનં ગિરતિપ્રાણઃ પ્રાણં ગિરતિ ચન્દ્રમાઃ ।

આદિત્યો ગિરતે ચન્દ્રમાદિત્યં ગિરતે પરઃ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૦॥

અર્થ—પ્રાણ અપાનને ગળી જાય છે. શુદ્ધિ મનને ગળી જાય છે, અને પરમાત્મા શુદ્ધિને ગળી જાય છે. તે પરમાત્મા સનાતન છે તેને યોગીઓ જાણે છે.

વિવરણુ—યોગીઓ અપાનનો પ્રાણમાં ઉપસંહાર કરે છે અને પ્રાણનો મનમાં ઉપસંહાર કરે છે મૂલમાં પ્રાણને ચંદ્ર ગળી જાય છે એવો અર્થ દેખાય છે. ચન્દ્રમાં મનનો અધિદેવ છે. માટે ચન્દ્ર શબ્દથી મન સમજવું. તેમ શુદ્ધિના અધિદેવ સૂર્ય છે માટે આદિત્ય-સૂર્ય શબ્દથી શુદ્ધિ જાણવી. માટે જ્ઞાતાઓ કહે છે કે. સમાધિ વખતે

અપાનને પ્રાણમાં, પ્રાણને મનમાં, મનને બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિને પર-
માત્મામાં લીન કરવી. પછી સ્વભાવિક સમ્યક્દાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં
સ્થિર રહેવું.

પરમાત્મા જીવભાવને કેમ પામી રહે છે તે દેખાડે છે.

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंम उच्चरन् ।

तं चेत्सततमुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥

योगिन्स्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥૧૧॥

અર્થ—જ્યે કરતો હંસ પોતાના એક પાદને ઉપાડતો નથી.
જ્યે તે એક પગને ઉપાડી લેતો પછી તેને સંસાર કે મોક્ષ થતો
નથી. તેવા સ્વરૂપ ને સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે. ૧૧

વિવરણ—હન્તિ અવિદ્યાં તત્કાર્યં ચેતિ હંસઃ । અવિદ્યા અને
તેના કાર્યને હણે છે. માટે હંસ પરમાત્મા. તે ભૂત ભૌતિક રૂપ સંસાર
માંથી—સલિલમાંથી—એક પગને—જીવ ભાવ રૂપ પગને ઊંચો કરતો
નથી. બાકી તેના ત્રણ પાદો તો અમૃત રૂપ છે શ્રુતિ કહે છે કે
સોડયમાત્મા ચતુષ્પાદઃ । તે આ આત્મા ચાર પાદવાળા છે. તે પોતાના
જીવરૂપ પાદને પોતાની માયાથી પ્રાણ વગેરે અનેક ભેદ કરી તેમાં
જીવરૂપે પ્રવેશીને રહેલ છે શ્રુતિ કહે છે કે રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ ॥
તે દરેક રૂપમાં પ્રવેશીને બહુ રૂપે થએલ છે. જ્યે જીવ દેહાભિમાનનો
ત્યાગ કરી દેતો પછી તેને બંધ-સંસાર, કે મોક્ષ એકે રહે નહિ. એજ
વાત અથર્વણ શ્રુતિ કહે છે કે—एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंम
उच्चरन् । स चेदुत्क्षिपेत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥ અર્થ—યોગીકાનુસારજ
છે. એક પાદ રૂપ જીવ ત્રિપાદ રૂપ પરમાત્મામાં રહેલ છે. તે સના-
તન પરમાત્માને યોગીઓ જાણે છે.

લિંગ શરીરની ઉપાધિથીજ પરમાત્મામાં જીવ ભાવ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

અક્ષુમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા

લિંગસ્ય યોગેન સ યાતિ નિત્યમ્ ।

તમીશમીઢયમનુકલ્પમાત્રં

પશ્યન્તિ મૃદા ન વિરાજમાનમ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૨॥

અર્થ—તે અન્તરાત્મા પુરુષ લિંગ શરીરના યોગથી અંગુષ્ઠ માત્ર-અંગુઠા જેવડા-થઇને નિત્ય સંસારમાં ફરે છે. તે સર્વના શાસક અનેક સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય વિરાજમાન પરમાત્માને મૂઢ પુરુષો જાણી શકતા નથી. તે સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે. ૧૨

વિવરણ—હૃદયાકાશ અંગુઠા જેવડું હોવાથી તેમાં રહેલા પરમાત્માને અંગુઠા જેવડા કહેવામાં આવે છે અથવા લિંગ શરીર અંગુઠા જેવડું હોવાથી તેના યોગે અન્તરાત્મા પુરુષને અંગુઠા જેવડા કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આત્મા અખંડ છે. પણ લિંગ શરીરની ઉપાધિથી ઘટાકાશની પેઠે પરિચ્છિન્ન જેવો દેખાય છે. જેમ વાદળાં ચાલતાં હોવાથી ચંદ્રમા ચાલતો હોય તેવો દેખાય છે તેમ લિંગ શરીરના ગમનાગમનથી વ્યાપક આત્મા જતો આવતો ભાસે છે. તે સૂક્ષ્મ શરીરની ઉપાધિવાળો આત્માજ સર્વનો નિયામક, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, સર્વમાં પ્રવેશ કરી ભેદભાવની કલ્પના કરનારો, સર્વનો આદિ સદા અપરોક્ષ વિરાજમાન છે. તેને અવિવેકીઓ-દેહાભિમાનીઓ જોઈ શકતા નથી-જાણી શકતા નથી. તે આત્મ સ્વરૂપને યોગીઓજ જાણે છે.

ઇન્દ્રિયો અને વિષયો અનર્થ કારક છે તે વર્ણવે છે.

ગૂહન્તિ સર્પાં ઇવ ગહ્નરેષુ

ક્ષયં નિત્વા સ્વેન વૃત્તેન મર્ત્યાન ।

તે વિપ્રમુહ્યન્તિ જના વિમૂઢા-

સ્તૈર્દત્તા ભોગા મોહયન્તે ભવાય ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૩॥

અર્થ—જેમ સર્પો દરમાંથી નીકળીને માણસને દંશ કરીને તેનો નાશ કરીને પાછા રાફડામાં ભરાઈ જાય છે. તેમ વિષયો પણ ઇન્દ્રિય રૂપ દરમાંથી નીકળી માણસને વિષય રૂપ વિષ પ્રદાન કરીને તેને આત્માની વિસ્મૃતિ રૂપ મૃત્યુ પમાડીને, પાછા ઇન્દ્રિય રૂપ ગૂઢામાં ભરાઈ જાય છે. વિષયો મૂઢ માણસોને મોહ પમાડે છે તેમજ વિષયથી મજેલા ભોગ પણ જનતાને મોહ પમાડી સંસાર ચક્રમાં લમાવે છે. જેને જાણ્યા વિના જીવાત્મા સંસારમાં અથડાય છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. ૧૩

વિવરણ—આ શ્લોકમાં વિષયોને સર્પની અને ઇન્દ્રિયોને તેનાં દરની ઉપમા આપી છે. જેમ સર્પ દરમાં ભરાઈ રહે છે. જ્યારે સમય આવે ત્યારે નીકળી મનુષ્યને દંશ કરી મૃત્યુ પમાડી પાછો ખીલમાં ભરાઈ જાય છે. તેમ વિષયો પણ ઇન્દ્રિયોમાં ભરાઈ રહે છે ને સમય મળતાં પ્રકટ થઈ જીવાત્માને વિષયા સક્તિ રૂપ વિષ ચડાવી આત્મ વિસ્મૃતિ રૂપ મૃત્યુ પમાડી, સંસારમાં લટકતો રાખે છે. જેને જાણ્યા પછી મૂઢની પેઠે જીવાત્મા જગતના પદાર્થોમાં મોહ પામતા નથી તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે.

જ્ઞાની પુરૂષને પ્રાપ્ત થનાર મોક્ષના સ્વરૂપ કહે છે.

અસાધના વાપિ સસાધના વા

સમાનમેતદ્દૃશ્યતે માનુષેષુ ।

સમાનમેતદમૃતસ્યેતરસ્ય

યુક્તાસ્તન્ન મધ્વ ઉત્સં સમાપ્તુઃ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—જેઓ શમાદિ સાધન રહિત છે, તથા જેઓ શમાદિ સાધન સહિત છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં જ્ઞાનીને આત્મા સરખો દેખાય છે. સંસારનું અને મોક્ષનું સ્વરૂપ તેને સમાન લાગે છે. તે સર્વમાં જે આત્માનું સંધાન કરનારા છે તે પૂર્ણાનંદ બ્રહ્મને જાણે છે. તે બ્રહ્મના સનાતન સ્વરૂપને યોગીઓ જાણે છે. ૧૪

વિવરણ—જ્ઞાની પુરૂષના અંતઃકરણમાં અવિદ્યા રૂપ આવરણનો ભંગ થએલો હોવાથી, તેને સર્વત્ર નિર્વિકાર, અવિનાશી આત્માજ દેખાય છે, તે બાબત આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરી છે. સર્વત્ર તેની બ્રહ્મ દષ્ટિ હોવાથી તેના કર્ણમાં સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્નો એવાસાધુના કનીયાન્ ॥ તે પરબ્રહ્મ સારાં કર્મથી શ્રેષ્ઠ થતો નથી અને ખરાબ કર્મથી નાનો થતો નથી. આશ્રુતિનાદ સદા મુગ્ધતો હોય છેતેથી તેને સંસાર અને મોક્ષ અવસ્થામાં પણ આત્મા નિર્વિકાર દેખાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ અસંગ છે. શ્રુતિ કહે છે કે અસંગોહ્યયં પુરુષઃ ॥ આત્મા અસંગ છે. તેથી તેને પુણ્ય પાપ સ્પર્શ કરતાં નથી. એ આત્માને જાણનાર અખંડ આનંદનો અનુભવ કરે છે. તે સનાતન આનંદ રૂપ આત્માને જાણે છે.

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य यान्ति

तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।

मा ते ब्राह्मी लघुता मादधीत

प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ॥

योभिनસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૫॥

અર્થ—વિદ્વાન પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યા વડે આલોક અને પરલોકમાં વ્યાપી જાય છે. તેથી તેણે નહિ હોમેલું અગ્નિહોત્રમાં પણ હોમેલું થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા તારી હલકાર્ધ ન કરે. બ્રહ્મનું નામજ પ્રજ્ઞાન છે. તે પ્રજ્ઞાનને ધીર પુરુષો મેળવે છે. તેજ સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. ૧૫

વિવરણ—જે પુરુષના અંતઃકરણમાં નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકાદિ સાધનોના પરિપાક થતાં જેની બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થએલી છે તેજ પુરુષ વિદ્વાન્ છે. એવો વિદ્વાન્ “હુંજ આ સર્વ જગત રૂપ છું” એવી સર્વાત્માકાર વૃત્તિથી આ લોક અને પરલોકને પ્રકાશ-તો પ્રારબ્ધાનુસાર ખેડ લોકમાં વિહાર કરે છે. તે સમયે તેણે અગ્નિ હોત્ર હોમ્યું નથી છતાં હોમેલુંજ ગણાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને વિશે સર્વ કર્મોના સમાવેશ થાય છે શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે સર્વ કર્માઽખિલં પ્રાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ હે અર્જુન સંપૂર્ણ કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત થાય છે. પ્રજ્ઞાન એવું બ્રહ્મનુંજ નામ છે. શ્રુતિ કહે છે કે પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાન છે. તે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મને ધીમાન્ પુરુષો મેળવે છે. બુદ્ધિશાળી જે બ્રહ્મને મેળવે છે. બુદ્ધિશાળી જે બ્રહ્મને મેળવે છે તે સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે.

एवं रूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।

यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥

योगिनस्तं प्रपद्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥૧૬॥

અર્થ—એવા સ્વરૂપવાળો મહાન્ આત્મા-પુરુષ-પાવકને કારણ સહિત કાર્યને ગળી જાય છે. એવા તે પુરુષને જાણે છે. તેનો આત્મા આ દેહમાં નાશ પામતો નથી. જે આત્મા અવિનાશી છે તેજ સનાતન ભગવાન છે અને તેને યોગીઓ જાણે છે.

વિવરણુ—ઉપર જે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે તે પુરૂષ મહાન આત્મા છે. તે પાવકરૂપ જે સંસાર તેને તથા તેના કાર્ય અજ્ઞાનને ગળી જાય છે. જેમ સૂર્યની અંદર ખોળાનારને અંધારું મળતું જ નથી, તેમ સચ્ચિદાનંદ જ્ઞાનૈકરસ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં પણ અજ્ઞાનનો પત્તો લાગતો નથી. જે પુરૂષ એ પુરૂષ સ્વરૂપને ‘એ હું છું’ એમ અભેદ સ્વરૂપે જાણે છે, તેનો આત્મા આ દેહમાં નાથ પામતો નથી. કારણ કે જ્ઞાની પુરૂષના પ્રાણ આ શરીરમાંથી નીકળતા નથી, પણ આત્મામાં જ લય પામે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—ઉદસ્માત્પ્રાણાઃ ક્રામન્તિ આહો નેતિ નેતિ હો વાચ યાજ્ઞવલ્ક્યોઽત્રૈવ સમવનિયન્તે । ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માણ્યેતિ ય એવં વેદ । જ્ઞાનીના શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળે કે નહિ? યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે—ના. અહિં જ આત્મામાં તેના પ્રાણ લય પામે છે. તેના પ્રાણ બહાર નીકળતા નથી, બ્રહ્મરૂપ થએલો બ્રહ્મને જ પામે છે. એ સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે.

પૂર્ણબ્રહ્મના જ્ઞાનથી જ આત્મા અવિનાશી સમજાય છે.

તસ્માત્સદા સત્કૃતઃ સ્યાન્ન મૃત્યુરમૃતં કુતઃ ।

સત્યાનૃતે સત્યસમાનુબન્ધિની

સતશ્ચ યોનિરસતશ્ચૈક એવ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૧૭॥

અર્થ—તેથી તે સદા સત્કૃત થાય છે—બ્રહ્મરૂપ થાય છે. જ્યાં તેને મૃત્યુ-અંધ-જ નથી, તો પછી મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોય? સત્ય, ધર્માદિક અને મિથ્યા રજજી સર્પાદિ પણ બ્રહ્મને જ આધારે છે. તે એક જ સતતનું અને અસતતનું કારણ છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જાણે છે. (૧૭)

વિવરણુ—વિવેકી પુરૂષ પોતાને સદા સચ્ચિદાનંદરૂપ માને છે

તેથી તે સત્કૃત થાય છે. પછી તેને જન્મમરણ રૂપ સંસાર રહેતો નથી, તો પછી અમૃત-મોક્ષ પણ ક્યાંથી સંભવે? ન જ સંભવે. કેમકે બંધની અપેક્ષાએ મોક્ષ છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં તે નથી. શ્રુતિ કહે છે કે મૃત્યુર્નાસ્તિ અમૃતં કુતઃ ॥ મૃત્યુ નથી તો અમૃત ક્યાંથી હોય? સર્વ જગત્ બ્રહ્મને અધિન છે. અને સર્વ કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તે સનાતન બ્રહ્મને યોગીઓ જાણે છે.

**અઙ્ગુષ્ઠ માત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા
ન દૃશ્યતેઽસૌ હૃદયે નિવિષ્ટઃ**

અજશ્વરો દિવારાત્રમતન્દ્રિતશ્ચ ।

સ તં મત્વા કવિરાસ્તે પ્રસન્નઃ ॥૧૮॥

અર્થ—હૃદયમાં રહેલ અંગુઠા જેવડો અન્તરાત્મા પુરુષ દૃષ્ટિને વિષયનથી. તે જન્માદિ રહિત છતાં દિવસ અને રાત્રિ પ્રમાદ રહિત થઈને સર્વના આત્મા રૂપે પોતાને જાણીને કવિ કૃતાર્થ થાય છે.

વિવરણ—હૃદયની ઉપાધિને લઈને પરમાત્મા અદ્ય પરિણામ-વાળા છે, છતાં તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે રૂપાદિથી રહિત હોવાથી નજરે પડતો નથી. અધિકારી પુરુષ તે પરમાત્માને પોતાના સ્વરૂપે સમજી, અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોષથી પૃથક્ જોઈને કવિ-જ્ઞાની-પ્રસન્ન-નિર્મળ બની જાય છે. કૃત-કૃત્ય થાય છે.

તસ્માच्च વાયુરાયાતસ્તર્સ્મિશ્ચ પ્રલયસ્તથા ।

તસ્માદગ્નિશ્ચ સોમશ્ચ તસ્માच्च પ્રાણ આગતઃ ॥૧૯॥

તત્પ્રતિષ્ઠા તદમૃતં લોકાસ્તદ્બ્રહ્મ તદ્યજઃ ।

ભૂતાનિ જક્ષિરે તસ્માત્પ્રલયં યાન્તિ તત્ર ચ ॥૨૦॥

અર્થ—તે પરમાત્મામાંથી વાયુ વગેરે ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંજ લય પામે છે. તે બ્રહ્માંથીજ અગ્નિ, સોમ અને પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંજ વિશ્વની સ્થિતિ છે, તેજ અમૃત છે. તે બ્રહ્મ છે. તે યશ છે. તેમાંથી ભૂતો-લોકો ઉત્પન્ન થયાં છે ને છેવટ તેમાંજ લય પામે છે. ૧૯-૨૦

વિવરણ—સર્વ સંસાર પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. યથાશ્રુતિ તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરમ્નિઃ । અમેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । તે એ પરમાત્મામાંથી પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે. આકાશથી વાયુ થયો. વાયુથી અગ્નિ થયો. અગ્નિથી પાણી થયું, પાણીથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. એ રીતે પાંચે ભૂતો પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે ને પાછાં તેમાંજ લય પામે છે.

એજ વાતનું વિવેચન કરે છે—

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च

दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।

तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति

तत्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ॥૨૧॥

અર્થ—તે આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ ઇશ્વર તથા જીવ એવા બે દેવાને પૃથ્વીને, સ્વર્ગને, દિશાઓને, શુક્રને, અને ચૌદ ભુવનને ધારણ કરે છે તેનાથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થએલી છે. તેનાથીજ નદીઓ વહે છે. તેનાથીજ મહાન સમુદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧

વિવરણ—પરમાત્મામાંથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે.

હવે બ્રહ્મનું અનન્તપણું બતાવે છે.

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણાં પક્ષાનાદૃત્ય સંપતેત્ ।

નાન્તે ગચ્છેત્કારણસ્ય યદ્યપિ સ્યાન્મનોજવઃ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ અનન્ત પાંખો પ્રાપ્ત કરીને, મનના જેટલા વેગથી હોડે તો પણ સંસારના કારણુ રૂપ પરમાત્માના પારને પામે નહિ. તે સનાતન પરમાત્માને યોગીઓ જાણે છે. ૧૨

વિવરણ—પરમાત્મા અનન્ત છે એ વાત શ્રુતિ પણ કહે છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । પરમાત્મા સત્ય, જ્ઞાન રૂપ અને અનન્ત છે.

અદર્શને તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય

પશ્યન્તિ ચૈનં સુસમિદ્ધસત્વાઃ ।

હીનો મનીષી મનસ્યાભિપશ્યે—

ય એનં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥૨૩॥

અર્થ—તે પરમાત્માનુ રૂપ દર્શન યોગ્ય નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા પુરૂષો એને જુએ છે. રાગ દ્વેષ રહિત વિદ્વાન તેને મનથી જાણે છે. જે તે પરમાત્માને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. જન્મ મરણ રહિત થઈ મોક્ષ પામે છે. ૨૩

વિવરણ—તે પરમાત્મા ભૌતિક આંખોના દર્શનનો વિષય નથી શ્રુતિ કહે છે કે ન સંદેશે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય । એ પરમાત્મ સ્વ રૂપ દષ્ટિ ગોચર થતું નથી. પરમાત્મા દર્શનનો વિષય નથી છતાં જોણે નિષ્કામ કર્મ કરી ચિત્તને સત્ત્વગુણથી પ્રકાશવાન કર્યું છે. તે

પુરૂષો તેમને જાણી શકે છે. જ્યારે મનુષ્યના મનમાંથી રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ત્યારે તે આખા જગતનો મિત્ર બને છે. સ્ત્રી પુત્ર, મિત્રાદિનો નાશ થયા છતાં તેના મનમાં સંતાપ થતો નથી એ ચિત્ત શુદ્ધિની નિશાની છે. તેવો વિદ્વાન પુરૂષ મનથી આત્માને જાણીને અમૃત રૂપ થાય છે.

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥૨૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ સર્વ ભૂતોમાં આત્માને જુએ છે તે જૂદા જૂદા દેહના અભિમાનીને તે દેહમાં જોડાએડો છતાં તેનો શા માટે શોક કરે ? ૨૪

વિવરણ—જે પુરૂષને જ્ઞાનદષ્ટિથી એવો નિશ્ચય થયો છે કે સર્વ ભૂતોમાં એકજ આત્મા વ્યાપક છે. તે પુરૂષ જૂદા જૂદા દેહમાં અભિમાને કરીને ભિન્ન ભિન્ન કર્મ કરતો જુએ છતાં તે શા માટે શોક કરે ? અર્થાત્ જ્ઞાનીને શોક કરવાનો રહેતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપસ્યતઃ ॥ સર્વત્ર એક આત્માને જુએ તેને મોહ અને શોક ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય.

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

एवं भूतेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥૨૫॥

અર્થ—જેમ ચોતરફથી પાણી વડે ભરેલા મોટા જલસ્થાનમાં કૃતકૃત્યને કશો અર્થ નથી. તેમ સર્વ ભૂતોમાં એક આત્માને જોનારા બ્રહ્મ જ્ઞાનીને પણ કાંઈ અર્થ નથી. અર્થાત્ તે કૃતકૃત્ય છે ૨૫

ઉક્ત અર્થની દૃઢતા માટે વામદેવાદિની પેઠે સ્વાનુભાવ કહે છે—

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमस्मि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥२६॥

અર્થ—હુંજ તમારો માતા તથા પિતા છું. અને પુનઃ હુંજ પુત્ર છું. સર્વનો આત્મા પણ હુંજ છું. જે છે અને નથી તેનો આત્મા પણ હુંજ છું. ૨૬

વિવરણ—સર્વ પ્રાણી માત્રનો આત્મા હુંજ છું અર્થાત્ બ્રહ્મ વેત્તા સર્વત્ર સર્વદા બ્રહ્મ લાવનોજ અનુભવ કરે છે એ વાત આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

આદિ ભૌતિક પિતાદિની વાત કહીને હવે આદિ દૈવ કહે છે.

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम् ॥२७॥

અર્થ—હે ભારત ! વૃદ્ધ પિતામહ હું છું. પિતા (ઇન્દ્રાદિના) હિરણ્યગર્ભ અને પુત્ર ઇન્દ્રાદિ હું છું. તમે મારા આત્મામાં પરમાર્થ દૃષ્ટિથી નથી ને હું તમારામાં નથી. ૨૭

વિવરણ—આત્મા એક અને અદ્વિતીય હોઈ અસંગ છે. એ વાત આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરી છે.

જો કે મારા આત્મામાં તમે નથી ને તમારામાં હું નથી તો પણ—

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।

अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं

मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥२८॥

અર્થ—આત્માજ માઈ સ્થાન છે. મારો જન્મ હેતુ પણ આત્મા છે. હું સર્વત્ર વસ્ત્રમાં તંતુની પેઠે વ્યાપક છું. હું અજર પ્રતિષ્ઠિત છું. રાત્રિ દિવસ પ્રમાદ રહિત થઈ જીવાત્મા મને બાણીને શુદ્ધ થાય છે. ૨૮

અળોરળીયાન્સુમનાઃ સર્વભૂતેષ્વસ્થિતઃ ।

પિતરં સર્વભૂતાનાં પુષ્કરે નિહિતં ત્રિદુઃ ॥૨૯॥

અર્થ—સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. સુમના (રાગદ્વેષ રહિત) હોઈ સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત છે. સર્વ પ્રાણીઓના તે પિતા છે. ને મનુષ્યના હૃદય કમળમાં રહેલા છે. ૨૯

વિવરથુ—પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે. અને તે સુમના એટલે રાગ, દ્વેષ, મદ, માત્સર્ય, શોક, મોહાદિધર્મ રહિત કેવલ આનંદ સ્વરૂપ હોય તે સુમના. સર્વ ભૂતોના હૃદય કમળમાં હુંજ આત્મા રૂપે સ્થિત છું. આ રીતે પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો. કેવલ મારોજ આવો અનુભવ છે એમ નહિ; પણ સનન્દન, વામદેવ વગેરે બ્રહ્મવિદોએ પણ એવોજ અનુભવ કથન કર્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે તદ્જૈતત્પદયન્નૃષિર્વામદેવઃ પ્રતિપેદ મનુરભવં સૂર્યશ્ચ । વામદેવ ઋષિ તે આત્માને પામીને હું મનુ થયો હતો હું સૂર્ય છું. એમ બોલ્યા છે. ઇતત્સામગાયત્રાસ્તે । એ સામગાન કરતા બેઠા છે. એ રીતે આત્માનું હૃદય કમળમાં ધ્યાન કરતા કૃતકૃત્ય થાય છે. તે વિષયમાં શ્રી શંકરાચાર્ય શ્લોકો કહે છે કે—

નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્ત ભાવમીશમાત્મના ।

ભાવયન્ષઢિન્દ્રિયાણિ સંનિયમ્ય નિશ્ચલઃ ॥૩૦॥

અસ્તિ વસ્તુ ચિદ્ધનં જગત્પ્રસૂતિ કારણમ્ ।

ન નશ્વરં તદુદ્ભવં જગત્તમોનુદં ચ યત્ ॥૩૧॥

તત્પદૈકવાચકં સદામૃતં નિરંજનમ્ ।

ચિત્તવૃત્તિદૃક્સુખં તદસ્મ્યહં તદસ્મ્યહમ્ ॥૩॥

અર્થ—જો પુરૂષ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનને સારી પેઠે નિયમમાં રાખી શુદ્ધ બુદ્ધિથી નિત્ય, શુદ્ધ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને મુક્ત બાવ ધર્શની બાવના કરતો, એમ સમજે છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિનું કારણ એક ચિદધન વસ્તુ છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી. તેમ તેનો નાશ પણ નથી. તેથી તે સંસાર રૂપ અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરનાર છે. તે તત્પદ વાચક સદા નિરંજન અમૃત રૂપ, ચિત્ત વૃત્તિનો સાક્ષી આનંદ રૂપ તે હું છું—તે હું છું. તો તે જન્મ મરણ રૂપ અંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ઔત્તત્સત્ ॥

इति श्री सनत्सुजातीयभाष्ये यतिमुकुन्दाश्रमेणानुवादितो
गुर्जरभाषायां षतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ

तत्सत्परमात्मनेनमः

नमस्कारात्मकमंगल

(गाढे पाटण्णपुरमां गरवी—अे राग)

प्रातः प्रणुमुं प्रीते प्राणुथी पणु प्यारा प्रणुरे. टेक

जगने जेतां जेनुं जणुथुं जणुं जेर;
अेवा विश्व विषे वसीआ व्यापी व्हावो विलुरे; प्रातः १

लावे लजतां लवमां लकतोनि लीड लागतारे,
कणतां कापे काणा कलियुग केरा कलेश;
मोटा मोटा मुनिवर मानमूडी ज्यां भागतारे प्रातः २

आवो आवो आ अंतरमां आढे आणधुंरे,
साथे सहगुंने सहग्रंथोनी शुल साहाय;
नित्ये नौतमनाथने निर्मण नयने निरधुंरे प्रातः ३

हुःभी हीनहासपर ह्यादृष्टिथी हेभलेरे,
धर्मे धीरज धारी धरणीधरतुं ध्यान,
धरवा प्रणुवालांभन प्रेमी जनने प्रेरलेरे प्रातः ४

યતિ મુકુન્દાશ્રમજી તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

- ૧ વેદાન્તસાર*
- ૨ દર્પદ્શન*
- ૩ પદ્યમંજરી*
- ૪ વેદાન્તપ્રક્રિયા*
- ૫ વિચારસાગર [પદ્ય ભાગ અર્થ સાથે]+
- ૬ અવ્યક્તબોધ*
- ૭ પત્રવ્યવહાર [સનાતની ને સમાજબોને]
- ૮ વૈષ્ણવધર્માદર્શ
- ૯ સત્યસુધા
- ૧૦ સુરતા સ્વયંવર
- ૧૧ ગૃહસ્થની ગાર્હઽ
- ૧૨ સાયંસ્તુતિ
- ૧૩ સનાતન ધર્મની પડતીનાં કારણો
- ૧૪ શ્રી શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર [ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ]
- ૧૫ શ્રી ચિદ્ધન વાણી વિલાસ+
- ૧૬ શ્રી કૈવલ્યકુંડી*
- ૧૭ તત્ત્વાદર્શ
- ૧૮ મૃત્યુમીર્માસ+
- ૧૯ પ્રબોધમાલા [છપાય છે]

ઉપરનાં પુસ્તકો હશે ત્યાં સુધી [*] આવી નિશાનીવાળા માટે એક આનાનીએ [+] આવી નિશાની માટે એ આનાની તથા ખાકીનાને માટે અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલનારને વિનામૂલ્યે આપવામાં આવશે. ટીકીટ વિના ખાલી પત્રપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ.

વ્યવસ્થાપક

સ્વામીપ્રણવાશ્રમ

૬. ચન્દનલક્ષ્મી પાઠશાળા, અંલાત.

